

INSTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

R d p
ZGODOVINSKI čas.
1997

941/949

119970080,2

COBISS •

ZGODOVINSKI ČASOPIS

HISTORICAL REVIEW

leto 1997 2 letnik 51

ZČ, Ljubljana, 51, 1997, številka 2 (107), strani 155–294 in VII–X

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Uredniški odbor: dr. Rajko Bratož
dr. Ernst Bruckmüller
dr. Vasilij Melik (glavni in odgovorni urednik)
dr. Franc Rozman
Janez Stergar (namestnik glavnega urednika)
Nataša Stergar (tehnični urednik)
dr. Miro Štuplovšek
dr. Peter Štih

Za znanstveno vsebino prispevkov so odgovorni avtorji. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 30. 11. 1997.

Prevodi: Nives Sulič Dular (angleščina), mag. Niko Hudelja (nemščina), dr. Boris Gombač in Sandi Volk (italijanščina)

Zunanja oprema: Neta Zwitter

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2/I, tel.: (061) 1769-210, e-pošta: zgodovinski.casopis@uni-lj.si

Letna naročnina: za nečlane in ustanove 5000 SIT, za društvene člane 3600 SIT, za društvene člane-upokojence 2700 SIT, za društvene člane-študente 1800 SIT (vse za leto 1997).
Cena tega zvezka v prosti prodaji je **1280 SIT**.

Naročnina za tujino znaša za ustanove 75 DEM (46 USD), za posameznike 55 DEM (34 USD) in za študente 35 DEM (22 USD) oziroma ekvivalent v nacionalni valuti. Plačuje se na račun Zveze zgodovinskih društev Slovenije pri Novi Ljubljanski banki: 50100-620-133-27620-10295/4.

Tekoči račun: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 50101-678-49040

Sofinancirajo: Ministrstvo za znanost in tehnologijo Republike Slovenije
Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije
Ministrstvo za šolstvo in šport Republike Slovenije
Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani
Znanstveno-raziskovalni center SAZU

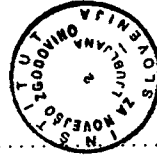
Tisk: Littera picta, d.o.o., Ljubljana, februar 1998

Naklada: 2000 izvodov

Po mnenju Ministrstva za kulturo Republike Slovenije št. 415-348/92 mb. z dne 24. 4. 1992 šteje Zgodovinski časopis za proizvod, od katerega se plačuje 5-odstotni prometni davek.

KAZALO – CONTENTS

RAZPRAVE – STUDIES

Ferdo Gestrin, Slovani v Italiji v zgodnjem srednjem veku Slavs in Italy in Early Middle Ages	157–164
Dušan Kos, Pot na Avalon The Road to Avalon	165–186
Peter Borisov, Dr. Gregorij Karbonarij (Oglar, Voglar) de Wiesenegg (1651–1717) – zdravnik in diplomat Dr. Gregorius Carbonarius (Oglar, Voglar) de Wiesenegg (1651–1717) – a Doctor and a Diplomat	187–204
France Kresal, Gozdna veleposest ob likvidaciji agrarne reforme 1933 in problem socialne varnosti njenih nameščencev The Great Forest Property in the Time of the 1933 Agrarian Reform Liquidation and the Problem of Social Security of Its Employees	205–220
Anka Vidovič-Miklavčič, Prispevek k zgodovini ustanovitve in dejavnosti Kmetijske zbornice v Sloveniji On the History of Chamber of Agriculture Establishment and Activities in Slovenia	221–233
Franc Križnar, Slovenska glasba v narodnoosvobodilnem boju (1941–1945) Slovene Music during the National Liberation War (1941–1945)	235–239
Sandi Volk, Italijanski begunci iz Istre kot subjekt »propagande italijanstva« v Italiji in »nacionalne bonifikacije« v Trstu v letih 1945–1954 Italian Refugees from Istria as Political Instruments of the »Propaganda of Italianism« in Italy and »National Reclaim« in Trieste in the Years 1945–1954	241–254

ZAPISI – NOTES

Janez Gradišnik, Predvojna akademska katoliška društva in poznejši čas Pre-war Academic Catholic Societies and Later Times	255–256
---	---------

JUBILEJI – ANNIVERSARIES

Dr. Dušan Biber – sedemdesetletnik (Božo Repe) Dr. Dušan Biber – Septuagenarian	257–259
--	---------

IN MEMORIAM

Prof.dr. Dragovan Šepić (15.12.1907–12.2.1997) (Janko Pleterški)	259–260
--	---------

PROBLEMI IN DISKUSIJA – PROBLEMS AND DISCUSSION

Feljton o poletju 1989 (Miloš Mikeš)	261–264
Feuilleton on the Summer of 1989	

KONGRESI, SIMPOZIJI, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE – CONGRESSES, SYMPOSIA, SOCIETY EVENTS

Mednarodna konferenca »Izvori svetovnih vojn v 20. stoletju: primerjalna analiza«, Moskva, 15.–16. oktobra 1996 (Matjaž Klemenčič) International Conference »The Origins of the World Wars in the 20 th Century: A Comparative Analysis«, Moscow, October 15–16, 1996	265–268
Mednarodni simpozij »Ptujsko mestno pravo v srednjeevropskem prostoru, mestni statut 1376«, Ptuj 17. in 18. oktober 1996 (Martin Šteiner) International Symposium »The Municipal Law of Ptuj (Pettau) in Central-European Region – The Municipal Statute of 1376«, Ptuj, October 17 and 18, 1996	269

Mednarodni simpozij »Slovenska mesta od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne«, Maribor, 8.–10. maj 1997 (Boris M. Gombač)	270–278
International Symposium »Slovenian Cities from the Middle of 19 th Century to World War I«, Maribor, May 8–10, 1997	

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

Herwig Wolfram, Salzburg, Bayern, Österreich. Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit ; Fritz Lošek, Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg (Peter Štih)	279–284
Acta historico-oeconomica. Časopis za ekonomsku povijest. 22 (Jože Maček)	285
500 let kolegiatnega kapitlja v Novem mestu (Bogdan Kolar)	285–287
Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787. Josephinische Landesaufnahme 1764–1787 für das Gebiet der Republik Slowenien. 2. zvezek (Ignacij Voje)	287–288
Thorkild Kjaergaard, The Danish Revolution 1500–1800. An Ecohistorical Interpretation (Jože Maček)	288–289
Vera Kržišnik-Bukić, Bosanska identiteta. Med preteklostjo in prihodnostjo (Ignacij Voje)	289–290
Foibe. Il peso del passato. Venezia Giulia 1943–1945 (Marta Verginella)	290–292

OBVESTILA – INFORMATION

Obvestila o delu Zveze zgodovinskih društev Slovenije (Barbara Šatej)	293–294
Informations on the Activities of Historical Association of Slovenia	

IZVLEČKI – ABSTRACTS

Izvillečki razprav in člankov v Zgodovinskem časopisu 51, 1997, 2 (107)	VII–X
Abstracts from Papers and Articles in Zgodovinski časopis – Historical Review, 51, 1997, 2 (107)	

Ferdo Gestrin

Slovani v Italiji v zgodnjem srednjem veku

Procesu doseljavanja in preseljevanja Slovanov z Balkana na Apeninski polotok, kar označujemo kot migracije (v najširšem pomenu besede), moremo slediti skozi stoletja, že od ok. srede 7. do 19. stoletja.¹ Vzroki, načini in obseg teh migracij ter njihove posledice so se v tem dolgem obdobju zelo spreminjali. Glede na to delimo potek migracij na tri faze. V prvi, ki zajema čas zgodnjega srednjega veka (še v dobi preseljevanja ljudstev, hitrih političnih sprememb v Italiji in njenega razkosanja, dolgotrajnih vojaških spopadov, tudi v obliki malih obmejnih bojev in velikih opustošenj) so v Italijo prihajale večje ali manjše skupine Slovanov kot vojaška sila ali kot preseljenci, kolonisti, bodisi svojevoljno bodisi pod različnimi oblikami prisile. V drugi fazi so Slovani z balkanskega prostora, v mnogo večjem številu ženske kakor moški, prihajali v Italijo kot sužnji, ki so jih prodajali tudi naprej v Španijo in druge tedaj arabske dežele. Zajela je predvsem obdobje od 12. do druge polovice 14. stoletja, vendar je bila trgovina s slovanskimi sužnji v Italijo znana že mnogo popreje in tudi pozneje ni povsem prenehala. V tretji fazi, z vrhuncem v 15. in 16. stoletju, od 17. stoletja dalje sledi upad in konec doseljavanja, so bile migracije slovanskega življa v Italijo povezane zlasti z gospodarskimi motivi – *Italia felix* – ter turško nevarnostjo in gospodstvom nad velikim delom Balkana. To je bilo obdobje masovnih prihodov Slovanov na obsežna območja Italije.²

Prisotnost Slovanov v Italiji v zgodnjem srednjem veku je dejstvo, ki ga ni mogoče zanikati. Vendar na njihovo prisotnost opozarjajo predvsem posamezni, nepovezani podatki. Ob sedanjem poznavanju virov in stanju raziskav je praktično težko prikazati točno podobo slovanske naseljenosti, govoriti o konkretnih vzrokih, poteh prihoda, o načinu, ubikaciji in množičnosti poselitve, o njihovem položaju in vlogi v Italiji ter še kaj. Na vse to so vplivali čas preseljevanja ljudstev, dolgotrajna bizantinska oblast na obeh straneh Jadranskega morja, politične spremembe in nasprotja v Italiji, skoraj neprestana mala vojna med Bizantinci in Langobardi (568–774) pa

¹ Literatura o tem pojavu je zelo obsežna. Najštevilnejša je nedvomno italijanska, zlasti iz obdobja od srede 19. do 20. stoletja in še posebej po 1960. letu. Največje delo italijanskega zgodovinskega pisarja o tej problematiki je A. Cronia, *La conoscenza del mondo slavo in Italia. Bilancio storico-bibliografico di un millennio*, Padova 1958. Sledi ji jugoslovanska, hrvaška, srbska in slovenska; posamezne probleme teh migracij so proučevali tudi drugi tuji avtorji, npr. J. M. Martin, Ch. Verlinden in drugi. Zgodnji datum prvih pojavov migracij Slovanov v Italijo naj nas ne moti. Že od neolitske civilizacije dalje Jadransko morje ni bilo ovira marveč vez med obema obalama tega velikega zaliva Sredozemskega morja. Danes je nedvomno dokazano, da so bile v vsem obdobju prazgodovine od neolitika dalje med obema obalama trgovske, kulturne in tudi etnične povezave mnogo bolj intenzivne, kakor se je mislilo še pred nekaj desetletji (prim. A. Radmili, *Le relazioni commerciali fra le genti delle due sponde adriatiche durante il neolitico*, v *Le Relazioni economiche e commerciali*, Roma 1983, str. 17–21; A. Stipčević, *Per una storia economica del bacino Adriatico nell'età preistorica (situazione e prospettive)*, prav tam, str. 23–31; isti, *Il simbolismo religioso preistorico, elemento comune fra i popoli del bacino dell'Adriatico*, v *I rapporti demografici e popolativi*, Roma 1981, str. 19–29). Te vezi se intenzivirajo v času grške kolonizacije in ilirskem obdobju. Ilirsko ime boginje Damatire se v 3. stoletju p. n. št. omenja v Vieste na polotoku Gargano. Vse te vezi se verjetno ustvarjajo po poti, ki jo kažejo otoki Korčula – Lastovo – Palagruža – Pianosa – Tremiti, med katerimi in kopnim so le krajše razdalje odprtega morja. V času rimskega imperija pa je bilo Jadransko morje ena važnih poti v povezavah Italije z Balkanskim polotokom (prim. C. de Simone, *Il teonimo Damatira di Vieste Garganico*, v *I rapporti demografici o. c.*, str. 33–37; J. M. Martin, *Recherches sur les relations politiques entre l'Italie méridionales et les Balkans pendant le Haut Moyen-Age (VIe – XIIe siècles)*, v *I rapporti politici e diplomatici*, Roma 1988, str. 49–72).

² F. Gestrin, *Migracije Slovanov v Italijo; rezultati jugoslovanske historiografije*, *Zgodovinski časopis* (ZČ) 32, 1978, str. 7–21 (v italijanščini v *Quaderni storici* 40, 1979, str. 7–30 in v *Italia felix. Migrazioni slave e albanesi in Occidente*, Romagna, Marche, Abruzzi, secoli XIV – XVI, a cura di S. Anselmi, *Quaderni di »Proposte e ricerche«*, 3, 1988, str. 241–271).

dalje s Franki (po 774) in nato z Arabci, ki so postali v 9. stoletju gospodarji Sicilije in delov južne Italije, posegi nemških vladarjev v Italijo ter za njimi Normanov, ki so Bizantince in Arabce potisnili iz Sicilije in južne Italije. Dogajanja so spremljale vojne, neprestani spopadi in pustošenja, Slovani pa so kmalu po naselitvi na Balkan postali vir vojaških sil in ljudi za kolonizacijsko vneto v Italiji. Pri tem gre še posebna vloga Bizancu in njegovi vojaški ter poselitveni politiki.³ Migracije v tem dolgem obdobju so potekale verjetno brez večjih pretresov – razen seveda za slovanske udeležence – in tudi brez večjih v današnji čas segajočih posledic.

Najmanj vesti, predvsem posrednih, ki so hkrati tudi zelo dvomljive, imamo o doseljevanju Slovanov v neposredni povezavi z zadnjimi selitvami ljudstev oziroma z njihovimi vpadi v Italijo in kot posledica teh vpadov. Gre predvsem za vpade Avarov in nato Madžarov, ki so prihajali vse do južne Italije. Kakor so že Langobardi pripeljali v Italijo drobce raznih drugih ljudstev – o tem poročata Fredegar in Pavel Diakon – moremo tudi za Avare in Madžare pričakovati isto.⁴

Poselitev Slovanov, ki se deloma skrivajo pod imenom Bolgari, v času avarskih navalov na meje med langobardskim kraljestvom in bizantinskim egzarhatom zgodovinarji povezujejo deloma s posameznimi toponomastičnimi in onomastičnimi preostanki. Leta 752 se omenja del posesti (»fundus Bodene«) bizantinskega vojvoda Ivana v Ravenni, ki je tedaj postala last benediktinskega samostana v Nonantoli. Ime Bodena razlagajo, tudi na podlagi latinskega prevoda (»et Aquaviva«), kot slovansko Vodena (od vode), kar naj bi bil današnji kraj Bondena na bregu reke Panaro, ki je bila meja med Langobardi in Bizantinci. Da je bila tod oziroma na območju Ravenne slovanska poselitev, poudarjajo s podatkom o neki zemljiški posesti ravenskega nadškofa, ki jo je imel ob koncu 9. stoletja po pogodbi v zakupu Slovan »Ursus Sclavinus«.⁵

Poleg teh Slovanov, ki so bili po vsej verjetnosti pomešani z Bolgari, se v virih 11. in 12. stoletja omenjajo Slovani tudi v Markah blizu Senigallije. Leta 1085 se namreč v darovnici iz arhiva samostana S. Croce v diecezi Caglio-Pergola omenja »vicus Bulgarum qui vocatur Sclavinorum« ob spodnjem toku reke Cesano, blizu cerkve sv. Gervazija, ki se označuje kot »di Bulgarie« oz. »dei Bulgari« (1154).

Prvič se v virih tod pojavljajo Bolgari (pravilneje Slovani) leta 1001, ko se omenja kapela sv. Petra v »Bolgariji« (»cella di S. Pietro in Bulgaria«) na desnem bregu reke Cesano. Leta 1069 govori nek vir tudi o cerkvi sv. Janeza v »Bolgariji« (»S. Giovanni in Bulgaria«). Omenja se tudi še »terra Bulgarorum«, kar vsekakor pomeni domeno na območju Riminija. Vse to dopušča domnevo, da so se tod, na severu bizantinskega egzarhata, naselili Bolgari oz. Slovani že v času avarskih navalov. Domneva je verjetnejša na podlagi dokumenta iz 11. stoletja, ki na istem območju omenja »vicus Avarum« (za Avarorum), znan še v 15. stoletju. Iz vsega tega avtorji zaključujejo, da so se grupe Avarov, Slovanov in Bolgarov naselile na severu bizantinskega egzarhata; sem naj bi prišle vsaj tekom 7. stoletja.⁶

O doseljevanju Bolgarov, vsekakor s slovanskimi elementi, v istem obdobju v Italijo pa neposredno govori Alciokova zgodba iz okoli 663. leta. Trideset let pred tem dogajanjem je Alciok zavaljo notranjih nasprotij med Avari in Bolgari v Panoniji s svojim plemenom prešel k

³ Prim. J. Gay, *L'Italie méridionale et l'empire byzantin*, Paris 1904, str. 85 in 172 (tudi v it.: *L'Italia meridionale e l'Impero bizantino*, Firenze /La voce/); F. Carabellese, *L'Apulia e il suo comune nell'alto medio evo*, Bari 1905, str. 72–76; *Encyclopédia de l'Islam*, Leyden 1934, gesli Sakaliba, Slaves; J. Ferluga, *Gli Slavi del Sud ed altri gruppi etnici di fronte a Bizanzio*, v *Settimane di Spoleto* 30, 1984; isti, *Untersuchungen zur byzantinischen Ansiedlungspolitik auf dem Balkan von der Mitte des 7. bis zur Mitte des 9. Jahrhunderts*, v *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 23, Beograd 1984, str. 50 sl.

⁴ Pavel Diakon (Paulus Diaconus), *Zgodovina Langobardov (Historia Langobardorum)*, Maribor 1988 (poslej *Zgodovina Langobardov*), knj. 2, cap. 26, str. 78/9; F. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev (GZS) I*, Ljubljana 1903, str. 74/5.

⁵ A. Guillou, *Migration et présence slaves en Italie du VIe au XIe siècle*, v *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 14/15, 1973, str. 12.

⁶ A. Polverari, *Una Bulgaria nella Pentapoli: Langobardi, Bulgari e Sclavini a Senigallia*, Senigallia 1969, str. 9 sl., 33 sl.; C. Pierucci – A. Polverari, *Carte di fonte Avellana I (975 – 1139)*, v *Thesaurus ecclesiarum Italiae IX*, 1. str. 167 sl. – 1085 nov. 7, Senigallia; A. Guillou, *Régionalisme et il dépendence dans l'empire byzantin au VIe siècle: l'exemple de l'Exarchat et de la Pentapoli d'Italie*, Roma 1969, str. 97 sl.

frankovskemu kralju Dagobertu, ki jim je za prezimovanje določil Bavarsko. Na Dagobertovo povelje so Bavarci v eni noči pobili večino pripadnikov Alciokovega plemena. Rešil se je le Alciok z ok. 700 možmi, ženami in otroki, s katerimi se je umaknil v Karantanijo h knezu Valuku. Po daljšem bivanju se je okoli 663, verjetno iz strahu pred Avari po propadu Samove plemenske zveze, s svojimi ljudmi zatekel k Langobardom v Italijo. Langobardski kralj Grimuald jih je poslal k sinu, vojvodu v Beneventu, ki jih je nato naselil na mejo proti Bizantincem v pokrajini Campobasso (Molise) na območje današnjih krajev (mest) Sepino, Boiano in Isernia (Sepinum, Bovianum in Iserniam), kjer so bile »bolgarske« naselbine še iz časa langobardske naselitve. Alcioka pa je postavil za gastalda, t. j. upravitelja kraljevih posesti na tem ozemlju. Pavel Diakon, poglavitni vir za to dogajanje, je še v času nastajanja svojega dela (ok. leta 790) trdil, da Bolgari prebivajo v teh krajih in čeprav govore že latinsko, niso opustili svojega jezika (morda slovanskega-karantanskega, saj so verjetno prišli že pomešani s Karantanci).⁷

Ko so Madžari gospodovali razen Karantaniji velikemu delu slovenskega poselitvenega ozemlja, so z vpadi, ki jih je bilo ok. 30 in so segali do Taranta in Otranta, v Italijo hkrati z njimi prihajali po vsej verjetnosti tudi Slovani. Vsekakor je bila posledica njihovih pustošenj poselitve slovenskega življa na prazno zemljo oglejskega patriarhata v Furlaniji, o čemer pozneje.

Več je konkretnih podatkov o vojaških pohodih Slovanov v Italijo, ki so bili bodisi samovoljni, bodisi je do njih prišlo pod vplivom tamkajšnjih političnih akterjev. Na vojaški značaj prihoda Slovanov v Italijo kaže primer sodelovanja Slovanov pri obleganju in osvojitvi Cremone, ko jih je avarski kakan poslal langobardskemu kralju Agilulfu (590–616) v pomoč. O zavezništvu Langobardov, Avarov in nanje vezanih Slovanov proti Bizancu govori že leto prej izvedeni pohod vseh treh partnerjev v tedaj bizantinsko Istro.⁸

Proti sredi 7. stoletja so se zaostrovala nasprotja med Bizantinci in Langobardi tudi na polotoku Gargano. V zvezi s tem – morda v povezavi z Bizancem ali pa tudi ne – se je leta 642 večja vojaška skupina Slovanov izkrcala blizu Siponta (današnja Manfredonia). Premagala je beneventskega vojvodo Aiona, nato pa doživela poraz. Radoald, brat ubitega vojvode in njegov naslednik, jih je z zvijačo premagal, kakor pripoveduje Pavel Diakon, in jih večinoma pobil, druge pa pregnal. Slovani, ki so prišli pred Sipont, so bili Neretljani, pozneje zelo znani pomorščaki. Vendar komaj nekaj desetletij po naselitvi brez lokalnih ali uradnih bizantinskih faktorjev ne bi prišli na jug Gargana z mnogimi ladjami, kjer so se langobardsko bizantinska nasprotja vedno bolj zaostrovala.⁹ Nekoliko pozneje je benevtski vojvoda Grimoald (647–672) celo premagal Bizantince, toda cesar Konstans I. (641–668) se je izkrcal v Tarantu in utrdil bizantinsko oblast v južni Italiji.

V dolgotrajni mali vojni je Bizanc počasi izgubljal posest v Italiji. Ko je leta 751 padla v langobardske roke Ravenna in je propadel ravenski egzarhat, je Bizanc v severni Italiji obdržal le vpliv nad beneškimi lagunami, na jugu pa ohranil posest v Apuliji in Kalabriji. Franki, ki so 774 podvrgli Langobarde, so nato do leta 812 še zmanjševali bizantinsko posest. V začetku 9. stoletja pa je začel pritisk Arabcev (Saracenov) na Sicilijo in južno Italijo. Že leta 827 so obvladali velike dele Sicilije in se nato naglo širili v Kalabriji in Apuliji, kjer so Bizantinci 838 izgubili

⁷ Zgodovina Langobardov, str. 237, sl. op. 32; prav tam knj. 5 cap. 29; GZS I, str. 208; M. Kos, O bolgarskem knezu Alcioku in slovenskem knezu Valuku, v Srednjeveška zgodovina Slovencev, Ljubljana 1985, str. 145 sl.; B. Grafenauer, Valuk, v SBL 13, 1982, str. 343 sl.

⁸ Zgodovina Langobardov, str. 159; GZS I, str. 180, str. 178 sl.

⁹ Zgodovina Langobardov, knj. IV cap. 44, str. 175 sl.; GZS I, str. 213 sl.; B. Gušić, Naše primorje, v Pomorski zbornik (PZ) I, 1962 str. 51; isti, O naseljenju Neretvana na Monte Garganu, rokopis, posredovala mi ga je pokojna avtorjeva soproga; M. Rešetar, Die serbokroatischen Kolonien Südtaliens, v Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, Schriften der Balkankommission, Linguistische Abteilung, IX., Wien 1911, str. 31; isti, Slavenske kolonije u Italiji, v Srdj 24, 1907, str. 1126; V. Novak, La paleografia latina e rapporti dell'Italia, v Archivio storico pugliese 14, 1941, str. 145 sl.; G. Rohlf, Ignote colonie slave sulle coste del Gargano, v Cercedara de linguistica 3, 1958, str. 409 sl.; tudi v Il Gargano XIII n° 12, 1962 dec. 21, str. 3; M. Spremić, La migrazione degli Slavi nell'Italia meridionale ed in Sicilia alla fine del medio evo, v Migracije Slovanov v Italijo, 7. zasedanje jugoslovansko-italijanske komisije za zgodovino, ured. F. Gestrin, Ljubljana 1978, tisk v Archivio storico Italiano 138, 1980, str. 3–15; J. M. Martin, Recherches sur les relations politiques, o. c., str. 49 sl.; A. Guillou, Migration et présence slaves en Italie, o. c., str. 11 sl.

Brindisi. Tu sta za krajši čas nastala arabska emirata v Tarantu (840–880) in Bariju (847–871). Zavoljo arabske nevarnosti so prenehala bizantinsko-frankovska nasprotja in v zadnji četrtini 9. stoletja je Bizanc tudi s frankovsko pomočjo (Ludvik II.; po njegovi smrti 875 so Franki izgubili vse možnosti v južni Italiji) prešel v rekonkvisto vse do 963. leta ter osvojil za Vasilija I. (867–886) vso Kalabrijo in Apulijo. Bizantinci so tod že 892. leta ustanovili temo Langobardijo na ozemlju okoli Barija. Sicilija je bila od začetka 10. stoletja, po padcu Taormine leta 902, trdno v arabskih rokah, zlasti še, ko so emirat v Palermu 917 osvojili Fatimidi. Čeprav so Bizantinci pomagali sicilskim Aglabidom proti Fatimidom, so slednji prevladali in še pred sredo stoletja prešli v ofenzivo v južni Italiji. Leta 950 so osvojili Reggio in prisilili Bizanc k miru.

Ko je nemški cesar Oton I. obnovil v Italiji frankovske cilje, se je Bizanc znašel med dvema nasprotnikoma. Po miru s cesarjem 972 in po porazu Otona II. 982 v boju z Arabci se je stanje zopet začasno ustalilo. Bizantinci so že pred letom 975 iz svoje posesti v južni Italiji ustvarili upravno enoto katepanat Italija, zavrnili arabski napad na Bari (1003) in z beneško pomočjo osvojili celo Reggio (1006). Pod katepanom Vasilijem Boianne pa so prešli celo zopet v ofenzivo proti Arabcem. Toda po smrti Vasilija II., ko je nasploh upadla bizantinska moč, doživlja enako usodo bizantinska posest, ki se znajde pred normansko nevarnostjo in ponovnim pritiskom nemškega cesarstva. Že leta 1042 je bizantinska posest omejena le na ozemlje Taranta, Otranta in Brindisija. Normani so si do 1060 podredili Apulijo in Kalabrijo, leta 1071 so osvojili še Bari in konec je bilo bizantinske oblasti v Italiji.¹⁰

Vsa ta politična dogajanja je spremljalo prihajanje in naseljevanje Slovanov v južno Italijo, še posebej v povezavi z Bizantinci, ki so tudi drugam po svojem imperiju naseljevali Slovane kot vojake in koloniste.¹¹ Enako so postopali tudi Franki in pozneje Normani. Slovani so bili kot vojaki zdaj na bizantinskih, drugič na frankovski (Ludvik II.) pa zopet na normanski strani, stopali so tudi v službo Arabcev (Saracenov) na Siciliji. Poleg slovanskih kolonij, ki so imele skupaj z nastalimi naselbinami vojaški značaj (stratioti, mercenari, guardie confinarie), so nastajale tudi povsem poljedelske naselbine in naselbine pribežnikov, beguncev, ki jih tudi v Italiji ni bilo malo.¹² Slovani so prihajali v južno Italijo na bizantinsko ozemlje predvsem v Apulijo, Benevent, Capitanata in Gargano ter na Kalabrijo.

Salernitanska kronika omenja, da so slovanske čete sodelovale na frankovski strani proti upornemu beneventskemu vojvodu Grimoaldju (805–817).¹³ Za Vasilija I. (867–886), ko se je bizantinska oblast v južni Italiji zelo utrdila in sta nastali v Apuliji dve temi, so tja naselili številne Slovane zavoljo bojev proti Arabcem, ki so leta 827 začeli osvajati Sicilijo. Previdevati moremo, da se je podobno zgodilo tudi v zvezi s frankovskimi boji proti Arabcem pri osvajanju Barija (871), v katerih je Ludviku II. (855–875) z brodovjem pomagal tudi hrvaški knez Domagoj.¹⁴

Ko je po vesteh barskih letopisov (*Annales Baresenses*) v času bizantinsko-arabskih spopadov po sredi leta 926 zahumski knez Mihajlo Višević, vsekakor kot zaveznik bizantinskega cesarja, z oboroženo silo osvojil Sipont, je verjetno tam ostal del Slovanov; nikakor pa ni bila s tem

¹⁰ A. Ducellier, *Byzance et le monde orthodoxe*, Paris 1986, uporabljaj sem it. prevod Bizanzio, Torino 1988, str. 128 sl., 131 sl., 144–151; prim. B. Ferjančič, *Vizantija i Južni Slaveni*, Beograd 1966; J. Ferluga, *Gli Slavi del Sud ed altri gruppi etnici di fronte a Bisanzio*, v *Settimane di Spoleto* 30, 1983; J. M. Martin, *Recherches sur les relations politiques*, o. c., str. 49 sl.; G. Musca, *L'emirato di Bari 847–871*, Bari 1967.

¹¹ M. Capaldo, *Slavi balcanici in Italia meridionale tra il VII e il XVI secolo*. Sintesi storiografica e prospettive di ricerca, v *Studi slavistici in onore di Carlo Verdiani*, Pisa 1979, str. 55–63; isti, *Un insediamento slavo presso Siracusa nel primo millennio D. C.*, v *Europa orientalis* 2, 1983, str. 5–17; J. Ferluga, *Untersuchungen zur byzantinischen Ansiedlungspolitik*, o. c., str. 50 sl.

¹² M. Capaldo, *Slavi balcanici in Italia meridionale*, o. c., str. 55 sl.; isti, *Un insediamento slavo presso Siracusa*, o. c., str. 5 sl.; J. Gay, *L'Italie méridionale et l'empire byzantin*, Paris 1904, str. 85, 172; R. P. Capano, *Sulla presenza degli Slavi in Italia e specialmente in Italia meridionale*, v *Atti e Memorie dell'Accademia Pontiniana* 12, 1963, str. 13; F. Carabellese, *L'Apulia ed il suo comune nell'alto medio evo*, Bari 1905, str. 72–76; R. Jurlaro, *Gli Slavi a Brindisi fino al XVIII secolo*, v *Acta Congressus historiae slavicae Salzburgensis in memoriam SS. Cyrilli et Methodi anno 1963 celebrati*, Wiesbaden 1966.

¹³ A. Ducellier, *Bisanzio*, o. c., str. 132; F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, 1925, str. 345 sl.

¹⁴ M. Capaldo, *Un insediamento slavo presso Siracusa*, o. c., str. 10.

dogodkom povezana slovanska poselitev na polotoku Garganu.¹⁵ Nek drug dokument iz Barija maja 962 omenja kolonijo Slovanov iz Dalmacije, ki so bili uživalci zemlje v Balsignanu in katere lastnik je bil morda kak bizantinski strateg.¹⁶

Po mnenju A. Guillouja naj bi leta 982 na strani Bizantincev pod vodstvom vodje Vukašina sodelovalo ok. 40.000 Neretljanov v boju proti četam cesarja Otona II. in jih premagali. Misel je utemeljeval na osnovi poimenovanja Paganoi, kar je prevedel z Neretljani, ki so se v sočasnih virih res pogosto tako imenovali. Toda francoski zgodovinar J. M. Martin njegovo trditev zavrača (vsi »Pagani« niso Neretljani, Vukašin je srbsko ime, a Neretljani so bili Hrvati) in trdi, da gre za siciljanske muslimane, ki so potolkli čete Otona II. pri rtu Colonne v Kalabriji.¹⁷

V 10. stoletju srečamo slovansko kolonijo tudi v Abruzzih, v rajonu Marsi, blizu jezera Fucino; njihovi voditelji so kot priče nastopili v listini samostana San Vicenzo ob reki Volturno.¹⁸ Slovani v Apuliji, še posebej v okolici Barija in v sosednjih primorskih območjih, ki se omenjajo v 11. stoletju, so morali biti kar številni. Tu jih srečujemo še v 12. in 13. stoletju. Vsekakor so bili Slovani tudi v Bariju, glavnem mestu teme in nato katepanata. Eno takih naselij je bilo blizu Barija v Sammichele (Mont San Michele a Charso).¹⁹

Prav tako so bili Slovani prisotni v severni Kalabriji. V analih iz Barija se Slovani omenjajo pri San Marco Argentario med Malvitom in Bisignanom, ki naj bi bili pozneje povezani z normanskim vojvodo Robertom Guiscardom.²⁰

Slovani, ki so prihajali v južno Italijo iz vzhodne jadranske obale, so stopali celo v službo Saracenov in prihajali kar številni tudi na Sicilijo. Že leta 927 so v arabski službi plenili južnoitalijanska mesta in osvojili Termoli severno od Gargana.²¹ V 10. stoletju so v Palermu zasedali celo mestno četrt, ki se je po njih imenovala »porta Sclavorum« (»quartiere degli Slavi«), in cerkev »dei Ragusei o degli Slavi«. Tudi eden siciljanskih emirov naj bi bil Slovan.²²

Ko so v 11. stoletju Normani začeli osvajati južno Italijo in Sicilijo, so Slovani kot vojaški faktor tudi zanje postali zelo pomembni. Tako je Robert Guiscard sredi 11. stoletja podredil skupnost slovanskih vojakov, ki so se, kdo ve zakaj in kdaj, naselili v severni Kalabriji, in izkoristil njihovo poznavanje ozemlja, da se je pozimi 1054 oskrbel z živežem. Slovanski vojaki v normanski službi so bili tudi na Siciliji, kjer naj bi leta 1079 skupina Slovanov poskušala ubiti Roberta Guiscarda.²³

V 11. stoletju, ko so Normani podredili južno Italijo in posegli tudi na vzhodno jadransko obalo in dalje na Balkan, so sledile prisilne ali prostovoljne selitve Slovanov na njihovo ozemlje,

¹⁵ F. Rački, *Documenta historiae croaticae*, 1877, str. 393; F. Šišić, *Povijest Hrvata*, o. c., str. 413; A. Guillou, *Migration et présence slaves*, o. c., str. 14; proti njegovemu mnenju, da je Mihajlo zasedel Sipont brez boja in da je tedaj začela slovanska poselitev Gargana, je nastopil J.M. Martin, *Recherches sur les relations politiques*, o. c., str. 60.

¹⁶ P.F. Palumbo, *I rapporti fra i popoli nel quadro delle relazioni fra le due sponde*, v *I rapporti demografici e popolativi*, Roma 1981, str. 14.

¹⁷ A. Guillou, *Migration*, o. c., str. 15; J. M. Martin, *Recherches*, o. c., str. 61 sl.

¹⁸ *Po Chronica Vultarina I*, 16 P. F. Palumbo, *Per la storia delle relazioni adriatiche*, Roma 1989, str. 38.

¹⁹ B. Gušić, *Naše primorje*, PZ I., 1962, str. 61; A. Guillou, *Migration*, o. c., str. 15; A. Guillou – K. Tschermisnoff, *Note sur la culture arabe et la culture slave dans le katépanat d'Italie (Xe – XIe siècle)*, v *M. E. F. R. M.* 88, 1976, st. 677; I. Božić, *Le culte de Saint Michel sur les deux côtes de l'Adriatique*, v *Le relazioni religiose e chiesastico-giurisdizionali*, Roma 1979, str. 21.

²⁰ M. Capaldo, *Un insediamento slavo*, o. c., str. 12; P. F. Palumbo, *I rapporti fra i popoli*, o. c., str. 14.

²¹ M. Amari, *Storia dei Musulmani di Sicilia II*, Firenze 1858, str. 176, 297; B. Gušić, *Naše primorje*, o. c., str. 53.

²² V. di Giovanni, *Il quartiere degli Schiavoni nel secolo X e la loggia dell' Catalani in Palermo nel 1771*, v *Archivio storico siciliano* 11, 1867, str. 40, 62; G. Gelcich, o. c., str. 6; K. Jireček, *Istoriya Srba I*, Beograd 1952 str. 115; M. Spremić, *Dubrovnik (Raguse) et la Sicile postbyzantine*, v *Byzantinische Forschungen. Internationale Zeitschrift für Byzantinistik* 5, 1977, str. 379–390; R. P. Capano, *Sulla presenza degli Slavi in Italia*, o. c., str. 139–172; M. Capaldo, *Un insediamento*, o. c., str. 11.

²³ P. F. Palumbo, *Per la storia delle relazioni*, o. c., str. 38; M. Spremić, *La migrazione degli Slavi nell'Italia*, o. c., str. 2.

kjer so nastajale slovanske kolonije. Že leta 1075, ko so Normani prvič prišli v Dalmacijo, in seveda tudi pozneje so odpeljali veliko ljudi v južno Italijo in jih tam naselili.²⁴

Ob koncu 10. stoletja in dalje se srečujemo tudi z bolj določljivima primeroma slovanske kolonizacije v Italiji. Gre za poselitev Slovanov na polotoku Garganu, kamor so prek morja prihajali ljudje iz vzhodne obale, predvsem Neretljani, in v Furlanijo, kamor so na zemljiško posest oglejskega patriarha naseljevali (kolonizirali) Slovane z ozemlja oglejske cerkvene jurisdikcije. Položaj na obeh območjih je bil različen. Na Garganu so bili priseljeni Slovani predvsem vojaki – kmetje (mercenarii) in so ohranjali svoje institucije, v Furlaniji pa so živeli na podložni zemlji z vsemi značilnostmi tega družbenega položaja. Toda na obeh področjih so bili naseljenci brez dotoka novih ljudi obsojeni na manj ali bolj hitro asimilacijo. Prvi, ker so izgubljali svojo funkcijo, in drugi, ker so bili poseljeni znotraj romanskega okolja.

Točno kdaj, tudi od kje in na kak način – po lastni volji ali pod vplivom Bizanca oz. egzarhata – so se Slovani naselili na polotoku Garganu, ne vemo. Njihov prihod vsekakor ni bil povezan z nastopom Mihajla Viševića v Sipontu (926). Omenjajo pa jih listine iz samostana sv. Marije na Tremith v prvi polovici 11. stoletja.²⁵ O začetkih doseljevanja daje verjetne podatke Pompeo Sarnelli, avtor iz 17. stoletja. V svojem delu o kronologiji škofov in nadškofov v Sipontu je trdil, da je cesar Oton I., potem ko so Saraceni leta 970 zasedli Gargano, na prošnjo Sipontčanov, poklical na pomoč slovanskega poglavarja, ki je s svojimi ljudmi pregnal Saracene. Cesar je Slovanom, ki so prišli s svojimi župani, kot plačilo podelil zemljo za naselitev na polju San Vito in sta tod nastali (slovanski) naselbini Peschici in Vico.²⁶ Slovani so torej prišli pod vodstvom županov in se naselili na severni strani Gargana vsekakor pred koncem 10. stoletja; tu so bile njihove županije z župani.

Poglavitni središči poselitve sta bila kaštela Devia in Peschici, ki naj bi po J. M. Martinu verjetno imela obrambno funkcijo v sklopu bizantinske Langobardije v tem stoletju. Po prihodu Normanov v drugi polovici 11. stoletja naj bi se ta vloga zmanjševala. Iz tega bi mogli zaključiti, da so Slovani prišli na Gargano kot vojaški plačanci in dobili zemljo, s katero so razpolagali, o čemer govore prodaje in darovnice njihovih vodij, županov. Poleg teh dveh kaštelov je bilo eno izmed središč poselitve tudi Vico in morda Varano. V Vieste so se naselili posamezni Slovani pozneje.²⁷ Prišli naj bi iz območja Neretljanov, manj verjetnosti je, da bi bili iz Zahumlja.

Najvažnejše slovansko naseljevalno jedro na Garganu je bila Devia na južnem delu gore Elio med jezeroma Lesina in Varano, katerih imena sta slovanskega izvora (jezero Ljesna, kakor se je imenoval poprej tudi otok Hvar, odtod it. Lesina; Vransko jezero). Drugo jedro je bilo, kakor že rečeno, v Peschicah, kamor je sodila tudi naselbina Vico. Vzhodno in zahodno od Peschičev sta se do danes ohranila dva toponima, ki kažeta na večjo slovansko poselitev. To sta rt Crovatico in vodni izvir, poimenovan Serbio.²⁸ V obeh kaštelih je bil kot voditelj celotne skupnosti župan (giuppano), ki se je v Devia občasno poimenoval tudi kot sodnik (iudex) in kralj (rex).

Glede Varana in slovanske poselitve pa so mnenja deljena. A. Guillou in M. Fajano sta mnenja, da je bilo naselje s Slovani zelo poseljeno in je imelo celo po več županov. J. M. Martin pa je temu oporekal in zavračal enačenje v viru imenovanih »Marani« in sintagem »iudex

²⁴ F. Šišić, *Povijest Hrvata*, o. c., str. 550 sl., 553 sl.; J. Gay, *L'Italie méridionale*, o. c., Paris 1904; prim. I. Božić, *Le culte de Saint Michele*, o. c., str. 17 sl.

²⁵ A. Petrucci, *Codice diplomatico del monastero beneditino di S. Maria di Tremiti (1005–1237)* 2, Roma 1960, št. 8 (l. 1023), str. 24 sl., št. 42 (l. 1050), str. 134 sl., št. 32 (l. 1043), str. 101 sl., št. 14 (l. 1032), 45 sl., št. 51 (l. 1054), str. 159 sl.

²⁶ P. Sarnelli, *Cronologia dei vescovi e arcivescovi sipontini, Manfredonia 1680*, cit. po G. Rohlf, *Ignote colonie slave*, o. c., str. 354.

²⁷ G. Gelcich, *Colonie slave*, o. c.; G. Rohlf, *Ignote colonie slave sulle coste del Gargano*, v *Mélanges linguistiques offerts a Emil Petrovici*, Cluj 1958; tudi v *Il Gargano XIII*, št. 12, 1962 dec. 21, str. 3 sl.; A. Guillou, *Migration et présence slaves*, o. c., str. 11 sl.; B. Gušić, *O naseljenju Neretvana na Monte Garganu*, tipkopijska referata na simpoziju v Dubrovniku; M. Fujano, *La colonia slava di Devia nel corso del secolo XI*, v *I rapporti demografici e popolativi*, Roma 1981, str. 39–52; J. M. Martin, *Recherche sur les relations politiques*, o. c., str. 49 sl.

²⁸ B. Gušić, *O naseljenju Neretvana*, o. c.

Marianorum« ter »rex Maranorum« z Varano.²⁹ Vendar pa bi mogli trditi, da je bila tedaj vsa severna obala Gargana poseljena s Slovani. Slovansko prebivalstvo, ki je bilo ob prihodu deloma morda še ortodokсно, se je pod vplivom samostana Sv. Marije na Tremitih in cerkvene organizacije počasi katoliziralo in postopoma asimiliralo, ker ni bilo novih doseljencev.

Slovenska kolonizacija v Furlaniji je bila povezana z madžarskimi vpadi v Italijo v prvi polovici 10. stoletja. Posledice pa so bila velika pustošenja zlasti ob njihovih poteh (»via vel strata Ungarorum«, »vastata Hungarorum«).³⁰ Po končanih vpadih je sledila pod vodstvom oglejskega patriarha, katerega cerkvena oblast je na slovenskem ozemlju segala do Drave in je tam imel tudi veliko fevdalno posest, ponovna poselitev opustošenih območij. V toku tega procesa je nastalo v Furlaniji na območju do reke Tilment (Tagliamento) vsega skupaj preko 70 slovanskih naselbin. Nastale so ali povsem na novo ali pa so stare vasi dobile toliko slovanskih doseljencev, da so dobivale oznake po njih. Ni pa bilo malo tudi romanskih furlanskih vasi, v katerih so se v tem času pojavljali podložni kmetje s slovanskimi imeni. Med slovanske vasi, ki so nastale na novo bi šteli npr. naslednje: Belgrado (morda sedež fevdalnega gospoda), Blata, Glaunicco, Gorizan, Gorizzo, Goricizza, Gradina, Gradiscutta, Lestizza, Lonca, Patocco, Schiavonesco, Sclaunicco, Sclavagnestis, Sclavons pri Pardenonu, Schiavoi, Santa Maria, Sella, Virco. Med tiste, ki so šele po doselitvi dobili oznako po Slovanih, pa: »villa Sclavorum quae similiter dicitur Meleretum« (Mereto di Capitulo pri Palmanovi), »villa Versia Sclauonica« (Versa), »Sanctus Vitus de Sclabonibus prope Agellum« (S. Vito al Torre), Medea Sclabonica, Pasian Schiavonesco. Poselitev ni bila sklenjena; slovanske vasi so bile posejane med stare romanske. Pa tudi sicer so bile te vasi razporejene v več skupin: na črti med Gradiško in Palmanovo, Vidmom (Udine) in Codroipom, na črti od Belgrada ob Tilmentu (Tagliamento) do Codroipa, med Tilmentom (Tagliamento) in Livenzo ter v Karniji vzhodno od Vidma (Udine).

Začetek naseljevanja je vsekakor postaviti v čas pred letom 1000. Že spomladi leta 1001 je namreč cesar Oton III. podelil Ogleju vse vasi, ki so jih po madžarskih pustošenjih (»post Ungarorum nefandam devastacionem«) postavili po Furlaniji. Prvič pa se slovanski naseljenci in prva slovanska vas omenjajo leta 1031. Tedaj je v kraju Santa Maria la Longa pri Palmanovi, ki se leta 1031 omenja kot »villa Sclavorum«, nastala cerkev sv. Mohorja in Fortunata za potrebe tamkajšnje slovanske kolonije.³¹ Zaključilo pa se je v 12. stoletju, kakor dokazujejo slovanski toponimi (jezik).

Kdaj so se te vasi romanizirale, ne vemo. Vendar se sredi romanskih vasi, nesklenjeno razporejene in brez povezav z narodnim telesom niso ohranile dlje kakor do 15. stoletja, ko se je sem po propadu oglejskega patriarhata razširila beneška oblast (1420). Spomin nanje so le še deloma ohranjena slovanska krajevna imena.³²

Nov val slovanskih doseljencev je po končanih madžarskih navalih prišel tudi v gorati del nad Furlansko nižino, ki so ga poslej začeli poimenovati kot »Schiavonia« (Slovenija) in tamkajšnjim krajem že v 13. stoletju začeli dodajati oznako slovenski. Benečani, ki so pozneje (1420) dobili ozemlje v svojo last (Beneška Slovenija), pa so v svojih virih navajali, da v deželi živi »drugo in posebno prebivalstvo«.³³

²⁹ J. M. Martin, *Recherches sur les relations politiques*, o. c., str. 61.

³⁰ F. Kos, *GZS* 2, št. 426; 3, št. 82.

³¹ F. Kos, *GZS* 3, št. 1 in 86; G. C. Menis, *Storia del Friuli*, Udine 1976³, str. 185; C. C. Desinan, *Problemi di Toponomastica Friulana*, Udine 1977, str. 39 in 146; J. Höfler, *O prvih cerkvah in pražupnijah na Slovenskem*. Razprave FF, Ljubljana, 1986, str. 46. B. Mader, *Die frühmittelalterlichen Slawen in Friul aus der Sicht der Toponyme*, v *Cultura in Friuli*, Ommaggio a G. Marchetti, Udine 1988.

³² B. Guyou, *L'Elemento slavo nella toponomastica della Venezia Giulia*, v *Studi glottologici italiani*, Torino 1907; isti; *Gli Slavi del Friuli*, v *Pagine Friuliane* 6, 1894, str. 133 sl.; Istra in Slovensko primorje, Beograd 1952, str. 52 sl.; M. Kos, *Zgodovina Slovencev*, Od naselitve do petnajstega stoletja, Ljubljana 1955, str. 149 sl.; B. Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda* 2, Ljubljana 1965, str. 142 sl.

³³ M. Kos, *Zgodovina Slovencev*, o. c., str. 150; Istra in Slovensko Primorje, o. c, str. 52.

Riassunto

Gli Slavi in Italia nell'alto medio evo

Ferdo Gestrin

Nei flussi migratori europei le migrazioni degli Slavi verso la penisola appenninica furono certamente importanti già dal 7 secolo d. c. in poi. Le cause, i modi e l'estensione del fenomeno non sono decifrabili e non si possono definire. È un dato di fatto però che la presenza degli Slavi in Italia fu numerosa e non si può negare. Le migrazioni possono venir messe in relazione con i movimenti di altri popoli (gli Avari, gli Ungheresi) oppure con ragioni più specificamente politiche (il regno dei Langobardi oppure quello Normanno) che lasciarono dietro di sé devastazioni ed un impauverimento di popolazioni. La colonizzazione, di mano d'opera Slava fu dunque una conseguenza intrinseca ad un modo di produzione feudale e non aveva valenze nazionali, impensabili in quel tempo.

L'autore si sofferma pure sulle colonie Slave nel Friuli e sulla penisola di Monte Gargano che furono attuali attorno all'XI secolo. Soprattutto nel Gargano dove gli Slavi come mercenari furono pagati in terra, si istituivano 2 forti centri urbani Devia e Peschici. Nel Friuli invece fu il patriarca di Aquileia a favorire la colonizzazione Slava, grazie all'estensione del patriarcato fino alla Drava. Si può seguire ad una grossa colonizzazione (cca 70 centri) Slava soprattutto dopo le devastazioni Ungare, quando la popolazione ebbe un grande calo e la terra abbisognava di forze lavoro. Queste migrazioni non influivano sulla composizione etnica ne in Friuli ne sul Gargano, giacché la colonizzazione Slava fu fatta in territorio a prevalenza italiana e i nuovi venuti erano costretti all'assimilazione. A ricordare questi eventi medioevali restano soltanto i toponimi locali.

**GEOGRAFSKI VESTNIK
(GEOGRAPHICAL BULLETIN)**

Časopis za geografijo in sorodne vede

Geografski vestnik (GV) je najstarejša in osrednja geografska revija v Sloveniji. Izdaja ga Zveza geografskih društev Slovenije enkrat letno. Prva številka je izšla leta 1925. Od tedaj je ta geografski časopis izhajal nepretrgoma, razen treh let med drugo svetovno vojno. Tako bo v letu 1998 izšla jubilejna 70. številka. Njegova osrednja naloga je objavljati rezultate proučevanj geografov in raziskovalcev sorodnih ved. Raziskovalci objavljajo dosežke svojih raziskovanj zlasti v obliki razprav, dolgih do dvajset strani, iz vseh vej geografije. Poleg razdelka *razprave* sta v GV še razdelka *razgledi in raziskovalne metode*, v katere so uvrščeni krajši prispevki. Vsi prispevki iz teh treh razdelkov so recenzirani. Opremljeni so s povzetkom, izvlečkom in kartografskimi prilogami. V GV so že po tradiciji priobčena še poročila o strokovni literaturi, zborovanih in kronika. V 67. številki (I. 1995) je bila objavljena bibliografija GV 1925-1995, ki zajema za to obdobje vse prispevke razdelkov: *razprave*, *razgledi in raziskovalne metode*. Zelo pomembna naloga časopisa je tudi širiti in utrjevati slovensko geografsko imenoslovje in izrazoslovje, zato je tej tematiki namenjen poseben razdelek. V zadnjih letih uredništvo teži k temu, da bi bili prispevki v GV čim bolj dostopni tujim strokovnjakom, zato širi dolžino povzetkov v angleščini.

V GV poleg slovenskih raziskovalcev objavljajo rezultate svojih proučevanj tudi tuji geografi. Njihovi prispevki so napisani v angleščini, nemščini ali francoščini. GV gre v zameno za številne geografske in sorodne revije po Sloveniji in v tujino. Vse te revije so uporabnikom dostopne v knjižnici Oddelka za geografijo Filozofske fakultete v Ljubljani.

Geografski vestnik lahko kupite ali naročite na upravi GV: Oddelek za geografijo, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, Ljubljana, tel. 061-1769-355. Naročniki lahko dobijo novo številko časopisa na upravi ali po pošti. Na razpolago so tudi starejše številke, ki jih je mogoče dobiti po precej nižji ceni.

Dušan Kos

Pot na Avalon

14. marec 1293 je prišel na soboto pred nedeljo Judica. Skoraj nebeško idealno ime za bitko, ki se je menda zgodila na ta dan v bližini vasice Ruda (Ruden) na jugovzhodnem Koroškem. Bitka je bila odločilno dejanje v dolgotrajnem konfliktu med plemiško stranko pod vodstvom grofa Ulrika III. Vovbrškega, salzburškega nadškofa, bamberskega škofa in bavarskega vojvode ter zaveznikoma koroškim vojvodo Majnhardom in štajerskim Albrehtom na drugi strani. V bitki je v vojski grofa Ulrika sodeloval tudi oddelek kranjskih avanturistov, ki jih je vodil idealni viteški mladenič pri ok. šestdesetih (po že klasični definiciji »viteške mladosti« G. Dubya), Viljem I. Svibenski. Ljubljeni vodja lokalnih prevratnikov in večnih upornikov.

Upor vovbrškega grofa bi bilo moč na prvi pogled enostavno označiti za veleizdajo, saj se je uprl legitimnemu deželnemu gospodu in vojvodi Koroške, Majnhardu II. Tirolsko-Goriškemu. Toda še bolj pa je šlo za prelomitev urejenega zemeljskega reda (t.j. večnega božjega miru) na ozemlju, ki ga je varoval po božjem ukazu in cerkvenih naukih deželni knez. V očeh vsaj dela sodobnikov plemiški upor ni bil pravo izdajalsko dejanje, pač pa tudi boj za (domnevno) legitimne pravice. Vojvoda Majnhard in sinovi so bili kljub dvema desetletjema kneževanja na Koroškem tujci (v srednjeveškem pomenu) in nasprotovanje domačega plemstva, ki so ga prišleki omejevali v tradicionalnem življenju, ni bilo brez osnov. Majnhardova protiplemiška politika je na Kranjskem in Koroškem najprej vzbudila nelagodje, nato strah, ki se je pri delu plemstva spremenil v apatijo, životarjenje, celo propad ali poslušno uklonitev novi oblasti, pri drugih pa v revolt. Na Kranjskem do odkritega konflikta ni prišlo, saj je bila majnhardinska oblast premočna, plemstvo pa brez močnega domačega voditelja. Na Štajerskem in Koroškem je bilo drugače. Tam je bilo več uglednih plemiških rodbin s pomembnimi političnimi vložki in neprikrite ambicije, usmerjene v nadaljevanje izbornega plemiškega partikularizma v času madžarske okupacije oz. vladavine Spanheimov. Po smrti kralja Rudolfa I. (15.VII.1291) se je konec istega leta vovbrški grof Ulrik postavil na čelo upornikov in zahteval določene pravice, ki naj bi mu šle kot možu Agnes, vdove po nekdanjem koroškem vojvodi Ulriku III. Spanheimskem (1269) in pranečakinje avstrijskega vojvode Friderika II. Babenberskega ter formalno njegove glavne dedinje. Podjetni par je želel izkoristiti politične težave Habsburžanov in se prikopati do izgubljene ženine dediščine. Februarja 1292 so se začele odkrite sovražnosti, vojni spopadi so se razširili po vsej Koroški in Štajerski. Vojvoda Albreht je na Štajerskem z uporniki opravil že konec marca istega leta, na Koroškem pa je bil vojvoda Majnhard še več kot eno leto v vojnem stanju, ki ga je zapletlo vmešavanje češkega kralja Vencija II. Tako je socialno-politični upor dela koroškega plemstva postal vzvod visoke politike. Že pri ujetju Majnhardovega sina Ludvika je na salzburško-bavarski strani sodeloval tudi nečak Viljema Svibenskega, Rudolf I.¹

Vrnimo se k junaku naše zgodbe. Viljem je bil vse do poletja 1292 Majnhardov pristaš. Nato se je odzval na novačenje vovbrškega grofa. Viljemovo verolomnost gre ocenjevati v luči njegove temne preteklosti, že prislovičnih in nenadnih menjav političnih strank, političnih izobčenj in ponovnih milosti. Bil je vihrava osebnost, zagledana v posnemanje idealnega viteškega življenja in neverjetnih zasukov v stilu Ereca, Gaweina, Iweina, Parcifala, Artusa idr. Navdihe je najprej dobival v domači družini, saj je bil menda njegov brat Leopold I. eden najboljših in naprednejših minezengerjev na skrajnem jugovzhodu cesarstva; skupaj z nekim svobodnim gospodom Žovneškim (Konradom?) in nekim vitezom Gornjegrajskim² ter z nenadkriljivo viteško

¹ A. Jaksch, *Geschichte Kärntens bis 1335*, II. (Klagenfurt 1929), 123–136.

avanturistično zvezdo 13. stoletja Ulrikom Liechtensteinskim je bil vzor bratu Viljemu. Rod Svibenskih je bil med 12. in 14. stoletjem gotovo najuglednejši na Kranjskem. Nekoč svobodni rod, morda ena od stranskih veja potomcev sv. Heme, grofice Breško-Seliške iz 11. stoletja, je bil z vejama gospodov Planinskih in Podsreških v 13. stoletju najbogatejši domači plemiški rod južno od Karavank. Formalno ministerialna rodbina je bila vedno številna: nekaj pripadnikov je bilo v domačih samostanih, nekaj v vojaških službah, nekaj jih je upravljalo domača gospodstva, drugi so bili udobno anonimni.

Po navedbah dobro obveščene sodobnika in kronista je prišel Viljem v začetku marca 1293 s kranjskimi bojevniki na pomoč grofu Ulriku in se nastanil v gradu Grebinj (Griffen) nad istoimenskim trgom. Tam je bil sedež upornikov. S tem je dokončno obrnil hrbet vojvodi Majnhardu. Skušnjava po avanturi je pri njem spet prevladala nad zvestobo. Oboje je bilo za idealnega viteza neločljivo in odločitev samo za eno od teh vrlin je v romanih junaka navadno pripeljala v težave. Če se je ponujal boj, se Viljem običajno ni obotavljal. Njegov prihod ni ostal neopažen princu Otu, ki je dvornemu maršalu Henriku Toldu in zavezniku Konradu Aufensteinskem ukazal napasti Grebinj. Obe vojski sta se premaknili proti gradu Weissenegg, okoli šest kilometrov južno od Grebinja. Do spopada je prišlo v Vašinjčah (Wallerberg) pri omenjenem gradu. Obe viteški vojski sta, kot je bilo tedaj običaj, klicali na pomoč Boga, ki je končno uslišal vojvodove viteze. Na bojnem polju je obležal tudi Viljem Svibenski, ki naj bi ga našel Konrad Aufensteinski. Zatem so združeni zavezniki oplenili vovbrška posestva v vseh deželah in grofa Ulrika junija 1293 prisilili v predajo na milost in nemilost Habsburžanom in Tirolcem.³

Dolg uvod o eni sami bitki za razpravo o smrti in družini ne bi bil potreben, če v omenjeni bitki Viljem ne bi bil smrtno ranjen. K njegovemu življenjskemu slogu so sodili tako zabava, viteški ideali in boj, njegovemu ugledu pa je bila »nujna« tudi spektakularna smrt. Viljemova popularnost je bila v tistem času tako velika, da je celo običajna, resda krvava viteška smrt botrovala nastanku nadregionalne legende. Po njej naj bi umirajoči Viljem izročil čudežni prstan, ki mu je dotlej zagotavljal nepremagljivost, uspeh in slavo, zmagovitemu Aufensteinu. Ta je te vrline kasneje zagotovo imel, saj je bil za zvestobo Majnhardu bogato poplačan. Njegov rod je bil do izumrtja v 70. letih 14. stoletja resnično uspešen, saj je mdr. prevzel več vovbrških posesti na vzhodnem Koroškem in v Posavinju. Toda tudi zadnji Aufensteini so stopili na pot izdaje in (gotovo tudi zaradi prekletstva čudežnega prstana) izumrli.⁴ Čudežni prstan je imel v legendi povsem jasen pomen. Prstan je v viteškem življenju (danes pa npr. v družinskem) pomenil brezpogojno zvestobo ali vsaj prijateljstvo tistemu, ki ga je podelil – največkrat gospod svojemu vazalu. Po legendi Viljem prstana med bitko ni imel na roki, kar je pomenilo, da simbolno ni bil več zvest gospodu. Prelomil je obljubo zvestobe, izgubil podporo Boga in je zato moral umreti. Njegova smrt je bila z gledišča viteškega zaznavanja življenja in časti ter katarzičnosti logična, pričakovana, celo nujna. Bog je milosten, vendar strašen in strog sodnik. Ko je meja nespoštovanja zemeljskega in božjega miru, v tem primeru zvestobe in subordiniranega hierarhičnega reda, prestopljena, Stvarnik nima več razumevanja za prestopnika in posledice so usodne.

V resnici pa Viljemova slikovita smrt v tistem času in družbenem okolju ni bila zelo nenavadna. Konec na bojnem polju, na lovu ali divjih turnirjih je vzel marsikdo, čeprav mnogo manj pogosto kot si danes predstavljamo. Toda legenda, ki je nastala takoj po dogodku, njegovega umiranja ni povezala z običajnimi zadnjimi željami umirajočega, opravičevanjem, kesanjem in prošnjami k Bogu po odpustku in odrešitvi, pač pa z vprašanjem ideje civilne zvestobe in s poučnimi posledicami njene prelomitve. Viljemove vernosti in bogaboječnosti v tipični viteški legendi ni, kar je zaradi poante razumljivo. Prav tako ni nobenih besed o usodi njegovega trupla, npr. kje je bilo pokopano, s čimer se tudi idealni viteški junaki niso ukvarjali. Toda v zavesti

² A. Janko, *Der von Suonegge, der von Obernburg, der von Scharpfenberg – trije nemški viteški liriki s slovenskih tal* (Obdobje srednjega veka v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi, Ljubljana 1988), 171 sl.

³ Jaksch, *Kärnten* (kot op. 1), 136–143.

⁴ MGH SS (*Deutsche Chroniken* V/2), Ottokars österreichische Reimchronik, vrstice 62512–62915.

srednjeveškega viteza so bile te zadeve sila pomembne in vsakodnevno prisotne. Misel na nepričakovano smrt na bojnem polju, brez duhovnikove popotnice in posmrtno dogajanje z njegovo dušo tudi najpogumnejšim ni mogla biti tuja ter je postala v 12. in 13. stoletju boleča in polna plastičnih predstav, ki so bile vedno bližje slabim izkušnjam v zemeljskem življenju.⁵ Tudi vitezom je bila jasna poanta upodobitev večnega prekletstva po cerkvah, vsepovsod upodabljanih lobanj kot simbolov smrti, ruševin kot pojmov minljivosti in od 14. stoletja pojavljajočih se upodobljenih in literarnih mrtvaških plesov, ki so opozarjali na vsakodnevno prisotnost smrti. Ta smrt je imela podobo in je bila celo dialoško razpoložena pri prepričevanju o nujnosti umrtja ne glede na stanovski položaj.⁶ Za izrecno varno vrnitev iz bitke (seveda pa ne roparskih pohodov) so vitezi še v času Viljemove smrti pred odhodom redno obdarovali domače cerkvene ustanove, npr. Leopold Žovneški, ki je tik pred odhodom na odločilno bitko proti češkemu kralju Otokarju II. (Marchfeld – Jedenspeigen, 26.VIII.1278) podaril gornjegrajskemu samostanu patronatne pravice, kot je sam priljudno dejal, »v strahu pred smrtjo«. ⁷ Še bolj opazna je želja po varni vrnitvi pri tistih, ki so odhajali na križarske vojne in praviloma vedno obdarovali Cerkev: npr. podravski mejni grof Bernard Spanheimski, ki je novembra 1147 padel v turški zasedi pri Laodiceji v Mali Aziji.⁸ Intenzivneje se je na smrt mislilo v kontekstu zagotavljanja odrešitve duš cele družine, pri čemer so bili dejavni tudi vitezovi sorodniki.

Ranjenega Viljema je menda ukazal Tirolec Henrik Told spraviti na konja in odpeljati v Velikovec, a je nesrečnež na poti umrl.⁹ O nadaljnji usodi njegovega trupla kronist molči, najenostavneje pa bi bilo pomisliti, da so ga tovariši ali člani družine prepeljali na mogočni družinski grad Svibno na Kranjskem. Na tisti grad, ki ga je dal štiristo let zatem polihistor Janez Vajkard Valvasor kot enega redkih upodobiti kar s treh strani, čeprav je bil že v ruševinah.¹⁰ Grad je imel v srednjem veku bogato poslikano kapelo, kjer bi lahko ležalo truplo umrlega, pokopan bi bil lahko v širokem krogu družine, sorodstva, prijateljev in podrejenih vitezov v kapeli ali v župnijski cerkvi sv. Križa, ki stoji pod gradom in je bila že v tistem času okrašena s freskami. V njej je Valvasor še uspel videti nagrobnik (ali epitaf?) Viljema IV. Svibenskega iz leta 1397.¹¹ Očitno je bila tam družinska grobnica (nekaterih) Svibenskih. Pogrebne slovesnosti bi lahko opravil župnik Bertold, omenjen leta 1282.¹²

Ta umetna shema sicer nedokumentiranih posmrtnih aktivnosti Viljemove družine sloni na smiselnem hipotetiziranju. Toda, ali ni dogajanje ob smrti konkretnega srednjeveškega viteza mogoče bolje rekonstruirati z ozirom na splošne navade, ki so vladale v plemiških krogih? Že pri predpostavki lokalizacije pogrebnih slovesnosti in groba trčimo na možnost, da je bil Viljem pokopan v katerem od bližnjih samostanov, kot npr. njegov brat Ulrik nekaj desetletij prej v najbližjem samostanu v Stični, okoli 20 km jugozahodno od Svibnega (gl. v nadaljevanju). Spust v Viljemov Had velja začeti od zadnjega dejanja človeške usode, od pogreba in se vrniti k življenju.

⁵ Npr. v srednjeveški predelavi zgodbe o Barlaamu in Jozafatu v stiškem rokopisu iz druge polovice 12. stoletja (prevod v: Srednjeveško slovstvo. Izbrano delo, Ljubljana 1972, 81–82). Prim. P.-J. Schuler, *Das Anniversar. Zu Mentalität und Familienbewußtsein im Spätmittelalter (Die Familie als sozialer und historischer Verband, Sigmaringen 1987)*, 90 sl.

⁶ V Sloveniji npr. znameniti mrtvaški ples v Hrastovljah v Istri s konca 15. stoletja ter nemška pesnitev iz časa po 1431 (Srednjeveško slovstvo, kot op. 5, 185–189). Glede vprašanja občutja in doživljanja smrti velja omeniti vsaj nekaj klasičnih del: J. Delumeau, *Le peche et la peur. La culpabilisation en Occident* (Paris 1983); A. Tenenti, *Občutje smrti in ljubezen do življenja v renesansi (Studia humanitatis, Ljubljana 1987)*; P. Aries, *L'Homme devant la mort* (Paris 1977); M. Vovelle, *La Mort et l'Occident de 1300 a nos jours* (Paris 1983); N. Ohler, *Sterben und Tod im Mittelalter* (München 1990).

⁷ D. Kos, *Celjska knjiga listin, I. Listine svobodnih gospodov Žovneških do leta 1341* (Ljubljana, Celje 1996), št. 48.

⁸ F. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, 4* (= GZS; Ljubljana 1915), št. 245.

⁹ MGH V/2 (kot op. 4), vrstice 62372–62380.

¹⁰ J. W. Valvasor, *Topographia ducatus Carnioliae modernae* (Wagensperg 1679), 235.

¹¹ J. W. Valvasor, *Die Ehre des Hertzogthums Crain* (Nürnberg 1689), XI, 498 sl.; VIII, 801.

¹² B. Otorepec, *Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku* (= GZL), VII/5.

Med pogrebi srednjeveških plemičev so bile razlike, pogojene s socialnimi in ekonomskimi zmožnostmi posameznika in družine, deloma pa s slučajnimi okoliščinami (npr. smrt daleč od domovine). Njihov opis je na Slovenskem do pojava izčrpnjših testamentov v začetku 16. stoletja redek. Sodimo lahko, da je bil Viljemov pogreb nedvomno razkošnejši od večine tedanjih kranjskih plemičev, vendar še malo ne tako dramatičen in zavit v temo kot pogreb že omenjenega grofa Bernarda Spanheimskega 1147. Ni pa bil primerljiv s slovesnimi in simbolnimi pogrebnimi slovesnostmi po zadnjem celjskem grofu Ulriku II., ki so ga pokopali leta 1456 v cerkvi celjskega minoritskega samostana. O tem imamo pričevanje sodobnika, nekega minorita, ki pravzaprav piše o dvodelnem obredu, kjer so se mešali jok z molitvami, politika s simboliko, blišč z presunjenostjo, srečali so se pokojnikova družina, prijatelji in podrejeni. Grofa Ulrika je dal 9.XI.1456 pri Beogradu umoriti Ladislav Hunyadi. Že v Beogradu so njegovo truplo položili v krsto, jo zabili in odpeljali v Celje. Tam ga je družina pokopala v družinski grobnici, knežji pogreb pa je bil bržkone omejen na maloštevilno družino, viteze in služabnike. Trideset dni po smrti (9.XII.1456) se je zgodil še en obred v prisotnosti širšega kroga povabljenih (poslanstev, uradnikov), ki je imel predvsem simbolni pomen – z njim se je formalno končal rod grofov Celjskih. Napravljena je bila še ena dragocena krsta, ki je stala sredi cerkve (seveda prazna) in jo je obkrožal venec debelih sveč. Okoli krste in znotraj kroga sveč je stalo dvanajst v črno oblečenih revežev s svečami v rokah. Pred njimi so postavili zasilni oltar, ob katerem so minoriti peli vigilije. Po obdarovanju oltarja so služabniki prinesli pet praporov s šlemi in ščiti, ki so pomenili štiri grofije grofov Celjskih in žalovanje (črni prapor). Nato je prijahalo dvanajst pažev v črnih žalnih prekrivalih, pred njimi je hodil oklepnik. Ko se je opravilo simbolno darovanje praporov, ščitov, šlemov in konj se je oklepnik vrgel na tla in nekdo mu je trikrat zavpil: »Danes grofje in nikdar več!«, nato pa na možu zlomil prapor. Tedaj sta svečano tišino prekinila dotlej pritajevana žalost in jok prisotnih.¹³

V tem opisu je razvidna dvojnost pogrebnih slovesnosti: dejanski pogreb v krogu širše družine kmalu po smrti oz. po pripeljanju trupla domov ter simbolni pokop in končanje rodu šele, ko so se zbrali daljni sorodniki, prijatelji idr. V ta namen so celjski ceremoniarji izkoristili tridesetino, ki je končevala obdobje globljega, celo predpisanega žalovanja. Značilno za kronista je, da kljub izjemnemu ugledu in bližini do grofovske družine ni natančneje opisal pravega pogreba. Očitno sta bila pravi pogreb in družinsko žalovanje res omejena le na ozek krog ljudi, ki o tem kronistu niso govorili, pa tudi njemu samemu se to ni zdelo primerno. Prav tako ni omenil nagrobnega govora znanega humanista Johannes Rota, ki je bil eden prvih javnih humanističnih v srednji Evropi, kaj šele da bi ga, kompliciranega kot je bil, obnovil. V govoru je Rot najprej iz duše glasno izlil bolečino ob Ulrikovi smrti, jo porazdelil med vladarje in podložnike ter vdovo, Cerkev, protiturško križarsko vojsko itd. Vsi omenjeni so bili poklicani žalovati, preklet je bil njegov ubijalec. Ves govor je bil prepleten z alegorijami, pretiravanji in hvalnicami umrlega. V drugem delu je Rot tolažil, uteho je prepletal z antičnimi zgledi in se končno približal svetemu pismu in Bogu.¹⁴

Spominke pogrebne svečanosti po Ulriku Celjskem so bile torej v celoti razkošne in delno celo humanistično zamišljene. Omejevanje žalovalcev in pogrebcev na maloštevilen krog, »individualnost smrti« in zapiranje žalovanja med zidove je bilo sredi 15. stoletja že pogostejše med slovenskim plemstvom, začetke pa smemo iskati od srede 14. stoletja naprej. Povsem drugačni običaji so bili npr. še leta 1261, ko se je na pogrebu Ulrika I. Svibenskega, Viljemovega brata, v samostanu Stična zbral cvet kranjskega plemstva na čelu s kranjskim deželnim gospodom in koroškim vojvodo Ulrikom III. Vojvodov notar je dogodek še posebej ovekovečil v datacijski formuli neke tedaj izstavljenega listine za stiški samostan (... *in coenobio Sithicensi in sepultura Ulrici de Scherphenberch*).¹⁵ Tudi ob avstrijskem vojvodi Frideriku I., ki je leta 1198 umiral na

¹³ Kronika grofov Celjskih (uredil in prevedel L. M. Golia, Maribor 1972), 47–48.

¹⁴ P. Simoniti, Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do srede XVI. stoletja (Ljubljana 1979), 24–37 (objava govora na str. 239–244).

¹⁵ F. Schumi, Urkunden- und Regestenbuch des Herzogthums Krain, II (= URBKr II, Laibach 1884 u. 1887), št.

poti iz Svete dežele, je ob smrtni postelji stalo »mного plemenitih sopopotnikov« (= plemičev in cerkvenih dostojanstvenikov).¹⁶

Individualizacija oz. prenos odnosa z Bogom na intimnejšo raven konec srednjega veka se kaže med slovenskim plemstvom tudi v navidez zgolj praktičnih stvareh, npr. z dovoljenji za lastne prenosne oltarje, ki so bili zelo praktični na daljših pohodih. Toda dovoljenje so dobili le maloštevilni, ki so si jih lahko kupili, npr. grofje Celjski. Odmik od verskega življenja širokih ljudskih mas in premik vernosti v ožji krog so pomenila tudi dovoljenja za osebne t.j. družinske spovednike, ki so živeli na gradovih in jih pripravljali na srečanje z Najvišjim, saj so nekateri imeli celo pravico odveze vseh grehov. Družinski spovedniki so bili med plemstvom precej razširjeni, vendar so imeli za to le malokateri licence cerkvenih oblasti.¹⁷

Pogrebi grofa Ulrika II. Celjskega in Ulrika Svibenskega ter drugih plemičev tedanjega časa so imeli s prvim opisom nedvomno skupno predvsem eno – željo po pokopu v izbrani cerkvi, še raje samostanu. Toda tu ni imelo glavne vloge le naključje ali tradicionalno posedovanje grobnice v nekem objektu. Večji vpliv so imele posameznikove želje, ki pa jih je bilo potrebno še pred njegovo smrtjo pogodbeno urediti.

Do začetka 12. stoletja je veljalo pravilo, da je bila neka oseba lahko pokopana le v njegovi župnijski cerkvi oz. na pokopališču. Če je plemič umrl doma, praviloma ni mogel računati na uglednejšo cerkveno poslopje. Privoljenja papežev, ki so dovoljevala v samostanih pokopavati laike, so od 12. stoletja sprožila plaz osnovanja rodbinskih grobnic v samostanih. Laiki so se nadejali stalnih in izdatnih molitev za njihove grešne duše, obenem pa so želeli imeti oskrbovane grobove. Tako je oglejski patriarh Wolfger leta 1205 dovolil, da se sme v poslopju proštije v Jurkloštru tudi pokopavati. Polovica dohodkov, darovanih za pokop, naj bi pripadla kanonikom, polovica župnijski cerkvi. Tudi naznanitvena listina o ustanovitvi samostana v Velesovem iz leta 1238, ki jo je izdal oglejski patriarh govori o tem, da so lahko v samostanu pokopani vsi tisti laiki, ki so »storili svojo dolžnost do njihove župnijske cerkve«. To pa je pomenilo, da so morali poprej obdarovati cerkev za nadomestilo izpadlih dohodkov od pogreba.¹⁸

V pisanih virih ni malo vesti o pokopih v cerkvenih objektih, še več pa je materialnih preostankov, predvsem nagrobnih plošč, ki pa so bile lahko naknadno prinesene z bližnjega pokopališča ter epitafov, ki pa niso imeli zveze s pravim grobom.¹⁹ Mnogo slovenskih srednjeveških cerkva je bilo v novem veku prezidanih ali na novo postavljenih. Njihovo usodo so delili nagrobni spomeniki: konec 15. stoletja je dal stiški opat Martin prenesti nekatere plemiške grobnice iz kapele zunaj obzidja v samostansko cerkev. Nekatere razbite nagrobnike je ukazal porabiti za utrditev obzidja, potem ko so Turki leta 1471 samostan oropali in opustošili.²⁰ Nagrobna plošča je bila lahko napravljena že za življenja naročnika in so datum smrti celo pozabili naknadno vklesati, seveda pa tudi šele po smrti ali mnogo let, celo desetletij zatem. Trend premika lege groba je šel k približevanju k oltarju: najprej so redovna pravila zadrževala plemiče v križnem hodniku, nato odprla vrata cerkva in stranskih kapel ter v poznem srednjem veku umrlemu dovolila zadnji počitek v glavni ladji in bližje oltarju. Dejstvo je, da se v srednjeveških virih testamentarnega značaja na ozemlju Slovenije ti spomeniki posameznika in njegove neumrljive

278. Zanimivo je, da je v prepisu stiškega nekrologija v razdelku »pokopani v samostanski cerkvi« navedeno zelo malo oseb, od Svibenskih pa le Jurij. Toda na drugem mestu je Jurij skupaj z Ulrikom I. in Viljemom I. zapisan tudi med tistimi, ki se jih je potrebno spominjati, čeprav niso pokopani v samostanu (Arhiv Republike Slovenije = ARS, Zbirka rokopisov, P. Puzel, *Idiographia sive rerum memorabilium monasterii Sitticensis, 1719, 601–602, 605*).

¹⁶ GZS 4, št. 50.

¹⁷ Npr. za gospode Turjaške: F. Komatar, *Das Schlossarchiv in Auersperg. Mitteilungen des Musealvereines für Krain* 18 (1904), št. 78 (str. 169); gl. še nadaljevanje Komatarjevega popisa v: Carniola I (1910), št. 499 (str. 499).

¹⁸ F. Kos v GZS 5 (Ljubljana 1928), št. 91. J. Mlinarič, *Kartuziji Žiče in Jurklošter* (Maribor 1991), 115–116, 462. URBKr II, št. 103. O smrti, pogrebu, testamentu, nagrobnikih itd. na Slovenskem v preteklosti prim. delo G. Makarovič, *Slovenci in čas. Odnos do časa kot okvir in sestavina vsakdanjega življenja* (Ljubljana 1995), 145–212.

¹⁹ Prim. klasično delo K. Bauch, *Das mittelalterliche Grabbild. Figürliche Grabmäler des 11. bis 15. Jahrhundert in Europa* (Belin-New York 1976).

²⁰ J. Gregorič, *Cistercijani v Stični* (Ljubljana 1980), 65.

človeške duše ter dialoški med mrtvim in opazovalcem spomenika ne omenjajo, tudi v testamentih s konca 15. stoletja ne. Nagrobniki so varovali telo do poslednje sodbe in spominjali potomce in pogodbene skrbnike (duhovnike in menihe) na osebo, za katero morajo skrbeti. S tem je bila po njihovi sodbi duša umrlega zadovoljna.

Po analogiji iz sosednjih dežel so do okoli srede 13. stoletja verjetno tudi na Slovenskem pri tistih redkih visokih plemičih in cerkvenih dostojanstvenikih, ki so bili pokopani tam, prevladovala enostavna pravokotne nagrobne plošče s križem ali brez križa, šele od 13. stoletja tudi pogosteje obkrožene z napisom z imenom in uradnimi naslovi.²¹ Njihova enostavna zamenjava so bili poslikani mrliški štiti, ki pa se pri nas skorajda niso ohranili. Konec 13. stoletja so se začeli pojavljati viteški nagrobniki z grbi, kombiniranimi z mečem, šlemom in okrasjem ali/in križem ter do 14. stoletja večinoma z latinskim, od 15. stoletja pa nemškim napisom (imenom in datumom smrti), bogatim šlemnim okrasjem, vitičjem idr., kar je zahtevala moda. Takšen je bil nemara tudi že omenjeni nagrobnik Viljema IV. Svibenskega iz leta 1397 v svibenski cerkvi (po Valvasorju upodobljen le grb), zagotovo pa nagrobnik njegovega daljnega potomca Ulrika, ki je živel v Spodnji Avstriji in bil leta 1503 pokopan v župnijski cerkvi v Waidhofnu na Ybbsu. Pripadnost družini v podobi in njegova anonimnost, a tudi individualiziranje posameznika v napisu sta bila v takih nagrobnikih enakovredna. Toda tudi v novem veku takšni spomeniki v srednji Evropi niso izgubili pomena, saj je več veljal ugled družine, kot posameznik – grb je govoril predvsem o družini oz. rodbini. Ponos nanju je izpodrinil portretno ali idealno podobo umrlega in jo simbolično nadomestil z grbom. Zato napisi na takšnih ploščah, zlasti epitafih, govore predvsem o posameznikih (družinskih) dednih naslovih in službah, ne pa o osebnih zaslugah.²² Nekateri epitafi in nagrobniki so bili v 14. stoletju napravljeni za moža in ženo skupaj, torej precej let, celo desetletij pred smrtjo ali po smrti enega od zakoncev. Zlasti od 15. stoletja je žena z lastnim nagrobnikom dokončno stopila iz anonimnosti in tudi v smrti izpričevala »enakovrednost« z možem pred Bogom ter pred javnostjo (memorija).²³ V 15. stoletju so postali številnejši samostojni ženski heraldični nagrobniki,²⁴ od druge polovice stoletja tudi samostojni ženski epitafi in nagrobniki s podobo pokojnice v modni opravi in z majhnimi družinskimi grbi.²⁵

Heraldičen je bil tudi nagrobnik Ulrika III., v začetku 14. stoletja umrlega vnuka minezengerja Ulrika Liechtensteinskega (1200–1275). Danes je plošča vzdana v steno glavne ladje župnijske cerkve sv. Jakoba, tik pod minezengerjevim gradom Frauenburg na Štajerskem, nekdanj pa je bila menda zunaj nje.²⁶ Plošča je predelan rumenkast antični rimski kamen s še vidnim napisom, deloma prekritim z liechtensteinskim grbom in križem nad njim. Novi napis je bil enostaven: »Tu leži Ulrik, pravi dedič te hiše«. Nič o njegovi dejavnosti, nič o ugledu,

²¹ Primeri s področja nekdanjega avstrijskega dela monarhije v: *Kunsthistorisches Atlas, X Abt.: Sammlung von Abbildungen mittelalterlicher Grabdenkmale aus der österreichische-ungarischen Monarchie I, II* (K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale, Wien 1892), tabli I (sl. 1–8) in III (sl. 4–6). Gl. H. Valentinitich, *Die Aussage des spätmittelalterlichen Grabmals für die adelige Sachkultur (Adelige Sachkultur des Spätmittelalters. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Kl., Sb. 400 = Veröffent. d. Instituts für mittelalterliche Realienkunde Österreichs, 5, Wien 1992), 276 sl.*

²² E. Cevc, *Kiparstvo na Slovenskem med gotiko in barokom* (Ljubljana 1981), 48 sl.

²³ E. Cevc, *Srednjeveška plastika na Slovenskem* (Ljubljana 1963), 114, 200–201, 298–300, 306 (nekaj viteških primerov je bilo v Konjicah, Braslovčah, Celju, Mekinjah, Ljubljani, Trziču, na Ptuj in na Ptujski gori). Primeri še v: *Atlas* (kot op. 21), table III (sl. 1, 2), V (sl. 3, 4), VIII (sl. 1, 2, 3, 5, 6), IX (sl. 1, 2, 5–7), XIII (sl. 4–6), XV (sl. 3, 4), XX (sl. 2, 5), XXVII (sl. 2, 3, 5), XXIX (sl. 1, 2), XXX (sl. 2, 6 – Pesniški na Ptuj), XXXI (sl. 3, 5), XL (sl. 81), XLIV (sl. 1, 4, 5, 7 – Reitzer na Ptuj), XLV (sl. 1, 2, 4, 5 – Eggenberger v Radgoni, 6), L (sl. 1–8), LVII (3, 4), LVIII (sl. 5 – Svibenski v Waidhofnu).

²⁴ Primeri v: *Atlas* (kot op. 21), tabla XXX (sl. 3), XXXI (sl. 1), L (sl. 1, 4).

²⁵ Primeri v: *Atlas* (kot op. 21), tabla XXVII (sl. 1, 4), XLIV (sl. 2 – Hohenwarterica v Celju), XLV (sl. 3), XCVI (sl. 1 – dve sestri Neuburgerici v Celju). Prim. E. Cevc, *Poznogotska plastika na Slovenskem* (Ljubljana 1970), 22–24, 234–236.

²⁶ *Atlas* (kot op. 21), tabla V (sl. 5). Tu je nagrobnik še pripisan minezengerju, po drugi svetovni vojni pa so ga datirali v začetek 14. stoletja in z večjo stopnjo verjetnosti pripisali njegovemu vnuku Ulriku III. Glede na izgled in napis pa je seveda mnogo bolj privlačna misel na pesnikov nagrobnik. Toda (žal) je bil pesnik zanesljivo pokopan v Sekovi.

funkcijah, celo letnice smrti ni, važno je bilo poudariti zgolj pripadnost »hiši«, t.j. rodbini. Na Liechtensteinovo rodbinsko ekstravagantnost pa je vendarle opozarjal očitno namerno uporabljen rimski kamen, kot da bi se Ulrik želel primerjati z antičnimi junaki, ter (že) nemški jezik napisal, ki je odražal izjemno stopnjo posvetne viteške samozavesti in to v ljudskem jeziku. Zdi se, da je bil nagrobnik kompromis med pričakovanji rodbine in osebnimi željami. Pripadnost rodbini – t.j. krvi – je še prevladala nad Ulrikovimi željami pri urejanju mesta zadnjega počitka, ne pa pri upoštevanju tradicionalne rodbinske grobnice v kasneje porušeni kapeli sv. Janeza v škofijski Sekovi. Računati moramo tudi na to, da je nagrobnik v celoti odraz želja rodbine. V tem primeru lahko domnevamo, da je rodbina njegovo krvno pripadnost še posebej ponosno poudarila.

Povsem drugačen je mnogo kasnejši epitaf tirolskega pesnika Oswalda Wolkensteinskega (1445) v Brixnu: na viteški stan gologlavega pesnika spominjajo le dodatki – meč za pasom, ostroge, šlem v levi in prapor v desni roki ter trije grbi pod nogami.²⁷

Posamično od 13., večkrat pa od začetka 14. stoletja se je začela pojavljati polna figura umrlega viteza (ne glede na rang) v oklepu in z orožjem, celo skupaj z ženo,²⁸ kar je lahko opozarjalo na poseben čustveni odnos. Eden prvih takih primerov na Slovenskem je v cerkvi sv. Areha (= sv. Henrika) na Pohorju, kjer je na novejši podstavek vzdana plošča brez napisa, ki predstavlja ležečega kralja s krono in mečem v obeh rokah namesto križa in v dolgem oblaku. Postava je negibna, mrtve so tudi njegove oči, vendar je s tem poudarjena večnost. Spomenik sodi v 13. stoletje in je v bistvu le spominska plošča, epitaf, brez zveze z grobom, naročil naj bi ga vitez Henrik z Rogatca zaradi poravnave z bližnjim samostanom v Šentpavlu, ki je še posebej pospeševal kult sv. Kunigunde, žene cesarja Henrika II. Svetega (973–1024). Podoba naj bi bila torej omenjeni cesar.²⁹

Od 15. stoletja so se takšni viteški nagrobniki, ki naj bi odslikavali tudi njihov značaj in zaželeno podobo, razširili na srednje sloje plemstva. Stoječe, kot pravi grobni pokrovi dejansko ležeče mrtve figure navadno spremljajo grb v roki ali ob nogah kot nekakšen vizualni identifikacijski znak za nepismene, legenda v nemškem jeziku ter celo bajeslovne živali in tiste, ki so simbolizirale viteške vrline (pes – zvestoba, zmaj – zemeljska hudobija, angel – duša in nebeško območje itd.).³⁰ V 15. stoletju je napočil čas, ko je figura izgubljala anonimnost. Glava je bila pogosto brez šlema (ali pa je bil ta vsaj odprt), v nas pa zro obrazi živih vitezov, le oči so pri večini brez zenic – slepe, mrtve, takšne kot pri vitezih pod nagrobniki. Ta sprememba se je najprej pojavila na epitafih (pokončnih ploščah), kasneje pa tudi pri horizontalnih nagrobnih ploščah. Takšen je bil nagrobnik Friderika, zadnjega gospoda Ptujskega, ki je umrl leta 1438 in bil pokopan pri ptujskih minoritih, star 35 let: vitez žalostnega realističnega izraza, kot da bi se on (oz. kipar) zavedal, da z njim izumira rod, je v oklepu in ima na glavi modno pokrivalo; stoji na psu, na vsaki strani nog ima po en družinski grb; v roki ima kopje, nad glavo pa je umetelen gotski baldahin s po eno moško glavo na vsaki strani.³¹ Pes = zvestoba, mladeniški obraz s pokrivalom, a v oklepu = viteški poklic, toda že predrenesančnih nazorov; rodbina in družina sta skriti v majhnih grbih na dnu nagrobnika. Individualizem je bil pri Frideriku že razvit, njegova aplikacija v političnem življenju Štajerske ga je verjetno celo pripeljala do izumrtja rodu. Podobna, le manj razkošna, a bolj živa je bila figura leta 1513 umrlega Bernarda Svibenskega, še enega člana v Avstrijo preseljenega rodu, ki je bil pokopan v Lorchu v Zgornji Avstriji.³² Takšni tipi podob vitezov, resda renesančno bogati in priduženi, bolj realni, so se na Slovenskem ohranili še daleč v novi vek.

²⁷ Atlas (kot op. 21), tabla XXIX (sl. 3).

²⁸ Valentinitzsch, Aussage (kot. op. 21), 280 sl.

²⁹ Cevc, Srednjeveška (kot op. 23), 63–64.

³⁰ Primeri v: Atlas (kot op. 21), tabla V (sl. 6), XIII (sl. 1), XV (sl. 1), XX (sl. 3, 4), XLIV (sl. 3, 6), LVII (sl. 1, 2 – Hohenwarter v Celju). Prim. Cevc, Poznogotska (kot op. 25), 71–72.

³¹ Primeri v: Atlas (kot op. 21), tabla XV (sl. 1), XX (sl. 4), XXIV (sl. 1 – Ptujski na Ptuj, 2). Podoben je tudi nagrobnik Jorga Schweinpecka v Ljutomeru; prim. Cevc; Srednjeveška (kot op. 23), 301–304.

³² Atlas (kot op. 21), tabla LXXXVII (sl. 4).

Kot pri Bernardu so njihovi obrazi oživali – oči so žive, kot da bi mrtvi (njihove duše) živeli v pričakovanju odrešitve in večnega življenja.³³

Tradicionalno ugledni samostani so velikodušno dopuščali grobnice plemiških družin v njih. Od njih so prejeli in v bodočnosti pričakovali nove in nove darove. Potomci ustanoviteljev samostanov in drugih velikih dobrotnikov niso bili nujno pokopani v tradicionalni ustanovi. Poznosrednjeveško propadanje plemstva se je odražalo tudi v pozabljanju rodbinske tradicije v pokopavanju in v naraščajoči individualizaciji iskanja mesta poslednjega počitka. Že omenjeni Ulrik III. Liechtensteinski si je kot individualist izbral počitek daleč stran od rodbinske grobnice, v župni cerkvi pod gradom z zanj značilnim minezengerskim imenom Frauenburg, ki ga je dal postaviti njegov ded, znameniti minezenger Ulrik enkrat v 30. ali 40. letih 13. stoletja. S tem pa se je odpovedal le tradiciji, ne pa družini, kot to dokazuje napis na nagrobni plošči (gl. zgoraj).

Široki nižji sloji plemstva niso zlahka prišli v uglednejše samostane, razen če niso bili domačini. Za njih so ostala odprta vrata vaških (najraje župnih) cerkva, še pogosteje pa uglednejši prostor na pokopališču. Uglednejši meščani so najprej iskali zadnji počitek v cerkvah ubožnih redov v mestih, po poplemenitju pa so imeli raje družbo starega plemstva v samostanih starih redov na podeželju. V večjih mestih so se od 15. stoletja pokopavali tudi pripadniki starih deželnih plemiških rodov. Grajske kapele pa so postajale primernejše za pokopavanje v 16. in 17. stoletju, menda najprej pri protestantih, ki so želeli pričakati zveličanje v krogu pravovernih, ne pa katolikov. Po povedanem je torej razumljivo, da so sodobniki iskali in našli svoj Avalon – idealno dušno skrb – v grobnicah samostanskih cerkva vseh mogočih cerkvenih redov, kar pa si je bilo potrebno rezervirati še za časa življenja.³⁴

Po smrti »upravičenca« so morali prepeljati redovniki na lastne stroške darovalčevo truplo v samostan (razen če pokojnik ni umrl predaletč), ga pripraviti na pokop, krsto postaviti v cerkev in ob njej moliti ter ga po možnosti tretji dan po smrti dostojno pokopati v krsti, ne pa na siromaški deski in zavitega v rjuho. Obred so spremljali mrtvaška maša, absolucija, prižiganje kadila in škropljenje z blagoslovljeno vodo, da bi se umrlemu olajšale kazni za grehe ter izpostavitev vitezovih simbolov (ščita, šlema) na oltar ali pred krsto. Sprevod na pokopališče, če grobnica ni bila v sami cerkvi, je bil svečan, pospremljen z molitvami in psalmi. Zadnji akt pokopa – spuščanje krste v grob (včasih priložitev viteških stvari, t.j. simbolov) – je bilo lokalno pogojeno, npr. s trikratnim metanjem prsti na krsto, blagoslovom groba ipd. Končno so morali menihi s sorodniki opraviti sedmino in tridesetino.³⁵ V listinah, ki so bile izdane pred pogrebom ali po njem je bila oskrba groba natančno določena glede na socialni status plemiča in na višino daru.³⁶

Poleg bližine so vabile v določen samostan z gledišča pokopavanja tudi samostanske reference. Cistercijanski samostan v Stični (ustanovljen ok. 1135), kjer so bili vsaj že v 13. stoletju pokopani nekateri Svibenski, ni imel okoli leta 1293 čara samo zaradi starosti ustanove in obsežne posesti, marveč tudi zaradi grobov ustanoviteljev grofov Višnjegorskih (Sofija) ter prve žene koroškega vojvode Ulrika III. Agnes (†1295), drugič poročene z že znanim grofom Ulrikom III.

³³ Primeri v: E. Cevc, Renesancna plastika na Slovenskem. Zbornik za umetnostno zgodovino, n. v. VII (1965), 129 sl.; isti, Poznogotska (kot op. 25), 181 sl.; isti, Srednjeveška (kot op. 23), 181–182, 246 sl. itd.; S. Vrišer, Renesancni viteški nagrobni v Sloveniji. Zbornik za umetnostno zgodovino, n. v. VII (1965), 195 sl.

³⁴ D. Kos, Plemiška darovanja cerkvenim ustanovam (s posebnim ozirom na 14. stoletje). Zgodovinski časopis 47 (1993), 42–43. Delitev pokopnih mest na pokopališča in notranjost cerkvenih objektov glede na rangiranost plemstva in s tem povezane socialne razlike pozna tudi H. Lentze za Dunaj v: Begräbnis und Jahrtag im mittelalterlichen Wien. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung 67 (1950). O meščanih, grajskih kapelah in pokopavanju gl. M. Žvanut, Od viteza do gospoda (Ljubljana 1994), 114 sl.

³⁵ Leta 1302 je podarila Gertruda z Dravograda dve hubi samostanu v Marenberku pod pogojem, *swa ich stirbe in der naehe, da si mich volreichen mügen, da schuln si mich in ire selber arbeit und choste in ir chloster bringen und schülln mich da erberlich pivilden und schuln meiner sele tun als ir swester einer* (H. Wiessner, Monumenta historica ducatus Carinthiae = MDC, VII, Klagenfurt 1961, št. 140). Takšna določila navaja tudi H. Lentze za Dunaj in nekatere avstrijske samostane, ki jih tudi natančno dokumentira glede poteka pogreba ter predpogrebni in popogrebni opravil (Begräbnis, kot op. 34, 329–333, 339–342).

³⁶ Kos, Darovanja (kot op. 34), 44.

Vovbrškim, ki si je grobnico »kupila« že leta 1257. Pod vtisom tako uglednih mrličev si je na pokopališču ob cerkvi zagotovil pokop širši krog nižjega lokalnega plemstva; do leta 1717 je bilo v nekrologiju, prepisanem v Puceljevi kroniki, zapisano skupaj več kot 1500 oseb, resda je bilo med njimi precej menihov ter laikov, ki so bili zapisani le zaradi molitev.³⁷ Nekatere ustanovitelje je ljudska pobožnost in redovniška preračunljivost kmalu napravila za svetnike, njihove grobnice pa za romarske poti, kjer so se seveda dogajali čudeži, npr. na grobu sv. Heme (1045), ki je bila leta 1174 prenešana v kriptno stolnico v Krki na Koroškem, leta 1287 pa proglašena za blaženo.³⁸

Najbolj natančna določila o družinskih strategijah pred smrtjo in po njej, o čustvenih vezeh znotraj njih, pa tudi o dojemanju smrti je upravičeno pričakovati najprej v *testamentih*. Do konca 15. stoletja so v celinski Sloveniji prevladovalе listine z omejenim testamentarnim značajem, ki niso vsebovale vseh predpisanih formul, poleg tega pa so bile omejene na posamezne dediče, predvsem pa na cerkvene prejemnike glede volil za dušni mir (legati). Urejanje zapuščine z enim samim dokumentom je bilo med plemstvom v poznem srednjem veku zunaj dežel romanskega kulturnega in pravnega kroga manj pogosto; več je bilo tega med (bogatejšim) meščanstvom.³⁹ Ne le zaradi obsega (meščanskega premičnega) premoženja, pač pa tudi nazorov, po katerih je bilo potrebno pravočasno poskrbeti za organiziran in dostojen umik s sveta (t.i. *Ars moriendi*). Nasploh je bil pravi testament odraz solidnejšega recipiranja rimskega prava (od 12. stoletja naprej) v neki sredini ter vedno močnejše individualizacije posameznikove (samo)zavesti. V celinski Sloveniji je v dedovanjskih zapisih prevladoval vpliv intestatnih celinskih dedovanjskih prav, le posamezni elementi so bili v 14. in 15. stoletju že vzeti iz rimskega prava. Poslednjo voljo je bilo pametno detajlno določiti in zapisati, da se do zapuščine ne bi dokopal neljubi dedič, zlasti če ni bilo sinov, zaradi želje po pravični delitvi premoženja, preprečevanja razpada gospodarske osnove družine, pa tudi zaradi varnosti volil Cerkvi. Zato je že georgenberški privilegij za štajerske ministeriale iz leta 1186 predvideval (neobvezno) izdelavo testamenta. Toda strah pred morebitnim neredom med dediči po smrti brez zapiseane oporoke zaradi solidnega in obvezujočega običajnega prava (za plemstvo), ki je urejalo zapuščanje, na območjih brez trdnih testamentarnih pravil ni bil prevladujoč. Morda je bil močnejši pri starih, bolnih ljudeh, ki so imeli dovolj časa za razmislek. Pri zdravih in mlajših pa ne, saj je (bila) smrt velikokrat nepričakovana.⁴⁰ Prva omemba plemiškega testamenta v celinski Sloveniji mi je znana za leto 1204, ko je krški škof naznanil, da je njegov ministerial Oto s Kozjega med boleznijo in v pričakovanju smrti v oporoki razdelil vse svoje imetje. Kasneje pa je ozdravel in posebej potrdil manjši dar krški cerkvi.⁴¹ Vendar je v tem primeru lahko šlo le za enostavno ustno oporočilo.

Opazno številno sta v enostavnih darovnicah – legatih – omenjena prostor in čas ter posredno motiv darovanj – »na smrtni postelji«. Seveda do 14. stoletja na Slovenskem še ne kaže misliti na že detajlno izdelan humanistični idealni ritual »*Ars moriendi*«, ki ga lahko zaznamo približno v prvi polovici 15. stoletja.⁴² Poleg kesanja in prejema odveze za grehe ter poslednjega

³⁷ Za Višnjegorske gl. URBKr II, št. 57, 99, 100. Mnogo primerov je v: Kos, Darovanja (kot op. 34), 43–44. P. Pucelj navaja v (nepopolnem) seznamu med uglednejšimi tudi Markvarda »marchio Croniburgensis« in ženo Kunigundo, grofa Henrika IV. Andeškega ter več uglednih kranjskih plemičev (*Idiographia*, kot op. 15, 601–602, 617–668).

³⁸ Popis čudežev iz let 1227–1228 je objavljen v MDC I (izd. A. Jaksch, Klagenfurt 1896), št. 512.

³⁹ O obvezni izdelavi testamentov v romanskem okolju v neposredni bližini gl. piranski statut, lib. VII, čl. VIII–XXVII v ediciji M. Pahorja in J. Šumrade: Statut piranskega komunā od 13. do 17. stoletja (SAZU, Viri za zgodovino Slovencev, 10, Ljubljana 1987). Podrobno o srednjeveških meščanskih testamentih s sumarno navedbo njihovega števila v nekaterih evropskih mestih in literaturo v odličnem najnovjšem delu: P. Baur, Testament und Bürgerschaft. Alltagsleben und Sachkultur im spätmittelalterlichen Konstanz (Konstanzer Geschichts- und Rechtsquellen XXXI, Sigmaringen 1989).

⁴⁰ Zelo majhen odstotek testamentov za 14. stoletje ugotavlja tudi R. Bartsch za avstrijske dežele v: Seelgerätsstiftungen im 14. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Geschichte des Testaments in Österreich (Festschrift für Karl Amira, Berlin 1908), 5–13. Prim. še D. Kos, Dediščine, dedno pravo in plemstvo na Kranjskem in slovenskem Štajerskem (posebej v 14. stoletju) (Celjski zbornik 1994, Celje 1994), 35–36.

⁴¹ GZS 5, št. 68.

⁴² Prim. več zbranih odlomkov antičnih in srednjeveških piscev o *Ars Moriendi* v: *Ars Moriendi. Die Kunst, gut zu leben und gut zu Sterben* (izd. J. Laager; Zürich 1996).

maziljenja, je dogajanje zajemalo še izrek najbrž celovite zadnje volje, vendar do 16. stoletja očitno zgolj ustne, saj so bile delilne listine za dediče navadno napisane naknadno ali precej pred smrtjo. To še posebej velja za notice v tradicijskih knjigah, ki so temeljile na kratkih priložnostnih zapiskih s ključnimi besedami⁴³ ter listine, ki so jih izstavili po njihovi smrti dediči, ki so izpolnjevali zadnje želje. Iz njih je razvidno, da v 14. stoletju zadnja volja še ni bilo omejena na testatorja, notarja in maloštevilne priče, pač pa je bilo (večinoma) ustno dejanje opravljeno v krogu družine, sorodnikov in prijateljev, vplivnih plemičev in seveda duhovnikov, ki so prisostvovali neki smrti.⁴⁴ Izvršitev ustnih pokojnikovih želja je bila za dediče, izvršitelje in priče zakon in vprašanje časti.

Posredna pričevanja o izdelanih ustnih, včasih pisnih testamentih so mnogo številnejša, ker so si dajali prejemniki naknadno izstaviti potrditvene listine od dedičev. Prejemnik je celo sam izdal listino v obliki reverza, ki je navadno ponovil tekst darovalčeve listine.⁴⁵ Posamične testamentarne elemente, zlasti bistvo – prenos lastništva na izbrano (pravno) osebo so torej imele praktično skoraj vse vrste na videz preprostih darovnic ali listin o predaji premoženja ne glede na status prejemnika. Bile so pravzaprav predhodnica razvitih testamentov.⁴⁶ Razlika od pravih testamentov je bila tudi v tem, da je bil dar večinoma takoj tudi izvršen, testament pa šele po smrti testatorja, ter da so darovnice zelo suhoparne, skrajno objektivne in ohlapne, brez navedb, ki bi nam omogočale neposreden vpogled v mentaliteto darovalca, njegovega okolja in časa. Nekaj o teh vprašanih lahko bolje razkrije statistična obdelava.

Zlasti plemiško sistematično zapuščanja je mogoče osvetliti najprej z določili iz mnogovrstnih konkretnih enostranskih testamentarnih volil in sporazumov, šele nato iz redkih pravih testamentov. V načelu so testamenti in njihovi enostranski surogati razlikovali med dedno družinsko posestjo (»očevina«) in z aktivnostjo testatorja na novo pridobljeno posestjo. Razpolaganje s prvo je bilo navadno urejeno tako, da je bil zaščiten obstoj družinskega premoženja. Zato je o dedni družinski posesti v virih v enostavnih listinah, pa tudi ohranjenih srednjeveških testamentih pravzaprav malo vesti. Drugače je bilo z novo pridobljenim in osebnim premoženjem, zlasti s premičninami: večino teh je obdržal zakonski partner, obleke ipd. otroci in drugi sorodniki po načelu »očetovo sinovom, materino hčeram«. Denar in vrednejše predmete (nakit) so dobili tudi drugi, zlasti cerkvene ustanove, pa tudi prijatelji. V tem se kaže naslednjo generalno pravilo: družina mora ohraniti gospodarski potencial, po zmožnostih naj bodo zadovoljeni prijatelji, vedno pa Cerkev.⁴⁷ In drugo – še pomembnejše, ki se tiče samega testamenta: ta je omejen na delitev na novo pridobljenega, osebnega, večinoma premičnega premoženja.

Najpomembnejše vprašanje je (bilo), komu pripada levji delež, čigavo posest lahko nekdo sploh deduje in na kakšni pravni osnovi. Glavna testamentarna določila (razen seveda legatov) so bila subsidiarna splošnim določilom iz običajnega oz. deželnega prava, ki so dajala prednost najbližjemu krvnemu sorodniku, t.j. sinu ali celo deželnemu knezu (= državi), če umrli legalnih dedičev sploh ni imel. Testament je bil nujen, če zapuščevalec nalašč ni želel vsega prepustiti družini: leta 1362 je vitez Rudolf Poljan s Kacenštajna zapustil večino premoženja (svojemu) oprodi, ker, kot je potožil, »ni vedel komu drugemu naj zapusti našteto posest«. Seveda je vedel, saj je imel sorodnike – dediče, a se jim je vsaj z lastnim premoženjem želel odpovedati. Najbrž zaradi sovražne in politične razcepitve rodbine nekaj desetletij prej. Priče pri oporoki so bile iz vrst najemniških vitezov, ki so na svoj robati način potrdili, da je bil Rudolf pri tem nedružinskem dejanju pri polni zavesti (»zmožen jahanja in hoje«).⁴⁸ V zapuščinskem fondu se je v poznem

⁴³ Gl. GZS 4, št. 164, 168, 199, 671, 889.

⁴⁴ GZS 4, št. 436, 547; GZS 5, št. 50, 769; URBKr II, št. 276.

⁴⁵ Lentze, Begräbnis (kot op. 34), 359; Bartsch, Seelgerätsstiftungen (kot op. 40), 46.

⁴⁶ Bartsch, Seelgerätsstiftungen (kot op. 40), 14 sl., 51.

⁴⁷ S. Vilfan, Pravna zgodovina Slovencev od naselitve do zloma stare Jugoslavije (Ljubljana 1961), 257 sl. Bartsch, Seelgerätsstiftungen (kot op. 40), 29–33. Kos, Darovanja (kot op. 34) 29; Kos, Dediščine (kot op. 40), 40–41.

⁴⁸ ARS, listini iz nekdanjega repertorija III v avstrijskem Državnem arhivu na Dunaju (= HHStA): 1362 VI 9. in 1362 VI 12. (obe tudi v prepisih Otorepec B. na ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut, Centralna kartoteka srednjeveških

srednjem veku pod vplivom recepcije rimskega prava združevalo premoženje obeh zakoncev, v nasprotju s prejšnjimi obdobji, ko se je premoženje še delilo v posebne sklade. Dedovanje je bilo enostavno, če sta zakonca imela sina, saj so se poročene hčere dedovanju navadno odrekle že s prejemom dote ali posebnimi odpravninami.⁴⁹ Večinoma so ženske dedinje prejemale manjše deleže od moških. Nedeljivost večinoma neomenjane jedrne družinske posesti je bila zaželena; če je moralo priti do realne delitve med otroci naj bi najstarejši sin prevzel družinsko alodialno premoženje, bratje pa so obdržali predkupno pravico in prejeli manjše deleže. Vnuki so bili upravičeni do deležev po starih starših, če so bili njihovi starši že pokojni. Medtem ko je bilo nasledstvo med nesvobodnim plemstvom prvotno omejeno na najbližje sorodnike, je v poznem srednjem veku pridobil načelno pravico do zapuščine vsak sorodnik do sedmega kolena, kar za večino slovenskega plemstva zaradi prepletenih poročnih zvez ni bil noben problem. V praksi se je dalo pri intestatnem dedovanju v najboljšem primeru prebiti do dedovanja v tretjem kolenu.⁵⁰

Dedovanje najbližjega sorodnika se je v 14. stoletju lahko že obšlo, absolutno ali vsaj delno. Glavni dedič je postal lahko nesorodnik. Pri tem pa so si konkretna določila enotna v testatorjevi zahtevi, da v primeru, če bi kasneje le dobil sina ali hči, le-ta obdrži vso dediščino, ne glede na predhodna volila. Posebno določilo je veljalo pri soodvisnih pogodbah, ko je vsaka stranka imela pravico dedovanja po drugi, če je ta ostala brez potomcev. Prav v teh modernejših in sodobniku morda manj razumljivih določilih je bilo največ osnov za družinske spore, ki jih je bilo mogoče uravnnavati le z odpovedmi in sporazumnimi poravnnavami. Odpovedovalce so se drugač poročene žene, hčere, otroci iz prvega zakona, sestre itd., a vedno proti vsaj simbolični odškodnini, saj so bili polbratje (polsestre) enakopravni z drugimi testatorjevimi otroki. Kunigunda Mariborska, ki je bila poročena z Jurijem Svibenskim, se je leta 1357 z možem in sinom odpovedala dediščini po bratu Ulriku v korist bratranca Gotfrida, za kar je prejela hišo v Mariboru in manjšo vsoto denarja. Prav tisto hišo, v katero sta se z mariborskega gradu (tam od 1379) leta 1386 preselila obubožana Viljem IV. (poročen z vdovo po omenjenem Gotfridu Mariborskem) in sin Viljem V. in jo čez dve leti z vsem drugim premoženjem prepustila upnikom grofom Celjskim.⁵¹ Odpovedoval se je lahko tudi oče v korist hčerke iz prvega zakona, ki ji je njena mati zapustila svoje premoženje: leta 1335 je Katarina, žena mariborskega mestnega pisarja, temu zapuščala svojo hišo, ki jo je podedovala od pokojne matere. Katarinin oče pa se ji je istočasno odpovedal v imenu potomcev iz drugega zakona.⁵² Nedvomno se je oče zavedal potencialnih sporov znotraj obeh njegovih družin. Pri delnih odpovedih so si obdržale sestre pravico enakopravnega dedovanja z nečakinjami, če bratje ne bi imeli sinov, ali celo popolnega dedovanja, če bi glavni dedič umrl brez otrok. Za odpoved je bilo sestrim otrokom navadno dovoljeno obdržati doto, ki se je načeloma vračala njeni družini. Dediščini se je bilo potrebno odpovedati v korist nesorodnika, če je bil testator preveč zadolžen, da bi lahko rešil premoženje za otroke. In če je bil kdo poročen z žensko iz višjega rodu, ni imel veliko možnosti, da bi obdržal ženino premoženje, ki je bilo pridobljeno s poroko (dota).⁵³

Preskrbovalna funkcija testamentarnih zapisov se jasno kaže v skrbi za vdove in matere. Čeprav so bila za preskrbo vdove določena poročna darila, se jim je vdova za odškodnino včasih odpovedala. Mož ali sin ji je lahko še pred smrtjo volil posebne dohodke (dosmrtno rento), ki je bila potem pogosto predmet spora z dediči. Standardna preskrba je obsegala stanovanje, hrano, manjšo vsoto denarja in nedotakljivost osebnega premoženja, za kar se je obvezal eden od (glavnih) dedičev (otrok). Podobne pravice so bile zagotovljene testatorjevim nezakonskim

listin za Slovenijo = CKSLS, ki obsega do sedaj znano listinsko gradivo za zgodovino Slovenije. Listinska kartoteka obsega navedbo datuma, kraja izdaje, slovenski regist z identifikacijo krajev, omembo nahajališča, morebitno objavo v edicijah oz. v osnovni literaturi ter opis pečatov, grbov in zaznamkov). Gl. še: D. Kos, Med gradom in mestom. Odnos kranjskega, slovenještajerskega in koroškega plemstva do gradov in meščanskih naselij do začetka 15. stoletja (Zbirka ZRC 1, Ljubljana 1994), 73.

⁴⁹ D. Kos, Življenje, kot ga je pisala dota. Zgodovina za vse I/2 (1994), 60–61.

⁵⁰ Primeri v: Kos, Dediščina (kot op. 40), 41–44.

⁵¹ Kos, Grad (kot op. 48), 86.

⁵² J. Mlinarič, Gradivo za zgodovino Maribora (= GZM), III/122.

⁵³ Primeri v: Kos, Dediščine (kot op. 40), 44–47.

otrokom. Mladotne otroke so pred agresivnimi sodediči ščitili varuhi, navadno iz vrst agnatskih sorodnikov. Varuha je določil že testator: ko je leta 1388 Viljem IV. Svibenski grofom Celjskim zaradi zadolženosti zapuščal vso svojo posest, jih je postavil za varuhe sina Viljema V., ki je na izbiro varuhov tudi sam izrecno pristal.⁵⁴

Glavni dedič ni mogel biti naklonjen realni delitvi družinskega premoženja, zato je imel skupaj s sodediči vzajemno predkupno pravico ali pa nominalna delitev ni vsebovala tudi realne in je glavni dedič obdržal zapuščino nedeljeno. V bistvu je tako šlo za enotno upravo in delitev dohodkov. V skrajnejšem primeru je smrt družinskega poglavarja privedla do nastanka ganerba, t.j. pogodbenega skupnega dedovanja, življenja in ohranjanja celovitosti družinske posesti (predvsem gradu). Pravih pogodbenih ganerbov je bilo na Slovenskem v poznem srednjem veku zelo malo. Pač pa so se določeni elementi kazali v številnih skupnih življenjih dedičev na enem gradu ter v skupni upravi podedovane posesti.⁵⁵

In ob kakšnih konkretnih priložnostih so nastali in o čem govori tistih nekaj redkih pravih pisnih plemiških testamentov v celinski Sloveniji? Analiza odstira še zadnje meglice glede redkosti in poznega pojava takih zapisov na Slovenskem. Kljub maloštevilnosti se zdi, da so do začetka 16. stoletja nastajali le, če testator ni imel sinov, pač pa le hčerke ali pa je bil brez otrok, ali pa se je odpovedal družini. Zato je v njih lahko razdeljeno vse, tudi podedovano premoženje – seveda le, če bližjih sorodnikov, ki bi uveljavljali deželne običaje, ni bilo. Če je testator imel sina, sta, kot rečeno, zadostovala ustna oporoka in deželno pravo. Sovrašstvo, ignoranco do realnega in zagrenjenost, odseva testament že omenjenega Rudolfa Poljana iz leta 1362 (gl. zgoraj). V testamentu celjskega viteza in vdovca Petra Schmalzhofna iz leta 1400 je najprej govor o varuštvu za hčerke ter naročilu naj varuh (prijatelj) še posebej poskrbi za njuni poroki. Uspešna poroka je bila izpolnitev ženskih sanj in konec nočnih mor sorodnikov, tako zaradi rešenega vprašanja njihove trajne preskrbe kot družinske časti. Zatem je Peter natančno razdelil nepremičnine, pri čemer je bil posebej naklonjen eni od hčera, ki jo je edino imenoval »moja posebno ljuba hči«. Ta je dobila v last pomembnejšo posest, ostalo in premičnine pa sta dobili obe skupaj. Kasneje naj bi si jo razdelili na enaka deleža. Šele nato je poskrbel za svojo dušo, ko je obdaroval celjske minorite, kjer je želel biti pokopan in kjer je po dikciji besedila že nekaj časa živel.⁵⁶ Petrov testament razkriva še en element pri oporočanju, ki je v drugih suhoparnih pravno determiniranih dokumentih redek – čustvene razloge, družinsko povezanost in osebno naklonjenost, ki so lahko bistveno spreminjali običaje.

Bolj »običajen«, manj čustven in stvarnejši je bil testament drugega celjsko-ortenburškega viteza, bogatega Konrada iz Arneža (Arnfelsa), ki je najprej določil za eksekutorja svojih dolgov in izterjavo dolžnikov bratranca. Nato je celjskega grofa pooblastil za razdelitev določenih darov raznim cerkvenim ustanovam s točno določenimi zadušnimi nalogami. Končno je poskrbel za ženo, vendar z njemu lastno racionalnostjo in preciznostjo, ki je bila prej omenjenemu Petru tuja. Ti lastnosti sta v Konradovem testamentu na prvem mestu, saj mu je bila skrb za lasten dušni mir še vedno pomembnejša kot družina. Določanje ženinih prejemkov in pravic je bilo tako precizno, kot da bi šlo za lastne koristi. V testament je Konrad vložil mnogo časa in premisleka, več kot Peter, ki je najbrž na hitro razdelil imetje in se s posledicami ni ukvarjal. Poleg preživnine, raznih rent in bivališča je ženi tudi večino premičnin, nekaj pa naj bi jih predala v izbrane samostane. Za hčerke (sinov očitno tudi on ni imel) je »poskrbel« v enem stavku, češ, da naj grofje Celjski in Ortenburški poskrbijo za njihovo možitev in doto. Za to naj bi (verjetno) poskrbeli z delom družinskega premoženja. V Konradovem testamentu se vseskozi mešajo določila o dušnem blagru, družini in nedokončanih finančnih poslih.⁵⁷

Konec 15. stoletja so postali plemiški testamenti sicer natančnejši, a smiselno še vedno omejeni z obstojem sinov – rimsko pravo se v tej smeri še ni dovolj recipiralo. Eden prvih takih

⁵⁴ ARS, Celjske listine, 1388 VIII 10. (prepis v CKSLS). Primeri še v: Kos, Dediščine (kot op. 40), 47–50.

⁵⁵ Primeri v: Kos, Dediščine (kot op. 40), 50–51. Kos, Grad (kot op. 48), 153–154.

⁵⁶ ARS, Zbirka listin (= ZL), 1400 VII 18., Celje (prepis CKSLS).

⁵⁷ Listina v HHStA, 1405 III 25., Vojnik (prepis v CKSLS).

testamentov je nastal na željo viteza Andreja Lambergerja leta 1473.⁵⁸ V njem je najprej poskrbel za dušni mir zase in za širšo rodbino z manjšimi volili cerkvenim ustanovam in svojemu spovedniku. Na prvo mesto med realijami je celo postavil svojo, očitno drago mu mašno knjigo. Nato so prišli na vrsto dolgovi, vmes pa volila različnim duhovnikom. V tem delu je razdeljeval premičnine, predvsem oblačila, nakit in denar, predvsem svojim hčerkam (sina tudi on ni imel). Za ta čas je bil značilen vdor barv, elementarne estetike (»lep«, »krasen« ipd.) in otipa v kranjske pisne viře: številnejših lepih predmetov Andrej ni le suho naštel (kot v prejšnjih desetletjih), pač pa tudi natančno opisal, največkrat z barvnimi značilnostmi. Takšna pravila so se utrdila v novoveških testamentih. Zato je Andrej natančno naštel nakit glede na barvo in vrste dragih kamnov. Šele potem je prišlo na vrsto vrednejše premoženje, ki ga je kot bogato dosmrtno rento prejela »ljuba« žena. Dva dragocena turška konja, verjetno plen iz spopadov s Turki, sta dobila brat in prijatelj, zatem je naštel svoje dolžnike in shranjene zadolžnice. Te naj bi pripadle ženi, premoženje pa naj bi upravljal brat Jurij, ki je bil zadolžen tudi za možitev hčera.

Vitez Jošt Gallenberški iz Mekinj je leta 1491 napravil testament iz podobnega razloga kot Lamberger – ni imel sinov, niti otrok, še več, zdi se, da sploh ni bil poročen. Zato je poleg daril samostanu Mekinje za zadušnice in popravilo samostana poklonil svoj bivalni stolp (del jedrne rodbinske posesti!) po običaju najstarejšemu članu rodbine, t.j. seniorju in upravitelju rodbinske jedrne posesti. Nekaj denarja oz. zadolžnic in oblačil je volil sorodnikom in prijateljem.⁵⁹

Vsem omenjenim plemiškim testamentom je torej skupen nastanek zaradi nezmožnosti prenosa tistega dela družinskega premoženja, ki naj se ne bi delilo in odtujevalo, na sina, ki bi nadaljeval družinsko linijo. Hčeram in ženi je bilo potrebno posebej natančno razdeliti le testatorjeve premičnine (zadolžnice, nakit, oblačila), ki bi jih sicer dobil sin. Ženine bi tako ali tako prejele hčerke. Iz maloštevilnosti in strukture takih testamentov je mogoče potegniti še en zaključek – obstoj pisnega testamenta je bil navadno posledica konca (vsaj veje) rodbine v moški liniji, ko je bilo potrebno natančno razdeliti med hčere tudi očetovo osebno premoženje, ki bi si ga sicer razdelili sinovi. Takšne ugotovitve gredo v kontekst za ocenjevanje neobičajnosti pisnega testamentiranja med srednjeveškim plemstvom v celinskem delu Slovenije in ustne izročilnosti zapuščanja glede na splošno zavezujoče deželno pravo. Serija pravih testamentov sega na Kranjskem šelé od okoli srede 16. stoletja in je posledica novih državnih predpisov, ki so uveljavili dedovanjska določila iz rimskega prava. Hitro so se uveljavili tudi zaradi novih religioznih občutij, pa tudi razpadanja rodbin in realnih delitev posesti. Nastajale so samostojnejše rodbinske veje s povsem ločenim premoženjem. Nevaren proces drobitve preživetvenih potencialov so od okoli leta 1600 nekateri previdnejši plemiči želeli ustaviti s fideikomisi.

Tudi volila v prvih pravih pisnih testamentih, ki izhajajo iz meščanskih krogov celinske Slovenije konec 13. in v 14. stoletju, so bila v omejena na reguliranje znotrajdružinskih zadev, zato prevladujejo zlasti določbe o zadušnih ustanovah, poravnavi dolgov ipd. Družina je omenjena le v kontekstu tistega premoženja, ki ni šlo za dušni blagor, ali posebnega premoženja, npr. najete posesti, poročnih prejemkov itd. Direktno dedovanje dedne družinske posesti je tu uravnavalo mestno pravo (kot deželno pri plemstvu), vendar le za neposredne potomce. To je bilo za meščane zelo utesnjujoče, saj je jedrna zapuščina pripadla mestnemu gospodu, če je meščan umrl brez neposrednih potomcev, oporoke in sorodnikov. Celó šele v 15. stoletju so začeli dopuščati meščanom posamezni mestni gospodje pravico dedovanja po starših, npr. grof Friderik II. Celjski za Slovensko Bistrico leta 1446.⁶⁰ Ta proces pa je bil dolgotrajen: znan je primer leta 1466 umrlega bogatega ljubljanskega meščana in dolgoletnega sodnika Matka Videca, ki je umrl brez sinov in pravega vseobsegajočega testamenta, zato je po njegovi smrti zapuščino prevzel mestni gospod, deželni knez in cesar Friderik III. Urejanje zapuščine, fevdov, dolgov, volil ipd. je prepustil kranjskemu vicedomu. Spori med drugo ženo, hčerkami in oddaljnejšimi sorodniki ter med cesarjem so trajali še pol stoletja, iz njih pa je razvidno, da večkrat omenjana oporoška ni

⁵⁸ ARS ZL, 1473 XI 6.

⁵⁹ Prim. Žvanut, Vitez (kot op. 34), 117.

⁶⁰ GZM XIII/8. Vilfan, Zgodovina (kot op. 48), 258.

zadevala glavnine premoženja, pač pa legate Cerkvi in manjše dohodke ženi (jutrnja, zaženilo).⁶¹ Redko obdarovanje cerkvene ustanove z jedrno družinsko posestjo, npr. z družinsko hišo v mestu, je bilo lahko omejeno s pravico, da jo sme sorodstvo odkupiti.⁶² Velikemu premoženju brez pravega testamenta so ustrezale linearno velike težave pri urejanju zapuščine.

Potemtakem bi bilo pričakovanje, da se je v celinskih mestih intestatno pravo kljub hitrejši recepciji rimskega prava hitreje umaknilo testamentarnemu zapuščanju kot pri z dedovanjskimi privilegiji že dolgo oboroženem plemstvu, preuranjeno. In v tem se razkriva vsa težava nepopolnih celinskih kvazitestamentov, drugačnih kot so pravi testamenti s Primorske iz istega časa. Ti v velikem številu jasno razkrivajo skrb za dušno memorijo, družinske člane in prijatelje v najpestrejših oblikah.⁶³

Tudi natančnejši (»pravi«) meščanski testamenti so se pojavili šele v 15. stoletju in tedaj že natančneje določali dedovanje *znotraj* družine in vlogo varuhov. Brez izjeme pa so omejeni na bogatejše sloje, ki so imeli *kaj* deliti in o tem skrbeti. Tik preden je leta 1451 umrl bogati mariborski meščan Hans Aichhaymer, je napravil (pisno?) oporoko in določil za varuha otrok svojo ženo, tasta in bratranca Friderika, ki naj bi oporoko po njegovi smrti udeležili. Pri tem je pokazal precejšnjo stopnjo nezaupanja do dveh sinov (morda še premladih?), ki jima za življenja npr. ni nikoli povedal za skritih 651 zlatnikov v svoji sobi. Friderik je za te cekine kasneje povedal le obema sovaruhoma. Leta 1452 je želel Friderik, sicer nekdanji celjski meščan, tedaj pa menih v dominikanskem samostanu na Ptujju (zaradi objektivne nevtralnosti, meniškega ugleda in nezainteresiranosti za dediščino verjetno tudi izbran za varuha), dokončno razdeliti premoženje na tretjine med pokojnikovo ženo in sinova, ker se je tudi njemu bližal konec zemeljskih dni. O Hansovi volji ter lastnih ugotovitvah je izstavil posebno listino.⁶⁴ Ob tem je razkril, da je vdova med tem samovoljno razpolagala z drugim pokojnikovim premoženjem, za kar mu je deloma povedala, nekaj dejstev pa je izvedel od ljudi iz njenega sorodstva: vdova je od beneškega poslovnega agenta v Ljubljani dobila 200 zlatnikov, najbrž kot upnica. Povedala mu je še za 187 zlatnikov, najdenih po moževi smrti ter 5 zlatnikov, ki jih je našla med brskanjem po njegovih oblačilih. Šele njena mati je Frideriku povedala za 50 zlatnikov, ki jih je vdova med to zasebno preiskavo našla v moževi omari. Vdova je Friderika informirala o stanju s pokojnikovimi oblačili (ta je seveda sploh niso zanimala) in posteljino, a ne v celoti, o številu srebrnega jedilnega pribora (ki ga ni mogla utajiti), srebrnim nakitom in okrasjem, vinskimi zalogami, o številu konjev, krav, svinj, o hiši z opremo in vrtovi, o shranjenem živežu, o obsežni zemljiški posesti in o številnih shranjenih zadolžnicah. Friderik je priznal, da ne ve, kakšno premoženje je pokojnik imel v Lipnici, Mariboru in drugod, saj mu vdova za drugo ni povedala. Ob tem je resignirano izjavil, da pač mora zaupati njeni časti in vesti. Vdovine utaje so bile razumljive, saj ji je mož volil le tretjino premoženja, z utajenim pa je njen delež postal znatno večji. Morda je bila pohlepna, oblastna, lahko pa si je le želela zagotoviti več kot soliden življenjski standard na stara leta. Pokojni mož ob izdelavi testamenta očitno ni pomislil, da dediči ob takšni delitvi ne bodo mogli nadaljevati njegovih uspešnih poslov. Ali pa, vendar je to storil morda zaradi slabega ženinega značaja, zaradi česar bi lahko bila opeharjena mladoletna sinova. O tem govori tudi naslednje določilo, ki je v primeru smrti obeh sinov pred polnoletnostjo (in lastnim testamentom) določalo za njune dediče »najbližje sorodnike in dediče«, ne pa žene. Za bogatega meščana iz 15. stoletja je »napredna«

⁶¹ B. Otorepec, Matko Videc, trgovec, posestnik in mestni sodnik v Ljubljani v 15. stoletju (Gradivo in razprave ZAL, 8, Ljubljana 1988), 9–12.

⁶² Npr. GZM II/49 (mariborski meščan Wulfing ok. 1280), GZM II/50 (graški meščan Valter Dens ok. 1280), GZL I/66 (ljubljski meščan Konrad Pegam leta 1364).

⁶³ Npr. piranski meščanski testamenti iz konca 13. stoletja v: D. Mihelič, Najstarejša piranska notarska knjiga 1281–1287/89 (SAZU, Viri za zgodovino Slovencev 7, Ljubljana 1984), št. 190, 192, 193, 194, 216, 217, 268, 269 ter D. Mihelič, Piranska notarska knjiga 1284–1288 (SAZU, Viri za zgodovino Slovencev 9, Ljubljana 1986), št. 9, 36, 66, 67, 171, 216, 217, 218, 230, 252, 277, 388, 545, 548, 630, 631. O tem in o takih pogledih na vrednost in nujnost zapisovanja testamentov npr. Z. Janeković – Römer, Na Razmedji ovog i onog svijeta. Prožimanje pojavnog i transcendentnog u dubrovačkim oporukama kasnog srednjeg vijeka. Otivm 2/3–4 (1994), 3 sl.

⁶⁴ GZM VII/42.

odpoved obdarovanja Cerkev, razen če to ni bilo določeno v originalnem testamentu, ki ni ohranjen. Testamentarna in formalna enakopravnost znotraj meščanske družine je v tem testamentu evidentna, vloga vdove ob smrti moža in v upravi premoženja je bistveno večja kot je bila v tem času pri plemstvu. Mestni zrak je konec srednjega veka resnično osvobodjal, tudi od togih patriarhalnih odnosov znotraj meščanskih družin.

Testament manj premožnega ljubljanskega meščana Filipa Pomnika iz leta 1495 pa je še vedno posvečal določeno, a skoraj zanemarljivo materialno pozornosti reševanju duše z denarjem: ženi je zapustil 100 zlatnikov in tri srebrne posode ter prstan. Mladoletnemu sinu je zapustil (domačo) hišo, neko desetino, srebrno posodo, tri srebrne pasove in 50 zlatnikov, hčeri pa 100 zlatnikov. Oba naj bi dediščino prejela od eksekutorjev ob dopolnjeni polnoletnosti. Če bi umrla, bi ti naložili premoženje v korist dušne skrbi celotne družine. Tretjemu sinu, ki je bil morda iz prvega zakona ali nezakonski, je volil le 23 zlatnikov. Nekemu bogoslovcu je volil manjši znesek za novo mašo in za stalne molitve za njegovo dušo, prav tako majhno je bilo volilo križnikom, ker je želel biti pokopan v ljubljanski komendi Nemškega viteškega reda.⁶⁵ V tem testamentu so v primerjavi s prejšnjim stvari postavljene na »pravo« mesto: družina je na prvem mestu, še posebej najstarejši sin, žena dobi manjši delež od skupnega premoženja, hči in mlajši sin pa le denar. Motto: obdržati večino premoženja skupaj za naslednika, ne pa je deliti. Dušni blagor, ki ga ima Filip v testamentu sicer polna usta, je reduciriral na relativno majhna volila.

Odmik od prevladujoče vernosti se je v testamentih torej najprej zgodil v urbanih sredinah celinske Slovenije, v mestih in v zgornjih slojih meščanstva, vendar ne istočasno in v celoti. Okoli leta 1500 se je na podeželju, pa tudi v mestih, še vedno zapuščalo v precejšnjem obsegu starim, tedaj npravstveno razpuščenim samostanom, a z dobrim namenom – zaradi skrbi za rešitev duše testatorja in družine. Cerkevni zapuščevalci so se pri zapuščanju omejevali na stanovske kolege. Revnejši so ga prepuščali najbližji, najprijubljenjši ali službeni ustanovi, bogatejši pa so mislili tudi na prijatelje, kolege in sorodnike. Tako je oglejski vizitator novigrajski škof Gerold, ki je leta 1314 umiral v Šmarjeti na Dolenjskem, razdelil svoje dragocenosti med prisotne klerike in oddaljene znance: lastniku hiše (dolenjskemu arhidiaconu), kjer je »ležal«, je zapustil belega konja, srebrn pas ipd., ljubljanski pisar Lienhard je prejel dva mošnjička srebrnikov, oglejski patriarh pa enega. Denar so dobili tudi ljubljanski minoriti in križniki za molitve za njegovo dušo, »ostalo premoženje« pa je prejel njegov bratranec, ki je služboval na Tirolskem.⁶⁶ Posebna omemba bratranca in pisni testament sta bila potrebna, saj bi sicer nezapisano premoženje ostalo v rokah Cerkev.

Druga stvar poleg notranjih družinskih regulativ, ki se je absolutno ne da spregledati v testamentih in podobnih listinah, je obdarovanje Cerkev in izbor obdarovane cerkvene ustanove, ki je imel določena (pragmatična) pravila. Nenazadnje so se testamenti v srednjeveški Evropi razvili prav z liberaliziranjem dušnih legatov v kanonskem pravu. Testament, smrt in pogreb so bili zadnja tuzemska stopnica na poti v raj ali pekel po Poslednji sodbi, od 12. stoletja pa po ljudskem verovanju in teoloških naukih najprej v vice, kjer se je morala duša očistiti pred končno rešitvijo.⁶⁷ Nepričakovan odhod duše iz telesa je bil v obdobju turških vpadov v 15. stoletju vedno več kot verjeten. Kristusova žrtev, odrešitev, najprej pa čiščenje duše v vicah, so bile najpomembnejše stalnice v tedanjem razumevanju odnosa Boga, ki je bilo enakozvočno s teološkimi razmišljanji: »Pogine, izdihne, umre, premine in se zgrudi ali ugasne, izgine, odmre, pobere ga iz naše srede, naravi plača svoj dolg, naši naravi plača splošni davek, s pogrebom zapre zadnji most čez življenje, rešen telesne ječe odide, mrtev je za ta svet, zato da bo pozneje živel za Kristusa«, se je glasilo geslo o smrti v latinskem slovarju v distihih, ki je nastal v 14. ali 15. stoletju v samostanu Bistra.⁶⁸

⁶⁵ GZL VI/76.

⁶⁶ GZL I/21.

⁶⁷ O ideji vic gl. temeljno delo J. Le Goff, *La Naissance du Purgatoire* (Paris 1981, v številnih prevodih).

⁶⁸ Prevod v: *Srednjeveško slovstvo* (kot op. 5), 141–142. Primeri tudi v: J. Stanonik, *Ostanki srednjeveškega nemškega slovstva na Kranjskem* (Ljubljana 1957), 27–30.

Med 13. in 15. stoletjem je bila pri tem prav po sholastično zelo pomembna vloga Marije, ki je v umetnosti nasploh in v viteški miselnosti vedno bolj prevzemala vlogo idealne gospe v religioznih občutjih in upodobitvah. Ni več le kraljica in mati, pač pa tudi »sladka gospa«, plemenita in ljubka, dvorjanska lepota.⁶⁹ Novi ikonografski motivi, podpirani od sodobnih mistikov, so v 14. stoletju poudarjali intimno povezavo med vernikom in Bogom, vizualno pa še posebej ljubeče čustvovanje in sočutje. Toda proti koncu 14. stoletja se je Marijina podoba »pomeščanila« in postala stvarnejša, celo odločnejša. Na pomoč take Marije so mislili grofje Celjski, ki so naročili konec 14. stoletja izdelavo reliefnega timpanona v celjski minoritski cerkvi. Središče portala je Marija z Jezusom na prestolu, nad njo sta dva angela, na obeh straneh kleči po en vitez s sklenjenimi rokami za molitev (= grofa Herman I. in Herman II. ali Viljem I.), spodaj pa se proti gledalcu izvija smrt. Naraščajoča samozavest grofov Celjskih se odraža v nesorazmerni velikosti obeh vitezov glede na Marijo, toda klečanje in personificirana smrt ju kljub mogočnosti jasno kaže kot bogaboječa človeka, zavedajoča se smrti in Marijine vloge pri odreševanju njihovih duš. Zaščitniško funkcijo ima znamenita Marija zavetnica na Ptujski gori iz okoli leta 1420; pod njenim plaščem kleči in moli množica posvetnih oseb obeh spolov in vseh stanov, s papežem na čelu. Obrazi kažejo željo po individualnosti, morda celo realnosti oseb. Takšno zaščitništvo je bila splošna evropska želja sodobnikov od apokaliptičnega 14. stoletja naprej, ko je krščanski svet neprenehoma v strahu čakal na konec sveta.⁷⁰

Konec 15. stoletja je bila na Slovenskem prisotna tudi drugačna miselnost. Meščanski ideali, predhumanizem in zmagovita individualnost so preoblikovali plemiška predsmrtna občutja. Mesto plemiča je v družbenem dogajanju ogrožal in prevzemal meščan. Tako je o odrešitvi drugače razmišljal izobraženi, skoraj renesančni, a podeželski plemič s konca 15. stoletja, kot je bil npr. anonimni naročnik fresk v novi podeželski cerkvi na Krtini, ki je okoli leta 1500 financiral njeno okrasitev in sam odločilno vplival na program fresk. Na enem od prizorov je upodobljen sam, mož v lepi posvetni obleki, ki kleči pred patronom cerkve sv. Lenartom. Sodeč po ciklusu fresk je poznal spise krščanskih humanistov in razumel njihov način prepričevanja vernikov, predvsem pa je bil naklonjen evangeljskemu predprotestantskemu izročilu – poudaril je osrednjo Kristusovo vlogo in zmanjševal Marijino, poudaril je Kristusovo učlovečenje, žrtev in možnost odrešitve, obenem pa opominjal s Poslednjo sodbo. Vmes je vtaknil še nekaj svetniških viteških prizorov.⁷¹

Toda za individualno rešitev duše v vicah, lastne in svojih najbližjih, z Marijino pomočjo ali pomočjo nekoga drugega, je bilo potrebno poskrbeti pred smrtjo, pri čemer samo sponzoriranje okraševanja božjega hrama ni zadoščalo. S pogodbo z izbrano cerkveno ustanovo glede trajnih molitev se je poleg skrbi za posamezno dušo v vicah ohranjal večni spomin na osebo – t.i. memorija. Pot do dokončne odrešitve je nujno peljala preko materialnih oddolžitev, ki jih je imela vsaka družina vključene v svojih strategijah, ki so morale biti v ravnovesju s preživetvenim potencialom družine. Izrazita prestižnost, tekmovanje med donatorji in prepričanje o boljši dušni oskrbi z visokimi darovi so bili tudi del viteškega življenja in njegovih predstav o posmrtnem življenju. Zato poslovanja s Cerkvijo ni nikoli oviral niti darovalčev ali prodajalčev renome skrunilca, heretika, iztirjenca ali zločinca na splošno. Leta 1300 so ugledni štajerski cerkveni funkcionarji na ukaz salzburškega nadškofa izvedli preiskavo glede domnevnih zločinov viteza Veidla iz Bresternice pri Mariboru. V poročilu z dne 2. maja je bil obtožen umorov (tudi otrok), ropov, ponarejanja pečatov, »nečistovanja« s snaho in svakinjo, posilstev (spolni delikti so bili sploh njegova posebnost), idolatrije drevesa pri svojem dvorcu, pogovorov s hudičem itd. Ob rob tako hudim obtožbam, ki bi neplemiča verjetno pripeljala na grmado, je potrebno dodati, da je bil eden od Veidlovih sinov duhovnik – torej Veidel ni mogel biti povsem protikrščansko usmerjen –

⁶⁹ Prim. antifono *Salve Regina* v t.i. stiškem rokopisu iz ok. 1428 ter druge srednjeveške ljudske Marijine pesmi v slovenskem jeziku (po objavi v *Srednjeveško slovstvo*, kot op. 5, 53–68).

⁷⁰ Cevc, *Srednjeveška* (kot op. 23), 74, 84, 92, 96–100, 141–146. Prim. Schuler, *Anniversar* (kot op. 5), 92–94.

⁷¹ L. Menaše, *Cerkev sv. Lenarta na Krtini in cerkev sv. Andreja na Dolah* (Zbirka vodnikov Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, 140, Ljubljana 1984), 11–20. Cevc, *Srednjeveška* (kot op. 23), 116, 202–204.

in da je Veidel s pristankom cele družine že 21. maja istega leta prodajal oskrbniku posesti samostana Rein v Mariboru neko posest. Veidel je bil morda samo neotesan veseljak, ki se je zameril kleru in bližnji okolici, za kar mu je ta pripravila življenjsko nevarno presenečenje. Obdolžitve je stala očitno na trhljih nogah, saj je Veidel živel še leta 1332, ko je mirno pričal v nekem poslu, sklenjenem v Mariboru.⁷²

Skrb za memorijo in odrešitev je bila v obdobju zenita in propada rodbine Svibenskih (1280–1400) sorazmerno konstantna med plemstvom v celinskih predelih Slovenije. Kriza med plemstvom in v Cerkvi je plemiče od začetka 15. stoletja vendarle odvrčala od prejšnje tradicije bogatih darovanj. Njihova darovanja so se omejevala na točno določene molilne protiusluge ter se v obsegu zmanjševala z ozirom na 13. in 14. stoletje, razen pri redkem visokem plemstvu. Plemstvu se je v 14. stoletju za približno dve stoletji začelo pridruževati najprej bogato, nato tudi povprečno premožno meščanstvo, vse do reformacije, ki je bistveno spremenila stare vrednote. Toda obe stanovski skupini sta se v 15. stoletju zlagoma preusmerjali od enosmernega poklanjanja k dvostranskemu poslovnemu sodelovanju (kupoprodajni posli, zastavljanje ipd.).⁷³

Uravnotežena mreža samostanov in lokalnih cerkva sta omogočala enostaven nakup odrešitve. Večino življenja je povprečni plemič preživel v domači okolici. Domača cerkev in samostan sta dajala plemiču in njegovi družini občutek lokalne pripadnosti. Bližina obdarovane ustanove je darovalčevi družini omogočala kontrolo nad izvajanjem dogovorjenih obredov. Dinastičnim rodovom je bogastvo omogočalo razsipanje z darovi tudi še v času latentne gospodarske in duhovne krize 14. in 15. stoletja. Še pomembnejša sta bila njihova prisotnost in simpatiziranje z lokalnim plemstvom v navidezno enotni skupini donatorjev določene cerkvene ustanove. Pri meščanstvu je bila važna zavest o pravni, stanovski, politični, ekonomski enotnosti; prebivalce mest je združevala v trdno skupnost, ki je preko bratovščin deloma nadzorovala cerkvene ustanove na svojem teritoriju. Tem so se patriciji in meščani čutili zavezane materialno pomagati, za povračilo pa so pričakovali odvezo za grehe.⁷⁴

Najpestrejšo strukturo darovalcev, so imeli samostani, ki so nastali za preskrbovanje plemiških hčera (na Slovenskem npr. Studenice, Marenberk, Velesovo, Mekinje, Škofja Loka). Sorodniki so največkrat darovali za boljšo preskrbo nun (t.i. dota), manj za lastno memorijo, čeprav so včasih v teh darovnicah navedeni tudi takšni motivi darovanja. Izmed Svibenskih je bila verjetno v samostanu Velesovo od ustanovitve (1238) naprej Agnes, hči Henrika I., ki si je oskrbo posebej »plačala«. Njenim nečakinjam Elizabeti in Sofiji ter njuni sestrični Agnes so bile leta 1260 in 1264 »kupljene« celice v spodnještajerski ustanovi za plemiške hčere, v samostanu Studenice.⁷⁵

Visoko plemstvo je poleg bližine pri darovanju imelo še druge, statusu in (samo)zavesti lastne motive, npr. posebno naklonjenost določeni oddaljeni cerkveni ustanovi zaradi darovalcu posebno ljube osebe ali posebnih molitev. Slučajna naklonjenost je bila običajno omejena na čas ene generacije. Takšno je bilo obdarovanje župnijske cerkve sv. Mihaela na Dunaju od Hauga Svibenskega po požaru (pred 1328), ker »je med boleznijo od nje (= duhovnika te cerkve) dobil duhovno tolažbo«. ⁷⁶ Haugova prababica Matilda je pred letom 1235 obdarovala vetrinjski samostan, vendar zgolj zato, ker je bila po rodu bržkone Korošica, naklonjena domači ustanovi.⁷⁷ Enkratni so bili tudi darovi Svibenčanov kot odškodnine, npr. Henrika II. leta 1248 za samostan Velesovo, leta 1250 pa za samostan Kostanjevica.⁷⁸ Uspešnim dinastom se kot premožnim osebam ni bilo potrebno ubadati z eksistenčnimi problemi in so lahko darovali večkrat in številnim ustanovam.⁷⁹

⁷² GZM II/91, 92 in III/108.

⁷³ Kos, Darovanja (kot op. 34), 25–27.

⁷⁴ Prav tam, 29–32.

⁷⁵ URBKr II, št. 255, 271, 331.

⁷⁶ HHStA, 1328 VIII 15., Dunaj (prepis v CKSLS).

⁷⁷ URBKr II, št. 89.

⁷⁸ URBKr II, št. 160, 168.

⁷⁹ Kos, Darovanja (kot op. 34), 29–31.

Rodbina Viljema Svibenskega je bila vsaj od prve polovice 13. stoletja najtesneje navezana na stiško cisterco. Še pred letom 1200 so Henrik I. z ženo Matildo in brat Konrad menihom poklonili manjšo posest, kasneje, a pred letom 1250 pa še sin Viljem I.⁸⁰ Ta darovanja so imela nedvomno zvezo z zagotavljanjem stalne grobnice, ki jo je tam imela rodbina, sodeč po že omenjenem pogrebu Ulrika I. leta 1261. Vendar pa razmerje med partnerjema ni bilo vedno idilično. Viljem in (sin?) Ulrik sta pred letom 1274 prizadejala samostanu neko škodo in se zato odkupila z odškodnino. Tudi kasneje je bil odnos večsmeren, saj so nekateri člani rodbine od začetka 14. stoletja samostanu najprej prodajali, šele nato podarjali dele posesti.⁸¹ Prvi podatek o posebni dušni oskrbi Svibenskih, vendar ne cele rodbine, pač pa le ožje družine, je iz leta 1260, ko je Henrik II. podaril velesovskemu samostanu neko posest za dušni blagor cele družine. Henrik je bil eden redkih članov družine, ki je po višini daril in izboru ustanov preseagal rodbinsko tradicionalnost, saj je obdaroval pred letom 1262 tudi žičko kartuzijo.⁸² Njegova podpora Velesovemu je imela najverjetneje vzrok v bivanju sestre Agnes v samostanu. Šele leta 1346 in 1348 sta najprej Ulrik II., nato pa še brat Viljem III. stiškemu samostanu podarila večjo posest za opravljanje aniverzarija za pokojno ženo (Ulrik) ter za svoj in za »dušni blagor pokojne žene« (Viljem).⁸³ Z njunim sodobnikom Jurijem se je očitno rodbina odpovedala nadaljnemu obdarovanju ne le Stične, pač pa vseh drugih ustanov. Jurij je leta 1365 skupaj z ženo dvakrat bogato obdaroval stiške menihe brez posebnih zahtev. Šele ko mu je v istem letu umrla žena, ji je z novim darilom zagotovil aniverzarij in večno luč na njenem grobu v samostanskem kompleksu.⁸⁴ Zadnji Svibenski so bili v 14. stoletju že preveč zadolženi, da bi si lahko privoščili obdarovanje vsaj tradicionalne družinske cerkvene ustanove samostana v Stični.

Konstantno obdarovanje tega samostana skoraj dve stoletji potrjuje domnevo, ki se je pojavila ob znanem pokopu Ulrika I. leta 1261 in se utrjevala s splošnimi pogrebnimi običaji, da je imela rodbina tradicionalno grobnico v Stični vsaj od okoli leta 1200, lahko pa celo kmalu po ustanovitvi samostana ok. leta 1136. Zato moramo iskati grob bojvnika Viljema v Stični, ne pa v domači župni cerkvi. Večina darovanj Svibenskih stiškemu samostanu je bila splošne narave – za vse sorodnike in brez obvez, z izjemo omenjenih aniverzarijev za pokojni ženi. Glede na številčnost rodbine se zdi, da je propad Svibenskih, ki je bil sočasen s splošnimi gospodarskimi in družbenimi težavami, najbolj deloval prav na kupovanje posebnih molitev za pokojne. Tik pred propadom rodbine v začetku 15. stoletja so zato posamezniki pri pokopu prekinili s tradicijo. Zato je bil (vsaj) Viljem IV. pokopan v domači župni cerkvi, če se Valvasorjeva omemba pravzaprav ne nanaša zgolj na epitaf. Rodbinsko-družinska strategija Svibenskih v zagotavljanju dušnega blagra in memorije je bila torej v vsaj dveh stoletjih izrazito tradicionalna in enoznačna.⁸⁵

Čas je, da se še zadnjič ozremo na pare, k mrtvemu Viljemu, ter se s pomočjo ugotovljenih običajev predsmrtnih in posmrtnih aktivnostih na Slovenskem in z dostojno mero domišljije razgledamo po verjetnem, čeprav težko dokazljivem ravnanju z njegovim truplom in dušo. Z njo je imel pravzaprav več dela Bog. In glede na težo grehov ga ima še danes.

Z ozirom na avanturistični značaj udeležbe kranjskih vitezov v bitki pri Grebinju in njen, za Viljema življenjski, odločilni pomen domnevam, da Viljem pred odhodom na Koroško ni posebej daroval neki cerkveni ustanovi za varno vrnitev domov. Misel, da bo nekoč umrl na bojnem polju ga kot (verjetno) sangvinika očitno ni posebej težila. Prav tako ni napravil pisnega testamenta, ki med slovenskim plemstvom v srednjem veku, zagotovo pa konec 13. stoletja, ni bil v navadi. Tudi predhodnega pisnega oporočila ni bilo, saj do tedaj Viljem ni prišel v položaj, ki bi ga opozarjal na skorajšnjo smrt. Sicer pa, on da bi moral nekoč umreti!? Če je v legendi o njegovi smrti vsaj zmo resnice, se je njegovo predsmrtno oporočilo omejilo na zapuščanje (čudežnega) prstana in

⁸⁰ URBK^r II, št. 170.

⁸¹ J. M. Grebenc, Gospodarska ustanovitve Stične ali njena dotacija leta 1135 (Stična 1973), št. 66, 108, 258.

⁸² URBK^r II, št. 273, 300.

⁸³ Grebenc, Stična (kot op. 81), št. 196, 199.

⁸⁴ Prav tam, št. 234, 236, 237.

⁸⁵ Kos, Darovanja (kot op. 34), 36–46.

svarila prejemniku, naj ne napravi podobne napake (prelom zvestobe gospodu). Viljem verjetno ni imel lastne družine, v njegovih številnih omembah ni sledu o ženi in otrocih. Za njih najbrž tudi ni imel dovolj sredstev in časa, zvestoba eni sami (zakonski) ženi ga izkušenega v viteškem življenju ni zadovoljevala. Glede na življenjski stil se zdi, da se z rodbinskimi gospodarskimi zadevami ni ukvarjal in ni imel večjega osebnega premoženja. Vsa lastna sredstva je verjetno vlagal v vojaško opremo, za potovanja in veseljačenje, ki ni bilo poceni. Zato so si po njegovi smrti premoženje, verjetno večinoma premožnine in manjšo posest, razdelili moški člani rodbine, ki je v tem času skupaj upravljala premoženje: največji delež morda Henrik III. s sinom Haugom (sinova Albreht in Henrik IV. sta bila duhovnika), nekaj pa še Viljem II., Oto, Rudolf I. in morda še kdo. Plemiški dedovanjski običaji, zakoličeni s splošnimi privilegiji, so zadoščali, da ni prišlo do spora med sorodniki. Namesto Viljemovega posebnega premoženja je ostal sorodnikom in njihovim potomcem le spomin na slavna dejanja, ki se je reflektiral v priljubljenosti osebnega imena, izhajajočega nemara kar od Eschenbachovega Willehalma, vse do bankrota rodbine na Kranjskem (skupaj so mi znani vsaj še štirje Viljemi Svibenski) okoli leta 1400.

Ker je rodbina Svibenskih imela konec 13. stoletja dogovorjeno tradicionalno grobnico v samostanu Stična, je bilo Viljemovo truplo pripeljano iz Velikovca na Koroškem najverjetneje na stroške menihov in pokopano v samostanski kapeli poleg pokojnih sorodnikov, v prisotnosti širšega kroga rodbine, menihov, posvetnega klera, prijateljev, sosedov in zija, tako kot sta »zahtevala« tradicija in pokojnikova razvpita slava. Obred je bil slovesen, pospremljen s petimi psalmi in mrtvaško mašo, blagoslovom trupla v črni leseni krsti, morda bahaško oblečeni v črn saten z izvezenim svibenskim »kraljevskim« grbom (zlata trizoba krona v modrem). Še en simbol veličine rodu in imaginarnih pretenzij, imaginacij celotnega rodu v želji po iskanju korenin v mitologiji. Zdi se, da so slavohlepni Svibenski do okoli leta 1200 prevzeli v grb zlato krono, ki jo je tedanja družba pripisovala grbu mitičnega kralja Artusa,⁸⁶ idola viteške dvorne kulture, katere vneti občudovalci so bili še v 13. stoletju. Možno je, da je njihov grb prvotno vseboval troglavi hrib, ki so ga na tiho spremenili v enostavno trilistnato heraldično krono, pri kateri so listi nadomestili heraldični trohrib, ki je predstavljal njihov izvorni grad in rodbinsko ime (*Scharfenberg*).⁸⁷ Morda na pogrebu ali pa ob tridesetini so bili »dvignjeni njegov ščit, šlem in zastava«, kot si je to leta 1550 še za življenja zaželel nek kranjski plemič,⁸⁸ in je bila viteška navada (= darovanje njegovih simbolov viteštva na oltar). Rodbina za posebno nagrobno ploščo najbrž ni poskrbela, kvečjemu za leseno poslikano tablo z grbom. Prav tako menihom leta 1293 in tik zatem očitno ni prišlo v roke nič novega svibenskega premoženja za obrede posebej za Viljemov dušni mir. Kljub temu je bilo njegovo ime že okoli leta 1274 zapisano v samostanski nekrologij darovalcev (plemičev), na katere so menihi ohranjali trajen spomin vse do razpustitve samostana konec 18. stoletja. Mesto v nekrologiju so imeli še njegova daljna prednika, prva omenjena Svibenska, Konrad in Henrik I. (od 1250), brat Ulrik (tudi od 1274), Ulrik II. ali III. (od 1346), Viljem III. (od 1348) in Jurij (od 1365) ter bratranci z gradu Planina.⁸⁹ Poleg tega je imel zagotovljeno standardno dušno oskrbo, za katero so poskrbeli predniki, kasneje pa še nekateri bolj bogaboječi in premožnejši pranečaki. Osnova je bila nemara večna luč, v prvih dneh po pogrebu nekaj maš zadušnic. Vprašanje je, če je že imel lasten večni aniverzarij – bolj verjetno le nekaj obletnih maš v prvih letih, nato pa le skupinskega (rodbinskega).

Konec 14. in v 15. stoletju je ostal spomin živ med sorodniki, ki so Viljemovo slavo širili v primožene rodbine ter med nostalgичnim kranjskim plemstvom. Seveda tudi v maloštevilnih kronikah, ki so nastajale med Jadranom in Donavo. Posredno je Viljemovo ime ostalo javno v skupnih molitvah menihov za pokojne iz rodbine Svibenskih, v pripovedih številnih Svibenčank v

⁸⁶ Gl. podobo kralja Artusa in njegovega grba iz približno tistega časa v: O. Neubecker, *Wappenkunde* (München 1991), 170.

⁸⁷ Prim. (vsaj) asociacijsko ustrezne oblike kron v Valvasorjevi grbovni knjigi *Opus insignum armorumque* (Ljubljana 1993).

⁸⁸ Žvanut, *Vitez* (kot op. 34), 118.

⁸⁹ Puzel, *Idiographia* (kot op. 15), 586–605.

kranjskih ženskih samostanih, se zlagoma pozabljal po odselitvi rodbine in dokončno izginilo z reformacijo. Toda ponovno je vzplamtelo v nejasnih namigih Janeza Schönleba v njegovi »Carniolia antiqua et nova« iz leta 1674, po katerem naj bi grad Svibno postavil neki grof Arnulf, sorodnik frankovskih vojvod, in sicer kar leta 928 zaradi obrambe Kranjske. V enem od takratnih Svibenskih pa je Schönleben videl kar bolgarskega kralja!⁹⁰ Spomin na umrle svibenske viteze z Viljemom I. na čelu med preprostejšim ljudstvom pa je bil prejkone lokalno omejen na okolico Svibnega. In vsaj do Valvasorjevega časa so bili ohranjeni srednjeveški vitraži v župnijski cerkvi, ki so predstavljali viteze v popolni bojni opremi.⁹¹

Viljemova dolga pot na Avalon, na artusijanski otok blaženih, kamor so nekoč vile pod vodstvom Artusove sestre Morgane prepeljale umirajočega kralja Artusa, na otok – bolje: »oni svet« – s katerega se nihče ne vrne (razen Artus), se je končala za – z dvorno kulturo obsedenega Viljema – s častno in bridko smrtjo. Njegovo truplo in duša pa sta delili pričakovano usodo vere najbližjih sorodnikov v posmrtno življenje, očiščevanje duše v vicah in Zadnjo sodbo. Tako kot nekoč Artus.

Zusammenfassung

Der Weg nach Avalon

Dušan Kos

Nach der in Ottokars Reimchronik niedergeschriebenen Legende aus dem 14. Jahrhundert fand in der Schlacht bei Griffen (Grebinj) in Kärnten im Jahre 1293 auch der krainische Ritter Wilhelm von Scharfenberg (Svibno) den Tod. Seiner zeitgenössischen Popularität ist die Entstehung der Legende zuzuschreiben, nach welcher der sterbende Wilhelm dem siegreichen Gegner einen Zauberring ausgehändigt haben soll, der ihm bisher seine Unbesiegbarkeit gesichert hatte. Vom weiteren Schicksal seiner sterblichen Überreste schweigt der Chronist, dennoch lassen sich die Ereignisse beim Tode dieses und anderer Ritter aufgrund des allgemeinen Brauchtums rekonstruieren. Der Umgang mit Wilhelms Leichnam dient daher als Modell und roter Faden der Forschung.

Zu Begräbnissen und Grabstätten von Adeligen: es bestanden Unterschiede, die auf den sozialen und ökonomischen Möglichkeiten des einzelnen und der Familie, teilweise auch auf zufälligen Umständen beruhten. Gemeinsam war ihnen der Wunsch nach einem Begräbnis in einer Kirche ihrer Wahl, noch lieber in einem Kloster. Laien hofften, ständig und ausgiebig in Gebete für ihre sündigen Seelen eingeschlossen zu werden, zugleich wünschten sie sich gepflegte und besuchte Grabstätten. Zum Trend der Verlegung des Laiengrabes in einem Kloster in die Nähe des Altars: nach der Regel durften die sterblichen Reste der Ritter höchstens im Kreuzgang begraben werden, später wurden Bestattungen in der Kirche und in den Seitenkapellen zugelassen, und im Spätmittelalter durften die Verstorbenen auch im Hauptschiff und in der Nähe des Altars zur letzten Ruhe getragen werden.

An Meldungen über Begräbnisse in Kirchen fehlt es in schriftlichen Quellen nicht, noch zahlreicher sind dagegen nichtschriftliche Überreste, vor allem Grabplatten und Epitaphe. Grabplatten schützten den Körper bis zum Jüngsten Gericht und erinnerten die Nachkommen und die vertraglichen Grabpfleger an die Person, für die sie Sorge tragen mußten. Der spätmittelalterliche Verfall des Adels spiegelte sich auch in der Aufgabe der familiären Bestattungstradition und wachsenden Individualisierung bei der Bestimmung der letzten Ruhestätte wider. Im 16. und 17. Jahrhundert wurden Schloßkapellen als geeignetere Grabstätten empfunden, zunächst angeblich bei den Protestanten. Das Gruftsystm war einfach: gegen eine relativ geringe Gabe sicherte der Testator eine Gruft für sich und seine Anverwandten.

Es liegt nahe, daß man genauere Bestimmungen über die Familienstrategien vor und nach dem Tode, über die gefühlsmäßigen Beziehungen in der Familie, aber auch über die Auffassung des Todes in erster Linie von Testamenten erwartet. Dennoch herrschten bis zum Anfang des 16. Jahrhunderts im binnenländischen Slowenien Urkunden von »begrenztem« testamentarischem Charakter ohne vorgeschriebene Formeln vor.

⁹⁰ I. L. Schönleben, *Carniolia antiqua et nova ... sive inclity ducatus Carnioliae annales*, Tomus I (Labaci 1674), 494.

⁹¹ Valvasor (kot op. 11), VIII, 801.

Außerdem waren sie auf einzelne Erben, vor allem auf kirchliche Empfänger zum Zwecke des Seelenheils beschränkt. Die adelige Systematik der Hinterlassenschaft kann zunächst mithilfe von Bestimmungen vielfältiger konkreter einseitiger Vermächtnisse und Erbverträge, erst dann aufgrund von seltenen echten Testamenten beleuchtet werden. Die Verfügung über das Familienstammvermögen war meistens so geregelt, daß das Bestehen der Familie garantiert war.

Die meisten Mobilien behielt der Ehepartner, Kleider und ähnliches dagegen ging an Kinder und andere Verwandte nach dem Prinzip: die Söhne erben väterlicherseits, die Töchter mütterlicherseits. Geld und wertvolle Gegenstände konnten auch an andere Personen, vor allem geistliche Einrichtungen vererbt werden. Obwohl die Zahl der »echten« Testamenten gering ist, kann gefolgert werden, daß diese im behandelten Raum nur dann entstanden, wenn der Testator keine Söhne, sondern nur Töchter hatte, oder kinderlos war oder sich von der Familie losgesagt hatte. Deswegen konnte darin alles, auch das vererbte Vermögen, aufgeteilt werden. Wenn der Erblasser einen Sohn hatte, genügte das mündliche Testament und das Landrecht. Auch Ende des 15. Jahrhunderts, als die Testamente der Adelligen aussagekräftiger wurden, war dabei die Existenz eines männlichen Erben noch immer ausschlaggebend.

Eine Serie von echten Testamenten seit Beginn des 16. Jahrhunderts ist zweifelsohne eine Folge der Durchsetzung der Erbbestimmungen des römischen Rechts, der neuen religiösen Gefühle und Bestimmungen, aber auch des Zerfalls der Familien und der realen Besitzteilungen. Die Vermächtnisse in den ersten schriftlichen Testamenten aus bürgerlichem Umkreis des binnenländischen Sloweniens vom Ende des 13. und Beginn des 14. Jahrhunderts waren auf das Regeln der familiären Verhältnisse beschränkt, deswegen herrschen Bestimmungen über Seelgerüststiftungen, Schuldentilgungen usw. vor. Die Familie wird nur im Zusammenhang mit jenem Vermögen erwähnt, das nicht zum Zwecke des Seelenheils vererbt wird, oder mit einem besonderen Vermögen, z.B. Heiratseinkünften. Die Erbfolge bei erblichem Familienbesitz wurde durch das Stadtrecht geregelt. Wenn ein Bürger ohne direkte Nachkommenschaft oder Verwandtschaft starb, fiel das Stammerbe dem Stadtherrn zu.

Außer dem Regeln der inneren Familienverhältnisse sind in Testamenten und ähnlichen Urkunden auch fromme Schenkungen an die Kirche und die Wahl der beschenkten geistlichen Einrichtung von Bedeutung. Testament, Tod und Begräbnis stellten die letzte Stufe auf dem Weg ins Paradies oder in die Hölle dar, seit dem 12. Jahrhundert aber – dem Glauben und den theologischen Lehren entsprechend – in das Fegefeuer, wo die Seele zunächst gereinigt werden sollte. Die Erlösung und Reinigung der Seele bedeuteten eine Konstante in der damaligen Jenseitsvorstellung, was auch in den Vorstellungen der Auftraggeber von Kunstwerken zum Ausdruck kam. Am Ende des 15. Jahrhunderts war unter dem Adel in den slowenischen Ländern auch eine andere Denkensart präsent, die unter dem Einfluß der bürgerlichen Ideale, des Frühhumanismus und des neuerwachten Individualismus stand.

Die Sorge um Nachleben und Erlösung war in der Zeit von Blüte und Untergang des Geschlechts der Scharfenberg (1280–1400) unter dem Adel im binnenländischen Slowenien verhältnismäßig konstant. Dennoch hielt die Krise in Gesellschaft und Kirche die Adelligen seit dem Beginn des 15. Jahrhunderts von der Tradition der reichen Stiftungen ab. Ihre Stiftungen beschränkten sich auf bestimmte Messen und ihr Umfang minderte sich, wenn man von vereinzelt Hochadeligen absieht. Durch ein relativ ausgewogenes Netz von Klöstern und Kirchen kam die »Nähe« als natürlichstes Lebenselement des Mittelalters auch bei der Strategie der Sorge um das Seelenheil zur Geltung. Die Nähe der beschenkten geistlichen Einrichtung ermöglichte der Stifterfamilie eine wirkungsvolle Aufsicht über die Ausführung der vereinbarten kirchlichen Handlungen. Beim Bürgertum war noch ein Faktor von Bedeutung: das Bewußtsein von einer rechtlichen, ständischen, politischen und wirtschaftlichen Einheit vereinigte die Stadteinwohner zu einer festen Gemeinschaft, die durch Bruderschaften teilweise die geistlichen Einrichtungen auf ihrem Territorium kontrollierte. Am vielfältigsten und durchsichtigsten war die Struktur der Stifter der Frauenklöster, die zur Versorgung der Adelstöchter entstanden. Verwandte der letzteren stifteten weniger für ihr Nachleben als vielmehr für einen besseren Lebensunterhalt der Nonnen. Je geringer das Ansehen einer kirchlichen Stiftung war, desto geringer und niedriger war in der Regel der Adel, der als ihr Stifter auftrat.

Das Geschlecht Wilhelms von Scharfenberg war seit dem 12. Jahrhundert eng mit dem Zisterzienser-kloster Sittich (Stična) verbunden. Die Stiftungen standen zweifelsohne in Verbindung mit der Sicherung einer ständigen Gruf für die Familie, die es mindestens seit der Zeit um 1200 innehatte. Deswegen muß das Grab des Ritters Wilhelm in Sittich gesucht werden und nicht etwa in seiner heimischen Pfarrkirche in Schafenberg (Svibno).

Wenn man von den nicht näher bestimmten Stiftungen im Hinblick auf die Pflichten des Empfängers absieht, die in den slowenischen Ländern bis zum Beginn des 14. Jahrhunderts vorherrschten, dann war die meist verbreitete und präzisierte Stiftung das *Anniversarium perpetuum* und das *ewige Licht*. Der Trend der Widmung bewegte sich von nicht näher bestimmten bis zu genauestens präzisierten kirchlichen Handlungen am Ende des 14. Jahrhunderts. Daß man in einer Zeit des Sittenverfalls von Kirche und Gesellschaft nur zu

»seinem und seiner Vorfahren Seelenheil« oder Nachleben stiftete, hinsichtlich des Gedächtnisgottesdienstes aber auf die Ehrenhaftigkeit der Kleriker blind vertraute, genügte nicht mehr. Der Glaube des Stifters an das ewige Leben wandelte sich von einer kollektiven Haltung, bei der der einzelne in der Menge der Toten unterging und für welche die Geistlichen stets beteten, zu einer individuellen, die dem Stifter einen besonderen Status und eine Identität vor Gott einräumte.

Nach diesen Feststellungen können wir nun den letzten Weg des gefallenen Wilhelm von Scharfenberg sowie aller jener Ritter, von denen es keine zeitgenössischen Nachrichten gibt, rekonstruieren. Vor der Schlacht hatte er offensichtlich noch keiner geistlichen Einrichtung für seine Heimkehr gestiftet. Ebenso hatte er kein schriftliches Testament verfaßt. Laut Legende von seinem Tod soll sich sein Vermächtnis vor dem Tode nur auf die Übergabe des Wunderringes und der Warnung an den Empfänger beschränkt haben. Wilhelm hatte wahrscheinlich keine eigene Familie und kein größeres persönliches Vermögen. Deswegen verteilten sich die männlichen Mitglieder des Geschlechts, das zu jener Zeit das Vermögen gemeinsam verwaltete, unter sich. Den Verwandten und ihren Nachkommen blieb nur das Andenken an Wilhelms Ruhmestaten übrig. Da das Geschlecht der Scharfenberg am Ende des 13. Jahrhunderts eine traditionelle Gruft im Kloster Sittich besaß, wurde der Leichnam Wilhelms wahrscheinlich nach Sittich überführt und in Anwesenheit des weiteren Verwandtenkreises, der Mönche und der Freunde in der Klosterkapelle beigesetzt. Ein besonderer Grabstein wurde nicht errichtet. Wilhelm wurde die übliche Seelensorge zuteil, für welche bereits seine Vorfahren gesorgt hatten, ein eigenes Anniversarium hatte er sich jedoch wahrscheinlich nicht gesichert.

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE – ČZN

Review for History and Ethnography

Časopis za zgodovino in narodopisje (ČZN) je začel izhajati leta 1904 in je ena najstarejših slovenskih znanstvenih revij. Do okupacije je Zgodovinsko društvo v Mariboru izdalo 35 letnikov, novo vrsto pa je leta 1965 začelo izdajati takratno Združenje visokošolskih zavodov (od 1975 Univerza) v Mariboru ob sodelovanju Zgodovinskega društva v Mariboru. Na leto izideta dve številki. Jeseni leta 1997 je ČZN dobil novega urednika dr. Darka Friša in uredniški odbor, ki ga sestavljajo člani Univerze v Mariboru in drugi strokovnjaki.

Revija objavlja razprave in študije iz zgodovine, etnologije, umetnostne zgodovine, arheologije, geografije in jezikoslovja, kakor tudi knjižne ocene in poročila ter jubilejne zapise. Nova je rubrika *Diskusije*, kjer strokovno ocenjujejo objavljene razprave iz prejšnjih števil; rubriki *Kongresi, simpoziji, društveno življenje* in *Obvestila* prinašata novice o dogajanjih v strokah, ki jih revija pokriva. Tematika ČZN se sicer območno navezuje večidel na severozahodno Slovenijo s Koroško, Celjem in njegovo širšo okolico, velikokrat pa seže tudi prek teh meja.

Sedež uredništva: **Pedagoška fakulteta, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenija;**
telefon: (+386) 62 2293658; faks: (+386) 62 28180

Peter V. Borisov

Dr. Gregorij Karbonarij (Oglar, Voglar) de Wiesenegg (1651–1717) – zdravnik in diplomat

Med slovenskimi in tujimi tiski zasledimo več krajših notic o delovanju doktorja Gregorija Karbonarija (Oglarja, Voglarja) de Wiesenegg.¹ Nove raziskave izpolnjujejo bele lise v življenjepisu tega imenitnega zdravnika in diplomata na dvoru carja Petra Velikega.

Pri preučevanju dejavnosti dr. Gregorija Karbonarija smo se seznanili z velikim številom poročil o njegovem uspešnem zatiranju kuge na Štajerskem in v prvi polovici 18. stoletja tudi v Rusiji.

Turški vpadi na Slovensko

Turška ekspanzija se je po 15. stoletju vedno bolj bližala središču habsburškega ozemlja; sčasoma je bila tudi bolj očitna. Prvič so Turki prišli na slovenska tla 1408 v okolici Metlike. Kranjski deželni stanovi so 1474 naslovili na papeža Siksta IV. prošnjo za pomoč proti Turkom.² Sovražni vpadi prek avstrijsko-turške meje so si sledili v daljših ali krajših časovnih presledkih. Vdori prek Une, Save, Drave in Donave na Ogrsko, Hrvaško, Kranjsko, Štajersko, Koroško in dalje proti severozahodu so bili iz stoletja v stoletje močnejši in intenzivnejši, morda pa tudi bolj siloviti, roparski, pobijalski in nasilni. Obrambni redi so sredi 15. stoletja pritegnili v deželno vojsko tudi kmete. Obrambna zamisel habsburške vladavine se je uresničila po letu 1537, ko se zasnjuje Senjska kapetanija (*Maritima confinia*)³ in začetki krajiške organizacije, ki se naglo širi proti severozahodu, vendar ta zgodnja Krajina ni mogla preprečiti nadaljnega prodiranja Turkov v deželo. Bila je prva zasnova Vojne krajine, ki se je po utrditvi državne meje na Uni, Savi in Donavi naglo razvijala v vojaško obrambno obmejno cono ali »živi zid« (lebendige Fortmauer). Tako je nad 200 let več ali manj uspešno odbijala sovražnikove navale in ovirala prodore Osmanove vojske. Proti koncu 15. stoletja so se zlasti v zvezi s turško nevarnostjo vrstili sestanki deželnih stanovskih odborov Štajerske, Koroške in Kranjske in povezovali so se v »Notranjo Avstrijo.«⁴

Poskusi organizirane in utrjene obrambe proti sovražniku so bili že v zasnovi malo uspešni, ker je Turkom uspelo, da so vsakič vedno globlje prodirali proti Zahodu. Krajina se je postopoma zaseljevala z Uskoki ali Vlahi, srbskimi in hrvaškimi begunci iz okupirane Bosne, ki so v 16.

¹ Navajamo nekaj pomembnih člankov o dr. Gregoriju Karbonariju: A. Koblar, Dr. Gregorij Oglar (*Carbonarius de Wieseneck*). Dom in svet 1889, str. 149; F. Kavčič, Znameniti Slovenci. Ljub. Zvon 1895, 207; F. Legat, Gregorius Carbonarius de Wiesenegg. Mitth. d. H. V. f. Krain 1851, str. 71; M. Lachtin, Fremde Aertzte in Moskowitschen Reich. Janus B XI, 1906; M. Slekovec, Dr. Gregorij Oglar (*Carbonarius de Wieseneck*). Slovenec 1889, str. 181; J. Parapat, Letopis mesta Kranjskega (1788–1870). Letopis Matice Slovenske 1870, str. 125; J. Vrhovnik, A. Koblar, Zgodovina Nakelske fare. Ljubljana 1885, str. 116; P. Horvat, Kranjska mesta. Novo mesto 1885, str. 119; A. Dimitz, Geschichte Krains. Laibach 1874, knj. IV., str. 78; Gurlt, Wernich, Hirsch, Biographisches Lexikon d. hervorragenden Aerzte aller Zeiten und Völker. Berlin-Wien 1930, knj. 1, str. 827; W. Richter, Geschichte d. Medicin in Russland. Moskwa 1815, knj. 2, str. 146–156; J. Čistovič, Istorija prvih medicinskih škol v Rusii. S. Peterburg 1883, str. 172, itd., itd. Prim. tudi avtorjev članek v Slov. biografskem leksikonu.

² R. Peinlich, Geschichte der Pest in Steiermark. Mitt. d. H. V. f. Steiermark 1880; (28) : 69.

³ B. Poparić, Povijest senjskih uskoka. Zagreb 1936, str. 171.

⁴ B. Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda. Zv. 3, Ljubljana 1956, str. 51. Pregledno delo o turških vpadih na slovensko ozemlje v 15. in 16. stol.: V. Simoniti, Turki so v deželi že, Celje 1990. Isti avtor o protiturški obrambi v knjigi Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju, Ljubljana 1991.

stoletju že v večjih skupinah bežali prek turške meje na avstrijsko stran. Dunajske oblasti so rade dajale potuho takim »izgredom«: odločili so se, da se utrdi obmejni pas strogo vojaško. Beguncem so zagotavljale osebno svobodo in neke vrste avtonomijo, vendar z omejitvijo gibanja. Dovoljevale so jim oprostitve vseh dajatev plemstvu in cesarju pod pogojem, da se priseljenci svečano zaobljubijo doživljenjsko služiti cesarju v vojaških formacijah Krajine.

Pri nastanku Krajine je sodelovalo več činiteljev: po eni strani so izvajali pritisk na cesarja Hrvati, ki so bili neposredno ogroženi, po drugi strani kranjski deželni stanovni, ker so Turki pustošili tudi njihova ozemlja, in tretjič, odločujočo vlogo je imela tudi cesarjeva osebna želja, da zagotovi habsburški hiši ogrsko kraljestvo, ki je bilo prav tako pod nenehnimi udari sovražnika. Cesarjevo dokončno odločitev je po vsej verjetnosti pripravilo še dejstvo, da se je 1529 Sulejman II. Veličastni (1520–1566) nenadoma znašel pred samimi vrati Dunaja.

Krajina je bila razdeljena na Hrvaško krajino z generalatom v Karlovcu in Slavonsko krajino z generalatom v Varaždinu. Dokončna ureditev Krajine je bila določena s cesarskim patentom *Constitutio edictalis* (1629). Omenjena obmejna cona je bila baje tako močno utrjena, da je bil sleherni nekontrolirani prehod prek meje praktično skoraj neuresničljiv. Obmejni pas je segal po dolžini 1.900 km od Jadranskega morja do vzhodnega Erdeljsko-karpatškega gorovja.

Zanimivo je, da je prav na področju Vojne krajine prišlo do sodelovanja med vojaškimi in civilnimi oblastmi, kar ni bilo v tistih časih tako pogosto.

Ne le dobra organizacija Vojne krajine in njena vojaška ureditev, ki je prispevala k razvoju in napredku tega ozemlja, temveč je izredno pomembno tudi dejstvo, da se je Krajina razvila iz čisto vojaške organizacije še v medicinsko ustanovo prve vrste, ki je bila zlasti važna za vso srednjo Evropo, ker jo je varovala pred nalezljivimi boleznimi, zlasti pred najnevarnejšo – pred kugo.

Na Štajerskem sta bili središči vojaških obrambnih utrdb štajerske meje Ptuj ob Dravi in Radgona ob Muri, ki sta se sčasoma razvili v dobro oboroženi postojanki, ki sta skušali Turkom preprečiti vdore na Ptujsko polje in v Graško kotlino, s tem pa tudi v Maribor in okolico. Dežele srednje Evrope so bile nenehno ogrožene zaradi vpadov divjih hord skoraj do svojega osrčja, do vrat avstrijske prestolnice.

Habsburška država se je kot velesila uveljavila med 1620 in 1720; preteče zunanje nevarnosti se je dobro zavedala, ker so se politična nasprotja med krščanskim svetom in islamskim imperijem iz leta v leto vedno bolj stopnjevala, zgoščevala in zaostrovala ter končno dosegla tolikšno mero sovražnosti, da bi bilo naivno pričakovati, da bi se stvari uredile in umirile same po sebi. Dunajska diplomacija se je zelo trudila, zlasti za cesarja Ferdinanda I., kasneje pa tudi za Leopolda I., da pridobi Benetke za posredovanje (republika je že dalj časa živahno trgovala z Levantom), morda pa še koga drugega. Papež Inocenc XI. je 1682 daroval cesarju Leopoldu I. 200.000 tolarjev v zlatu kot vojaško pomoč za boj proti Turkom.⁵ Po svoji strani pa je tudi car Peter Veliki pričakoval, da bo papež podprl njegova načrtovanja glede uskladitve delovanja ruske in avstrijske vojske v vojni proti Turčiji. V naslednjem letu je bila sklenjena vojaška zveza med cesarjem Leopoldom I. in poljskim kraljem Janom III. Sobieskim in določila se je oblika skupnega delovanja obeh vojsk pri nadaljnjem bojevanju s sovražnikom. Leta 1683 je prišlo do drugega silovitega obleganja Dunaja in Seldžuki so že trobili zmago, ko se jim je sreča namah izneverila, da so morali odstopiti in naglo bežati proč. Turška vojska je to pot bila popolnoma potolčena in kristjani so na tihem gojili željo, da bi se Porta dokončno odrekla invazijam na njihovo ozemlje, toda turški vpadi so se nadaljevali z nezmanjšano močjo tudi po tem.

Obramba proti kugi na Štajerskem

Slovensko zgodovino pisje uvršča 15. in 16. stoletje med najtežja in prelomna obdobja v slovenski zgodovini.⁶ Poleg ropanja dobrin, pobijanja, plenitve, pustošenja in odganjanja

⁵ J. Gruden, *Zgodovina slovenskega naroda*. Celje 1911. str. 342.

⁶ J. Voje, *Slovinci pod pritiskom turškega nasilja*. Ljubljana 1996, str. 5.

kristjanov v suženjstvo, so osmanske horde posredovale kugo in druge nalezljive bolezni ter epizootije, kajti ozemlje sultanata je bilo že od nekdaj endemično leglo in vir smrtonosnih okužb.

Kužne bolezni so v avstrijskih deželah povzročale neizmerno škodo na ljudeh, živalih in imetu ter hromile gospodarski razvoj. Epidemije so neredko trajale tudi po več let, v časovnih presledkih dveh ali štirih let, a včasih sploh niso pojenjale, temveč so se potuhnile ali umirile svojo smrtnost. Ob ugodnih pogojih so se vnovič razbohotile z nezmanjšano morilsko močjo. V nekaterih krajih se je bolezen javila v posebno težki obliki, zaradi katere je umrlo na stotine ljudi. Z ozirom na izgubo v ljudstvu je mortaliteta kuge daleč presežala vsa druga smrtonosna obolenja, vojne, glad ipd. Avstrija je v boju proti kugi imela veliko prednosti pred drugimi srednjeevropskimi državami, kajti imela je nekaj pomembnih izkušenj. Politična oblast je znala pravočasno in učinkovito izolirati okužene kraje in zajezi širjenje epidemije. Izvajala je stroge zdravstvene ukrepe, ki so bili glede na način in metodiko realizacije očitno med prebivalstvom neprijetljivi, kajti v okuženih področjih so z vso težo padali na ramena ljudi. Čeprav iz obsežne strokovne literature ne razpolagamo z zanesljivimi podatki o pokazateljih mortalitete in natalitete med epidemijami, kljub temu lahko trdimo s precejšnjo gotovostjo, da je zaradi posledic kuge bila zelo znižana nataliteta in zvišana mortaliteta prebivalstva. V mnogih slovenskih krajih je znašala umrljivost za kugo tudi do 30%.

Pomembno je, da Turki niso izvajali na svojem ozemlju nikakršnih protiepidemičnih ukrepov in bi bilo za fatalizem njihovih oblasti težko najti odgovarjajočo razlago, razen morda mnenja starih evropskih zdravnikov, ki so menili, da so Turki kugo istovetili z Alahovo kaznijo.

Bolezen se je v drugi polovici 17. stoletja silovito razmahnila po habsburškem ozemlju. Najbolj učinkovita zdravstveno-preventivna ustanova tistega časa je bil sanitetni kordon Vojne krajine. To je bila racionalna organizacija protiepidemiološke službe, izredna po zamisli in po obsežnosti, ki je ni najti primere v vsej Evropi (antemurale christianitatis et sanitatis). S potiskanjem turške sile od Une, Save in Drave proti jugu, t.j. proti njeni meji, se je izoblikovala močna sanitetno-vojaška ustanova, ki je preprečevala vdore kuge na Avstrijsko in branila s tem tudi druge dežele pred okužbo. Sčasoma je Vojna krajina, ki je bila po prvotni zamisli izključno le vojaška ustanova, postopoma postajala tudi vedno močnejša zdravstveno-preventivna organizacija. Sanitetni kordon je bil največji sistem celinskega karantenskega varstva v vsej zgodovini evropske medicine. Naloga sanitetnega kordona je bila dvojna: varoval naj bi avstrijsko ozemlje pred epidemijami in zaradi posebne organizacije (rastelle) vzdrževal nemotene trgovske stike med Avstrijo in Levantom.⁷

Iz strokovnega slovstva so znani opisi številnih kužnih epidemij, ki so v Evropi morale skozi stoletja. O tem so ohranjena več ali manj zanesljiva pisna poročila zdravnikov in tudi nezdravnikov, ki so praviloma grozovita in pretresljiva tudi za današnjega bralca. Bolezen, ki bi se od nekod nenadoma prikradla, bi v kratkem času okužila večje skupine ljudi, razvila hudo klinično sliko (buboni!) in infaustno prognozo, bi brez dvoma bila kuga. Zdravniško znanje o vzroku nastanka in širjenja kuge se je stoletja dolgo omejevalo le na miazmatično teorijo, ki pa podobnih pojavov ni znala razložiti. Po mišljenju starih zdravnikov se ne prenaša okužba neposredno od človeka na človeka, temveč bolezen nastaja zaradi vpliva pokvarjenega zraka na večje skupine ljudi. Najboljši poznavalec kuge je bil v prvi polovici 17. stoletja dunajski profesor anatomije Belgijec Paul de Sorbait (†1691), ki je kugo imel za zelo nevarno in strupeno in skoraj vedno smrtno bolezen: bolezen po njem nastaja iz kužnih semen (Pestsame) in povzroča okužbo, ki se prenaša od človeka na človeka, ali iz vnetil (Pestfunken), ki se prenašajo od predmeta na človeka. Patološko stanje se razvije naglo in skoraj vedno neopazno ter uniči življenjske sile. Pod ušesi, pazduhami in na spodnjih telesnih delih povzroča bule, ture, uljesa in rjave, črne ali sive lise ali pege («črna smrt»), v notranjosti telesa pa visoko vročino. Okuženec podleže bolezni v nekaj urah ali dneh. Zdravniki so svoje znanje dopolnjevali s kliničnim opazovanjem razvoja kužnih znamenj. Na temelju mnogih izkušenj so postopoma razvili bolj ali manj uspešne protiepidemične ukrepe.

⁷ P. Borisov, Od ranocelništva do začetkov znanstvene kirurgije na Slovenskem. Ljubljana 1977, str. 74.

Zdravljenje kuge ni bilo uspešno; zdravniki so predpisovali dieto s kislim mlekom ali vinom. Pri bubonski kugi so dajali odvajalne pilule iz aloe, stavili klistirje, izvajali prerez vene (phlebotomia) in incizio (rez) bubonov, za okrepitev srca pa dajali terjak. Bolnikom so kirurgi puščali večje količine krvi. Zrak so čistili z ognjem oz. s kresovi. Pri sumu na okužbo so dajali znojilo. V naših krajih so v 17. stoletju »zdravili« kugo tudi s posebnimi zdravilnimi kopelmi: bolnika so pustili skozi ves dan, da se je močno potil in mu puščali kri, stavili rožičke ipd., nakar so mu telo mazali s posebnimi protikužnimi mazili ali olji.

Malaparte⁸ je slikovito opisal splošno vzdušje, ki napada ljudi med epidemijo kuge. »Mrličji so ostajali doma tudi po več dni, preden je prišel ponje smetarski voz; počasi so razpadali na posteljah v topli in dimnasti svetlobi sveč... Iz neke luknje se je prikazala, noseč na ramah grobo krsto (bilo je pomanjkanje lesa in krste so bile zbite iz starih nepooblatih desk, iz vrat starih omar, iz črvihih polken), gruča žensk in moških, ki so tekli, presunljivo jokali in vpili, kot da jim grozi kaka velika in neizogibna nesreča, stiskali so se okrog krste v ljubosumnem besu, kot bi se bali, da se bo kdo prišel pulit za njihovega mrtveca, da ga bo iztrgal iz njihovih rok, iz njihove ljubezni...«

Okužene osebe in blago, ki so ga prenašale ali prevažale s seboj in trgovale z njim (trgovske karavane), so netile bolezen tudi v krajih, ki so ležali bolj proti severu, proč od meje, na Štajerskem in notranjeavstrijskem ozemlju. Čeprav je bila vzhodna Štajerska odprt prostor, je bilo težje priti tja. Dostop do štajerske meje so ovirala utrjena mesta na Hrvaškem – Varaždin, Čakovec, Zagreb ipd.

Ko je kuga ponovno izbruhnila in tudi to pot dosegla Štajersko,⁹ so 1582 ustanovili na Dunaju zdravstveni svet, v katerega pristojnost so sodile notranjeavstrijske dežele in samo mesto Dunaj. Z ukazom cesarja Rudolfa II. (1576–1612) je bil svet 1585 preimenovan v »Institutio caesareorum Commissariorum ad officium magisterii sanitatis depotatorum«¹⁰ in s tem dobil nova pooblastila. Člani sveta so se imenovali commissarii sanitatis, ti so sodelovali z magistri sanitatis (kužnimi fiziki ali kirurgi), ki jim je bila med epidemijami zaupana preventivna in kurativna služba. Obe zdravstveni dejavnosti sta bili zelo odgovorni in naporni ter tudi življenjsko nevarni, ker so bili zdravniki (Pestilenz-Doctor) praviloma nenehno v neposrednih stikih z okuženci. Glasom uradnih predpisov so komisarji morali biti v tesnih stikih z magistri sanitatis tudi izven časa epidemij in so z njimi vred skrbeli za organizacijo protiepidemiološke službe. Dunajske oblasti so sočasno ustanovile še nadzorno komisijo za kugo (provisores sanitatis).¹¹

Med stoletnim obstojem je ustanova izdala 14 dekretov in predpisov proti kugi. Konec 17. in v prvi polovici 18. stoletja je Consilium svoje delovanje razširil tudi na Koroško, Kranjsko, avstrijsko Primorje, Ogrsko in druge obmejne kraje.

Nenavadno huda oblika bubonske kuge je 1678 izbruhnila v Bosni. Bolezen se je naglo širila prek avstrijsko-turške meje in morila dnevno po več sto ljudi hkrati. V 80 letih se je kuga, ki so jo Turki sprva zanetili na Ogrskem, selila na Štajersko in povzročila številne epidemične valove (v letih 1609, 1647, 1679–81, 1690 in 1712).¹²

Ko je radgonski zdravnik dr. Jurij Dipat¹³ zbolel za kugo in ji 1647 podlegel, so štajerski deželni stanovi napotili iz Gradca zdravnika dr. Tobiasa Reisnerja v Radgono, kjer se je bolezen utrdila za več tednov. Novi, hujši epidemični val je 1680 zopet udaril po mestu in se naglo pomikal proti periferiji, nekaj mesecev pred tem (1679) pa je kuga divjala v neposredni okolici Radgone. Epidemija je vsakič pobrala okoli 50 do 60 bolnikov in se nato selila prek Ogrske na zahod ali pa se je usmerila naravnost proti Gradcu in segala skoraj do Dunaja. Konec 1678 so centralne oblasti ustanovile trdno vojaško zaporo proti Ogrski, da bi preprečile vdor boleznim na avstrijsko stran.

⁸ C. Malaparte, *La pelle* (slov. prevod: Ljubljana 1962, str. 73).

⁹ R. Peinlich, gl. v op. 2 navedeno delo, str. 44.

¹⁰ P. Borisov, gl. v op. 7 navedeno delo, str. 91.

¹¹ V. Travner, *Kuga na Slovenskem*. Ljubljana 1934, str. 119.

¹² R. Peinlich, gl. v op. 2 navedeno delo, str. 49.

¹³ V. Travner, gl. v op. 11 navedeno delo, str. 110.

Zaradi nepazljivosti obmejnih organov pa se je kuga že v avgustu 1679 zanesla z balami volne, ki so jih potniki prevažali prek meje, da bi z njo trgovali, in je v Hartbergu umrlo do konca leta 146 oseb. Novi izbruh epidemije se je primeril v drugi polovici 1680 že v Friedbergu in Vorau ter se nato vrnil v Hartberg. Od tod se je kuga širila proti Fürstenfeldu in udarila po Gradcu, kjer je strahovito pustošila in pomorila 2.340 ljudi.¹⁴ Ker je število bolnikov to pot nenavadno naraslo, so commissarii sanitatis improvizirali pri Waltendorfu lazaret za okužence. O divjanju bolezni na Štajerskem pričajo še danes ohranjena kužna znamenja. Le-ta običajno označujejo mesto pokopa mrličev med velikimi epidemijami. Večje število kužnih znamenj je zlasti v Slovenskih goricah in na ravnini ob desnem bregu Mure med Špiljem in Ljutomerom, kjer so epidemije pomorile največ ljudi.

Na Štajerskem se je v boju proti kugi zlasti odlikoval radgonski mestni sodnik Matija Gopleis,¹⁵ ki je bil za nevarno in samopožrtvovalno delo nagrajen s plemiškim naslovom. Tudi frančiškani in kapucini (t.i. Pestentarii) so bolnikom nudili tolažbo in pomoč in se aktivno vključevali v protiepidemično službo. Redovniki so zaradi prevelike vneme zasejali okužbo v samostanu in to je povzročilo, da je zbolelo večje število bratov in nekateri od njih so v par dneh umrli. Zanimivo je, da so se od vseh Radgončanov najbolj sramotno izkazali mestni uslužbenci: že ob prvih izbruhih epidemije so zapustili pisarne in urade in zbežali iz mesta: *fuge cito, longe et tarde revertere!* (Znameniti iatrofizik Koprčan Santorio Santorio (1561–1636) je zapisal: »Tisti, ki ponuja zoper kugo namesto bega iz mesta kako drugo sredstvo, je norec ali lažnivec.«) Oblasti so uradnike strogo ukorile in odredile, da morajo opravljati svoje službene dolžnosti ne glede na strah pred kugo, sicer so jim zagrozile z odpustom. Iz štajerskih deželnih arhivov je razvidno,¹⁶ da se je tisti čas posebno sramotno izkazal Ivan Lenard Mohr, kužni podkomisar in član deželnih stanov, ki se je resda sprva upiral, da bi prevzel to odgovorno dolžnost, končno pa se je pritiskom le vdal. Ko je kuga udarila tudi po njegovi posesti v Križevcih, je napravil vrsto prestopkov: tako se sploh ni pobrigal za usodo svojih tlačanov, županu v Borecih in nekaterim uslužbencem pa je celo proti predpisom dovolil, da so zapustili okužene kraje in mimo odšli v Radgono. Deželne oblasti so zato naložile predsedniku radgonskega deželnega sodišča Ivanu Wendteyssenu, da izda zaporno povelje za boreškega župana, toda kužni podkomisar se je temu ukazu odločno uprl in izjavil, da cesarjeve ukaze sicer vestno izpolnjuje, medtem ko ukazov notranjeavstrijskih oblasti ne bo izvrševal. Zato ni privolil, da zapro župana, temveč je celo nesramno zagrozil, da bo ukazal streljati na sodne organe, če bi vztrajali pri svoji odločitvi in ga prišli zapret. Deželni stanovi so kužnega podkomisarja v imenu cesarja pozvali v Gradec na zaslišanje in ga takoj zaprli zaradi veleizdaje. Zanj pa se je zavzel deželni glavar, ki je ostro grajal sodne oblasti kot kršitelje stanovskih pravic. Za obtoženca je celo izjavil, da ta ni rekel ničesar takega, kar bi žalilo cesarjevo osebnost. Sodne oblasti pa so kljub temu vztrajale pri svoji odločitvi, sklicujoč se na cesarski patent iz 1680. Kako se je ta spor končal, nam znani viri ne povedo.

V Radgoni je sredi 1681 ponovno izbruhnila zelo huda oblika epidemije. To pot je bila baje krivda na neki skupini občanov, ki so brez dovoljenja mestnih oblasti ekshumirali več kužnih grobov in prenesli posmrtno ostanke na pokopališče v posvečeno zemljo ter s tem povzročili razplamtevanje novih valov epidemije. Med žrtvami je bil tudi mestni radgonski zdravnik dr. Janez Gašper Zollner.¹⁷

V spomin na veliko morijo so občani zgradili v Melovju, na Stavenskem vrhu, v Polici idr. kužna znamenja, na glavnem radgonskem trgu pa so 1682 postavili kip sv. Device Marije.

¹⁴ R. Peinlich, gl. v op. 2 navedeno delo, str. 45.

¹⁵ V. Travner, gl. v op. 11 navedeno delo, str. 120.

¹⁶ R. Peinlich, gl. v op. 2 navedeno delo, str. 45.

¹⁷ R. Peinlich, gl. v op. 2 navedeno delo, str. 69.

Karbonarij, magister sanitatis na Štajerskem

Po smrti dr. Zollnerja in po nenadni odpovedi službe dr. Janeza Missona, je v mesto pripotoval 1681 iz Pliberka dr. Gregorij Karbonarij, ki se je med tem zaradi velikih izkušenj s kugo zelo proslavil. Bolezen je tisti čas neusmiljeno divjala v Pliberku na Koroškem.

Gregorij Karbonarij (Oglar, Voglar) je bil rojen 12. marca 1651 kot drugi sin revnega kmeta Martina Oglarja in matere Alenke roj. Zalahka (Zalohka?) v Naklem pri Kranju. Iz izpiska kranjske matične knjige je razvidno, da sta bila 4. septembra 1653 vpisana dva Gregorijeva botra – Adam Seneke in Mihael Povc (ali Pavc).¹⁸ Zanimivo je, da je priimek Voglar skoraj verjetno v zvezi z Gregorijevo rojstno hišo, ki je stala na kraju vasi, torej na »voglu«, po drugi razlagi pa je priimek Oglar nastal iz besede »oglje«, kar pomeni, da so bili njegovi predniki oglarji. Polatinjeni priimek Carbonarius je uporabljal že rod Oglarjev, tako 1653 tudi oče Martin, a ne dosledno, Gregorij pa od študentskih let dalje. Ker se je priimek Karbonarij (Carbonarius) dosledno uporabljal v starejši slovenski literaturi, smo se odločili, da ga rabimo tudi mi.

Gregorij Karbonarij je v osnovno šolo hodil v Kranju, »studiae humaniorae« pa je kot sin revnih staršev absolviral 1672 v celovški jezuitski šoli (z jezuiti tudi kasneje ni prekinil stikov). V Gradcu je 1674 obiskoval filozofske študije in doktoriral. Očetova želja, da bi Gregorij postal duhovnik, se ni uresničila, ker je odšel na Dunaj, kjer se je vpisal na medicinsko fakulteto; nekaj časa je tu vršil dolžnosti »consultatorja«. Medicinske študije je nadaljeval v Bologni in Rimu, kjer je bil 1675 promoviran za doktorja medicinae universae. Po vrnitvi iz Italije je Karbonarij najprej deloval med 1675 in 1681 kot magister sanitatis v koroškem Pliberku (Bleiburg), kjer se je zelo uspešno boril proti kugi. 1681 je epidemijo zatiral še v Radgoni, nato pa v okolici Vorau, Friedbergu in Hartbergu ter si pridobil dragocene izkušnje. Za zdravniško službo je prejemal 300 fl letne plače in dodatek na položaj magistra sanitatis.¹⁹

Karanteno (iz ital. quaranta = štirideset) so med epidemijami izvajali v avstrijskih deželah od 16. stoletja po vzoru na Dubrovnik in Benetke (1377). Karantena sodi med največje dosežke srednjeveške preventivne medicine. Ideja temelji na popolnoma pravilni podmeni, da se kuga širi s prenosom kontagija (kužila) v zdravo okolico. Vsi predpisi in preventivni ukrepi, ki so jih izvajali zdravniki in oblasti, da bi prebivalstvo obvarovali pred kugo, so imeli en sam cilj, da se prepreči prenos bolezni. Toda pri objavi takih preventivnih ukrepov praviloma niso upoštevali dejanskega načina prenosa in širjenja kuge. V 17. stoletju so nastale nove kužne teorije. Izrednega pomena za prakso je bila kontagijska teorija, ki je trdila, da okužba nastopa pri neposrednem stiku z okužencem. Za drugo teorijo, za infekcijsko, na katero so prisegali nasprotniki kontagijske teorije, je bil pri nastanku bolezni odločujoč okužen zrak (v katerem je okuženec bival nek določen čas). V boju proti kugi je bil glavni poudarek na osebni higieni. Potniki, ki so med divjanjem epidemije na turški strani prestopili avstrijsko-turško mejo, so se morali do golega sleči, okopati in preobleči v sveže perilo in čisto obleko, umazano pa so morali preprati in prelikati. Vse do 19. stoletja niso bili zdravnikom znani pravi vektorji okužbe.

Med epidemijo prve stopnje (ko je na turški strani divjala najhujša oblika bubonske kuge) so potnike, ki so prišli na avstrijsko stran, izolirali v karanteni za 40 dni. Toda izolacija bolnikov in sumljivih oseb ne bi bila zadostna, če ne bi upoštevali načina prenosa kuge. Zato je bila dostikrat profilaksa bolezni neuspešna. Kontagionisti so vztrajno zagovarjali obstoj karantene, nasprotniki, privrženci teorije o miazmah, pa so imeli karantenske ukrepe za nesmiselne. Po drugi strani pa so bili karantenski prostori navadno zgrajeni na hitro roko, dostikrat neurejeni in improvizirani, da je bilo bivanje v njih zelo mučno. Tudi glad je bil bolj ali manj vedno navzoč, kajti ustrezna pomoč s strani oblasti je bila razmeroma majhna in neizdatna. Pripomniti moramo, da karantenskih predpisov niso ustvarili zdravniki, temveč commissarii sanitatis. Zdravniška

¹⁸ Nakeljske matrice 1651. Škof. arhiv Ljubljana: 2. martius baptizatus est Gregorius legitime natus filius ex patre Martino Oglar et coniunje eius Alenka Zalahka /Zalohka?/ eius patrius fuere Adamus Senex et Michael Povc.

¹⁹ P. Borisov, Voglar (Oglar, Carbonarius) Gregor. Slov. biografski leksikon, zv. 16, Ljubljana 1986, str. 552.

dolžnost je bila omejena le na preglede sumljivih oseb in na odgovor – ali gre v danem primeru za kugo, ali ne.

Bolniki, ki so bili med epidemijami navezani izključno le na tujo pomoč, so oblastem povzročali velike skrbi in materialne stroške. Razumljivo je, da posamezna mesta, trgi, graščine ali zasebniki niso mogli nositi tako velikih materialnih bremen, zlasti ne, ker so bili skoraj vsi zdravstveno-varstveni ukrepi v prid celokupnemu prebivalstvu dežele. Stroške so navadno delili tako, da jih je država (erar) prevzela do polovice, ostale izdatke pa so morali pokrivati deželni stanovi, mesta ali trgi. Ker prave razmere nikdar niso bile natančno znane, ker so bili izdatki zelo veliki in ker se škoda ni dala pogostoma do kraja ugotoviti, so nastajali spori in tudi dolgotrajne pravde. Končni izid pa je bil vedno isti – trpeti so morali vsi, zlasti pa siromaki. Toda tudi tu je Karbonarij znal uravnati stvari tako, da niso bili stroški zdravljenja preveliki in da je bil bolnik denarno čim manj prizadet.²⁰

Ko se je Karbonarij vrnil v Radgono, se je nastanil v hiši meščana Matije Fluherja, ki je 1683 umrl za kugo. Istega leta je Karbonarij kot »Philosophiae et Medicinae Doctor wie auch bestellter Physicus« poročil vdovo in priženil pastorko Jakobino Sabino Rebeko, naslednjega leta pa se mu je rodila hči Marija Antonija. Zaradi izrednih uspehov v boju s kugo je bil z odlokom deželnih stanov v Gradcu imenovan 1685 za protomedika za Koroško in Štajersko, napredoval pa je tudi v svetnika (z letno plačo 500 fl).

Avstrija je že v Karbonarijevem času imela veliko pomembnih izkušenj na torišču epidemij, uporabljajoč pri tem racionalne ukrepe. Oblasti so razglašale kužne rede (Infections-Ordnung),

INFECTIONS Ordnung/ ANNO M. DC. XXV

*Nachgedruckt zu Laybach im 1691. Jahr / bey Joseph Thaddeo Mayr/
einer löblichen Landschaft in Grain Buchdruckern.*

Naslovna stran Kužnega reda iz leta 1625 (ponatis v Ljubljani 1691)

²⁰ Med epidemijo kuge je prejel magister sanitatis 4 do 10 talerjev za obisk in pregled bolnika oz. osumljenca (1 taler = 1,5 renškega goldinarja; 1 renski goldinar = 60 krajcarjev).

predpise o zatiranju in preprečevanju kuge, ki so bili skrbno, dosledno in obširno v vseh podrobnostih izdelani in za tisti čas tudi zelo preudarni in moderni. Med ljudstvom pa so zaradi načina in metodike realizacije le-teh bili nepriljubljeni in kot smo omenili, so v okuženih krajih težko padali na ramena prebivalstva.

Prvi kužni red na Avstrijskem (der römischen kaiserlichen Majestät Verordnete über Infections-Ordnung)²¹ je izdal 1562 cesar Ferdinand I. Podobni redi so imeli poleg administrativnega zlasti zdravstveno-varstveni značaj. Večkrat so bili objavljeni tudi kasneje, kar je razumeti tako, da je bil sleherni boj s kugo tvegan in v resnici malo uspešen. Kdor se je enkrat okužil, je po vsej priliki tudi kmalu umrl.

Na Štajerskem je bilo izdanih več kužnih redov (1625, 1646, 1679 in 1681); natančno so predpisovali čas, sredstva in načine, s katerimi bi se dalo bolezen omejiti (osebna higiena, pranje perila in obleke ipd.) oziroma omiliti in zavreti. Imenovana so bila tudi zdravilna sredstva, ki so temeljila na zmotah, napačnih predpostavkah in praznoverju, kar je bilo v skladu z razvojem tedanje medicine. Redi so vsebovali prav tako posebne predpise, ki so veljali na meji: ravnanje s potniki in tranzitnim blagom. Najbolj drastičen in tudi najstarejši zdravstveno-varstveni ukrep proti nalezljivim boleznim (kugo) je bila stroga izolacija bolnikov v lazaretih in sumljivih oseb v karantenah.

Deželni glavar za notranjeavstrijske dežele v Gradcu je 1625 izdal »Red, kako ravnati z okuženci«, ki je veljal na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem (red je bil 1691 ponatisnjen še v Ljubljani). Kužni redi so vsebovali prav tako navodila o pravilnem ravnanju z okuženci; odrejali so načine in kraj pokopa mrličev ter odstranjevanje okuženih hiš in predmetov, kakor tudi postopek z živino okuženca. Sumljive osebe je bilo torej treba po predpisih osamiti za določen čas v kontumacijah (za 40 dni), bolnike pa hospitalizirati in zdraviti v lazaretih pod nadzorstvom zdravnikov. V slovenskih krajih je bilo izdanih večje število kužnih redov (1521, 1562, 1566 in 1593), nekateri od teh so bili večkrat prenovljeni, drugi zopet nanovo revidirani (1625, 1646, 1679 in 1681).²² Posebne administrativne naloge so izvajali kužni komisarji, duhovščina in druge uradne osebe, zdravstvene pa magistri sanitatis. Kontagijski nadzorniki so imeli velika pooblastila, pod njihovim poveljstvom je bila s puškami oborožena straža. Kužni komisarji so včasih prihajali navzkriž z zemljiškimi gospodi, ki so svoje podložnike pošiljali iz neokuženih krajev na tlako v okužene. Gosposko so zato večkrat opozarjali in ji grozili z globo. Med epidemijami so bili oblastni ukrepi neizprosni: posegali so v družino in nasilno ločevali njene člane, odrejali opustitev bivališč in povzročali materialno škodo zaradi požiga hiš in imetja. Med epidemijami je bilo zato zadrževanje prebivalstva neredko odklonilno do ukrepov oblasti in to kljub strogim sankcijam, ki so zadele kršilce. Komisarji so skrbeli za postavitve zapor na cestah in po potrebi so podirali tudi mostove, da bi omejili gibanje prebivalstva in zaježili širjenje kuge. Nihče ni smel prek meje, če se ni mogel izkazati, da je prestal šesttedenski kontumac. Za prehod prek meje so izdajale oblasti posebne prepustnice (fede). Predpisi so bili zelo strogi v vsakem oziru in brez razlike proti vsem osebam, ker se je oblast počutila proti kugi nemočno. Cerkevne oblasti pa so po svoji strani pozivale redovnike (frančiškane, kapucine, minorite idr.), da bi se javljali za previdenje bolnikov in kot tolažniki umirajočih.

Deželni stanovi so od 16. stoletja izdajali zdravstveno-propagandne lepake in brošure (regimenti, Arzneibüchel), ki so nazorno in v ljudskem jeziku svarili meščane pred kugo. Prav tako so tiskali pratike ali koledarje, ki so na podlagi astroloških znamenj napovedovali slabo letino in kugo. Tako so bili v 17. stoletju na Štajerskem razširjeni posebni koledarji z napovedmi (Prognostica), ki so jih sestavljali deželni »mathematici« (npr. celjski deželni fizik Jakob Strauss, Hieronim Lauterbach idr.).²³ V 16. stoletju pa so bili zelo iskani tudi graški koledarji (Schreibcalender).

²¹ Macher, Handbuch der k. k. Sanität-Gesetze und Verordnungen. Knj. 1, Graz 1846, str. 9.

²² V. Bazala, Calendarium pestis. Acta histor. med. pharm. veter. 1962, str. 51.

²³ P. Borisov, gl. v op. 7 navedeno delo, str. 123.

16. in 17. stoletje je bila »klasična doba bubonske kuge« na slovenskih tleh: epidemije so bile v tem času najbolj zločeste in so povzročale množično iztrebljanje prebivalstva. Oblasti so sčasoma prišle do zaključka, da občasni zdravstveno-obrambni ukrepi niso bili dovolj učinkoviti in so zato 1710 izdale »Dekret o kugi«, ki je med epidemijo na turški strani odrejal popolno prekinitev obmejnega prometa, kar pa je z gospodarskega stališča pomenilo velik zastoj v trgovini.

Karbonarijeva pot v Rusijo

Karbonarij je v Radgoni deloval do 1687. Iz Gradca je pripotovala vest, da ruska vlada prek Dunaja snubi večje število zdravnikov za službo v Rusiji. Karbonarij se je javil na razpis.

V Rusiji je tisti čas primanjkovalo večših zdravnikov. Brata carjeviča Ivan in Peter sta bila po smrti carja Fedorja še nedoletna, zato je vodstvo države prevzela 1682 kot regentinja njuna oblastiteljna petindvajsetletna sestra Sofija (1682–1689). Ker je bil carjevič Ivan zelo bolan, je ruski dvor prosil avstrijskega cesarja Leopolda I. (1658–1705), da posreduje pri iskanju dobrih zdravnikov. Med ruskim in avstrijskim dvorom so bili že dalj časa prijateljski odnosi, kajti vezal ju je vojaški pakt, sklenjen med obema vladama in usmerjen na pripravo za vojno s Turčijo. Latinsko pismo, ki ga je poslal ruski dvor na Dunaj 11. septembra 1685, je med drugim zagotavljalo, da bodo zdravniki v Moskvi dobro sprejeti, primerno plačani in se bodo lahko vrnili domov, kadar jih bo volja.²⁴

Cesar Leopold I. je pohitel, da ustreže prijateljski državi. Stanovi na Avstrijskem so natančno dobili obvestilo. Štajerski deželni stanovi so na Dunaj sporočili, da bi za rusko službo imeli takega zdravnika, dobrega strokovnjaka, ki bi bil voljan sprejeti ponujeno mu službo in si popraviti materialno stanje. Dvorni pisarni so takoj sporočili osebne podatke za dr. Gregorija Karbonarija.²⁵ V pismu z dne 10. aprila 1686 so dunajske oblasti sporočile v Moskvo, da imajo dva zdravnika, ki bi lahko prišla v Rusijo. Oba sta bila že strokovno izprašana. Sočasno so omenili še posebno cesarjevo željo, da naj bi ruska vlada dovolila katoliškim vernikom, ki živijo v Moskvi, neovirano izvrševati svoje verske obveznosti tudi v bodoče, podobno kot je to dovoljeno protestantski verski skupnosti in reformistom.²⁶

Dvorni zapriseženi tolmač za ruski jezik na Dunaju Adam Still je konec leta 1686 prav tako sporočil v Moskvo državnemu kanclerju knezu Vasiliju Vasiljeviču Golicinu, da sta mu cesar in kancler dvora grof Thun Königsegg naložila, da bi poiskal »učene in izkušene zdravnike, ki razumejo ruščino oziroma poljščino« za rusko službo. Ukaz je v točnosti izpolnil. Od izbranih kandidatov bi bila dva zdravnika, ki bi najbolj odgovarjala zahtevam. Prvi je Gregorij Karbonarij, dr. Phil. et Med., ki sta ga cesarskemu dvoru priporočila kancler sv. rimskega cesarstva nemške narodnosti grof Thun Königsegg in štajerski deželni glavar v Gradcu Ivan Adam de Monzelia. Omenjeni zdravnik je poročen, rimskokatoliške vere in obvlada latinščino, italijanščino, nemščino in staroslovanščino; zelo je več v stroki in bil že večkrat pohvaljen. Zdaj deluje kot protomedik v Radgoni na Štajerskem. Svoje zdravniške zmožnosti bi rad uporabil tudi v Rusiji in si izboljšal materialno stanje. Odlikoval se je zlasti v boju proti kugi, kjer se je izkazal za zelo sposobnega. Prosil je De Monzelia, da se zanj zavzame.²⁷

Drugi zdravnik je Giacomo Pylarini iz Benetk, pravoslavne vere, neoženjen, ki obvlada poleg latinščine in italijanščine še starogrščino. Je prav tako strokovno neoporečen in ga predlaga sam cesar. V nekem sorodstvu je baje z doktorjem teologije in duhovnikom Ivanom Lihudo,²⁸ ki živi v Moskvi. Oba zdravnika sta voljna nastopiti službo takoj, ko prejmeta potrditev ruske vlade. Nestrpno namreč pričakujeta pozitivni odgovor in prosita, da bi jima določili višino letne plače in

²⁴ W. Richter, *Geschichte der Medicin in Russland*. Th. 2, Moskwa 1815, str. 146.

²⁵ P. Wichner, *Beiträge zu einer Geschichte des Heilwesens, der Volksmedizin, der Bäder und Heilquellen in Steiermark bis incl. Jahr 1700*. Mitth. d. H. V. f. Steiermark, Graz 1885; 33:17.

²⁶ Pamjatki diplomatskih snopenj drevnej Rossii s deržavami inostrannymi. S. Peterburg 1864. Tom VII. Akty moskovskogo prikaza. Rusky zahranični histor. archiv. Praha IV. Loretnské nam. č. 109, str. 324.

²⁷ Pamjatki, gl. v op. 26 navedeno delo, str. 326.

²⁸ Pamjatki, gl. v op. 26 navedeno delo, str. 323.

povrnili potne stroške. Knez Goligin je pohitel z odgovorom in sporočil kanclerju Königsegg, da sta oba zdravnika sprejeta v službo brez zadržkov in da bi lahko pripotovala. Glede potnih stroškov je vse urejena, vlada jih jima bo povrnila, glede višine letne plače, pa se bo ta ravnala po njihovih uspehih. Ko se bosta zdravnika pripeljala na državno mejo, ju bodo pričakali ruski predstavniki oblasti, ki ju bodo pospremili do Moskve.²⁹

Pogajanja in dopisovanja so se zavlekla skoraj za dve leti. Zato sta car Peter in Sofija 1687 ponovno pisala na Dunaj. Jan Krištof Žirovsky, avstrijski veleposlanik v Moskvi, je knezu Goliginu sporočil, da sta oba zdravnika pripravljena za odhod.³⁰ Vendar sta Karbonarij in Pylarini odpotovala v družbi s češkim jezuitom Tobijašem Tiševskym šele proti koncu 1688.³¹ Potovali so skozi Bratislavo, Krakov, Lublin, Brest, Baranoviče, Minsk in Smolensk. Po dolgem in napornem potovanju,³² ki je trajalo skoraj štiri mesece (med vožnjo so morali večkrat počivati, zamenjati konje, popraviti kočijo in urediti še marsikaj), so v februarju 1689 pripotovali na rusko državno mejo.

Tujci, ki so v tistem času potovali v Rusijo, so bili pod budnim nadzorstvom obmejnih organov. Po padcu regentinje Sofije in kneza Golicina je po smrti brata Ivana prevzel 1689 vodstvo države car Peter I. (1682–1725). Upor sovražnih strelcev, privržencev caričine Sofije, je kruto zadušil. Nova oblast se je morala boriti proti notranjim in zunanjim sovražnikom. Zaradi napetosti v državi je car izdal ukaz, glasom katerega niso smeli tujci brez dovoljenja oblasti potovati v Rusijo. Za prekoračitev državne meje so potrebovali posebno dovoljenje, izdano od »Posolskega prikaza« (Poslaniški urad). Toda tudi potnika s takim dovoljenjem je bilo treba temeljito zaslišati, da bi se ugotovila njegova identiteta in namen potovanja (»keine Ausländer ohne besondere Zaarische Erlebniss durch zulassen«). Vzrok za tak strogi carjev ukaz je bil posledica neljubega dogodka z nekim mistikom Quirinusom Kuhlmannom,³³ ki se je med uporom strelcev v Moskvi zelo čudno vedel in je s širjenjem svojega mysticizma pridobil nekaj pristašev. Oblastem se je zdel zelo sumljiv, zato so ga prijeli in je na začetku 1689 jezuit G. David kot sodni izvedenec prisostvoval sojenju Kuhlmannu. Obsodili so ga na smrt in končal je na grmadi. Za vsa mejna vojvodstva pa je bil carjev ukaz 1692 omiljen.³⁴

Zdravnika, ki sta potovala v Moskvo, sta bila na meji zaslišana; z dr. Karbonarijem ni bilo težav, dr. Pylarini pa je prejel sporočilo o smrti svojega očeta, ki je nenadoma umrl v Kefaloniji, zato je prekinil potovanje, odpotoval domov in prispel v Moskvo šele 1690. V skladu z veljavnimi predpisi je bil strogo zaslišan že v Pskovu (obstaja več variant o njegovem življenjepisu in opisu njegovega službovanja). Pskovski vojvoda Mihael Sobakin, izvrševalec carjevega ukaza, je o zaslišanju Giacomu Pylarini poročal v Moskvo: zdravnik Pylarini je grške narodnosti, pravoslavne vere, deloval je nekaj časa v Benetkah. Rojen je bil 9. januarja 1659 na otoku Kefalonia (Cephalonia). Medicino je študiral v Padovi, kjer je bil promoviran. Najprej je zdravnikoval na otoku Candia, nato je šest let služboval pri kapitanu Paši (Capitains-Pascha) v Carigradu, potem je bil štiri leta osebni zdravnik valaškega kneza Serbana Kantakuzena v Bukarešti. Poleg grškega zdravnika iz Carigrada Emanuela Timonija (+1718) je bil prvi, ki je v 18. stoletju seznanil Evropo z variolizacijo (cepljenje proti črnim kozam) in spisal na to temo več razprav.³⁵

²⁹ Pamjatki, gl. v op. 26 navedeno delo, str. 324.

³⁰ »Dr. med. Gregorij Carbonarius, ki je bil do zdaj fizik v Radkersburgu na Štajerskem, želi zaradi gmotnih razmer uveljaviti strokovne sposobnosti drugje. Zvedel je, da so na Dunaju iskali zdravnike za Moskvo in Poljsko. Upa, da se bo v vsakem primeru obnesel v omenjenih severnih deželah, ker je večš v medicinski stroki in v latinskem, nemškem in staroslovanskem jeziku. Zato me je prosil za pomoč in priporočilo, česar mu tudi nisem mogel odreči. Najsijajnejši in prevzvišeni knez Njeg. av. ces. kralj. vel. najpremlostivi gospod, da bi zadostil želji presvet. in mogočnih vladarjev cesarjev in vel. knezov, jim pošilja osebnega dvornega zdravnika, da bi obvaroval na dolga leta zdravje Njih. car. velič. Skrbel bo za njih prav tako, kakor za cesarja samega.«

³¹ A. Florovskij, Ruská mluvnice českého jesuity r. 1690. Slovo a slovesnost IV, Praha 1939, štev. 4.

³² Domnevna smer potovanja Karbonarija temelji na zapiskih tajnika avstrijskega poslaništva v Moskvi Johanna Georga Korba.

³³ W. Richter, gl. v op. 24 navedeno delo, str. 386.

³⁴ K. V. Elpatjevskij, Učbenik ruskoj istorii. Kolomea, S. Peterburg 1899, str. 273.

Pylarini je na zaslišanju izjavil, da je Sophronius, učitelj latinščine na moskovski Slavjano-greko-latinski akademiji, njegov sorodnik. Ko so oblasti izprašale še tega, so se prepričale, da je govoril resnico. Pylarini je odpotoval v Moskvo, kjer pa ni dolgo ostal, komaj pičli dve leti, in že je potoval v Levant, kjer je 1692 bil vršilec dolžnosti beneškega konzula v Smirni, kasneje pa še v Egiptu. Umrl je 18. junija 1718 v Padovi.

Cesar Leopold I. je v pismu carju Petru I. pohvalil dr. Pylarinija in poudaril njegove strokovne zmožnosti ter izredno marljivost. Za Karbonarija pa je izrazil željo, da bi ta ohranil tudi v Moskvi svojo katoliško vero.³⁶ Zaželeno bi bilo, je pisal, da bi Karbonarija kot dobrega strokovnjaka nagrajevali s primernimi darili, t.j. s srebrom, soboljevino ipd., prav tako pa, da bi mu določili primerno vsoto za redne dnevne izdatke.

Car Peter Veliki je poslal vojvodi Musinu-Puškinu v obmejni Smolensk dne 30. septembra 1689 naročilo, da pripravi primerne konje in udobno kočijo za zdravnika in jezuita Tihovskija.³⁷ Musin-Puškin je v začetku novembra sporočil carju, da so imenovani že pripotovali. V skladu z ukazom jim je pripravil vse potrebno za udobno potovanje. Iz Karbonarijevega potnega lista je razvidno, da je v Moskvo potoval s svojo ženo.³⁸

Karbonarij v carski službi

Ko se je Karbonarij pripeljal v Moskvo, se je najavil pri carju. Izročil mu je pismo cesarja Leopolda I. od 24. oktobra 1688. Car je nato ukazal, da ga bogato obdarijo (dobil je 70 rubljev, srebrni jedilni pribor, soboljev kožuh v vrednosti 45 rubljev, malinov žamet, atlas, prt in še več drugih stvari).³⁹ Dvorna pisarna pa mu je zagotovila denarna sredstva za splošne potrebe (po ustaljeni navadi), poleg tega je določila še posebno nagrado.

Zbližanje Karbonarija s carjem bi kmalu pripeljalo do popolnega medsebojnega zaupanja, če ne bi njuno zvezo omračila velika zaskrbljenost carskega tajnega oddelka »Posoljskega prikaza« (poslaniškega urada, Gesandtschaftskanzlei), ki je nenadoma odkril v zvezi s Karbonarijem zelo neprijetne stvari. Šlo je namreč za njegovo dopisovanje z dunajskimi jezuiti, kar je bil tudi vzrok, da je nanj padel sum, češ da vzdržuje zveze tudi z moskovskimi jezuiti, ki so načrtovali spreobrniti Rusijo v katoliško vero in bili zelo nenaklonjeni carjevi politiki ter njegovim reformam, celo sovražni so bili do njih. Gojili pa so tajne stike s caričino Sofijo, ki je bila internirana v nekem samostanu v bližini Moskve in bila pri bratu carju v veliki nemilosti zaradi svojih zvez z zarotniki-strelci, ki so na tihem pripravljali nov upor in načrtovali umor carja. Moskovski jezuiti so se znašli v posebno neprijetnem položaju zaradi svojih navad mešanja v politiko. Iz prestreženih in prebranih pisem je bilo očitno, da so aktivno delovali pri pridobivanju spreobrnjenecv in pri obveščevalni dejavnosti v prid neki tuji državi, ki je imela velika poželenja zlasti po azijskih predelih Rusije.⁴⁰

Katoliška cerkev je na začetku 1689 gradila najrazličnejše načrte v zvezi z Rusijo. Generalna kongregacija »Congregatio de propaganda fide« v Rimu je delovala v smislu urejanja diplomatskih predstavništev ne le v Moskvi, temveč tudi v Smolensku in krajih, ki so neposredno mejili na Poljsko.⁴¹

Zaradi omenjenih dejstev sta bila Karbonarij in še neki trgovec Suslov zaslišana. Suslov se je v tistem času celo pripravljal na potovanje na Dunaj. Bil je pri tajnem vladinem oddelku slabo zapisan, ker je bilo znano, da vzdržuje stalne stike z moskovskimi jezuiti. Po zaslišanju, ki je

³⁵ W. Richter, gl. navedeno delo v op. 24, str. 390.

³⁶ N. G. Ustrjanov, Istorija carstvovanja Petra Velikogo. S. Peterburg 1858, Tom III., str. 626.

³⁷ E. Winter, Russland und das Papsttum. Berlin 1961, str. 118.

³⁸ ARS arh. IX/2, Privatniki: Voglar-Carbonarius Gregor, A LXIII, 1038.

³⁹ W. Richter, gl. v op. 24 navedeno delo, str. 125.

⁴⁰ D. Tolstoj, Rimski katolicizem v Rossii. S. Peterburg 1876, str. 111.

⁴¹ E. Winter, gl. v op. 37 navedeno delo, str. 124.

trajalo več dni, so oblasti prepovedale obema, da se sestajata z jezuiti (Karbonarij pa z njimi nikdar ni prekinil stikov).⁴² Jeseni 1689 so bili jezuiti izgnani iz Moskve.

Po pričevanju avstrijskega poslanika v Moskvi Ivana Ignacija Kurtza je bil Karbonarij privržen katoličan in se je nenehno prizadeval, da bi obvaroval in utrdil rimsko-katoliško Cerkev v Moskvi. Pri oblasteh je celo dosegel sporazum, s katerim so katoličani v Rusiji dobili podobne pravice, kot so jih imele druge veroizpovedi. Tako so na sestanku, ki je bil 1699 na avstrijskem poslaništvu in katerega so se udeležile pomembne tuje osebnosti, ki so živele v Moskvi (general Cordon, njegov sin polkovnik ruske vojske, polkovnik Acchenton, polkovnik de Grege, dva misijonarja, jezuit Pavel Jarosch, dr. Karbonarij in Gvasconi) razpravljali o vzdrževanju katoliške Cerkve in Društva katoličanov v Moskvi. Finančno skrbništvo o cerkvi so zaupali polkovniku Jakobu Gordonu in zdravniku dr. Karbonariju. Končno je Karbonariju uspela prenovitev katoliške

*Karbonarijev plemiški grb
(s 6. strani plemiške diplome v ARS)*

⁴² J. G. Korb, *Diarium itineris in Moskoviam perillustris ac magnifici Domini Ignatii Christophori nobilis Domini de Guarient Rall Sacri Romani Imperii regni Hungariae equitis, sacrae Caesareae majestatis consilarii Aulico-Belici ab augustissimo investissimo Romanorum imperatore Leopoldo I. ad sarenissimum ac potentissimum tzarum magnum Moscoviae ducem Petrum Alexiovicium anno 1689 ablegati extraordinarii descriptum a Joannae Georgio Korb, Vienna (1700–1701); (ruski prevod – J. G. Korb, *Dnevnik putešestvija v Moskoviju (1698–1699)*. S. Peterburg 1906, str. 62 in dalje.*

cerkve v Moskvi.⁴³ Zaradi goreče privrženosti in neomajne zvestobe cesarju ter obrambe katoliške vere in Cerkve ga je Leopold I. leta 1694 povišal v plemiški stan. Grigorij Oglar si je izbral ime »Carbonarius de Wiesene(ck)gg ali Biesenegg« (po legi rojstne hiše na vogalu travnika v Naklem).

Plemiška diploma,⁴⁴ ki jo je Karbonarij prejel, vsebuje 10 pergamentnih listov, ki so z obeh strani popisani z latinskim tekstom: pričajo o Karbonarijevih velikih zaslugah pred domovino – ohranil in vzpodbujal je veliko spoštovanje do avstrijskega cesarja in katoliške Cerkve. Na šesti strani diplome je naslikan Karbonarijev grb: to je ščit, ki je razdeljen na štiri enake rdeče in črne pravokotnike. Na obeh črnih pravokotnikih sta upodobljena dvorepa leva, ki držita puščico v šapah. Na rdečih pravokotnikih pa je naslikana plesalka, ki stoji na modri krogli. Nad ščitom se boči v renesančnem stiliziranem slogu viteška čelada v črnorumeni in rdečesrebrni barvi, nad vsem tem je še zlata krona in stoječi lev s puščico.

Karbonariju (in njegovim dedičem) je plemiška diploma dovoljevala rabo imena »Carbonarius de Wiesenegg (Biesenegg)«. ⁴⁵ Sam pa je bil sočasno imenovan tudi za cesarskega svetnika.

Kot zdravnik se je Karbonarij udeležil 1695 bitke za Azov. Zaradi izredne vneme pri oskrbi ranjencev in bolnikov, zlasti pa zaradi uspešnega zatiranja kuge (izolacija bolnikov, karantena za sumljive osebe) je od carja Petra Velikega prejel signum laudis: bil je odlikovan z visokim redom.⁴⁶ Carju je 1698 priporočil odličnega vojaškega zdravnika Benedikta Zappota iz Benetk, ki je želel sodelovati v bitkah.

Avstrijski veleposlanik Ignacij Krištof Guarient-Rall,⁴⁷ ki je 1698 pripotoval v Moskvo, je Karbonariju sporočil, da je s seboj pripeljal njegovo pastorko Jakobino Sabino Rebeko.

Karbonarij spremlja carja Petra Velikega na potovanjih po Evropi

Karbonarij je 1698 spremljal carja Petra Velikega na potovanjih po Evropi. Ko je car s spremstvom pripotoval na Nizozemsko, je v Amsterdamu obiskal znamenitega profesorja anatomije Frederika Ruyscha (1638–1731). Ogledal si je njegov znanstveni muzej in anatomsko gledališče (thesaurus anatomicus) ter se udeležil njegovih predavanj na univerzi, kjer je demonstriral anatomsko preparirano truplo nekega otročička: na organih je bil nazorno prikazan potek krvnih žil.⁴⁸ Po posebnem postopku je Ruysch vbrizgal barvilo v žile, ki se je nato hitro strdilo, s takšno korozivno tehniko je izdelal večje število anatomskih preparatov krvnega ožilja.

Rabil je pri tem mešanico loja, voska in terpentinovnega olja.⁴⁹ Po Leonardu da Vinciju (1452–1519) in Janu Swammerdanu (1637–1680) je bil Ruysch prvi v Evropi, ki je izvajal takšno tehniko prepariranja. Carju je bilo to zelo všeč in naročil je Karbonariju, da naj izbere najlepše primerke preparatov za zbirko moskovske Mediko-kirurške šole (v Moskvi sta bila 1682 ustanovljena dva hospotala, kjer so »zdravili bolnike in poučevali zdravnike«).⁵⁰ Za odkup preparatov je bilo zagotovljenih 30.000 nizozemskih guldnov. Ruskemu zdravniku Areskinu, ki je prav tako bil v carjevem spremstvu, je Ruysch zaupno sporočil recept prepariranja krvnega ožilja, za kar je prejel še dodatnih 50.000 nizozemskih guldnov.⁵¹ Car in Karbonarij sta v Leidenu obiskala anatomski muzej imenitnega klinika in pedagoga Hermanna Boerhaaveja (1668–1738); prisostvovala sta njegovim predavanjem in si ogledala mikroskopske preparate Antonya van Leeuwenhoek (1632–1723).

⁴³ J. G. Korb, gl. v op. 42 navedeno delo, str. 174.

⁴⁴ ARS, arh. I. Zbirke, Plemiške diplome 2.

⁴⁵ P. Borisov, gl. v op. 19 navedeno delo, str. 552–553.

⁴⁶ J. G. Korb, gl. v op. 42 navedeno delo, str. 44.

⁴⁷ J. G. Korb, gl. v op. 42 navedeno delo, str. 46.

⁴⁸ P. Pekarskij, Vvedenje v istoriju prosvetščenija v Rossii 18. stoletija. S. Peterburg 1862, str. 36.

⁴⁹ P. Pierro, La conservazione dei pezzi anatomici e dei cadaveri nell' 800 con speciale riguardo al contributo italiano. Atti e memorie della Academia di Storia dell'Arte Sanitaria. S. II A 30 (43 della collez.) 1964, str. 154–162.

⁵⁰ Dujardin – Beaumetz, Russian medical school and the practice of medicine in Russia. Boston Med. Surg. J. 120: 98–101.

⁵¹ A. Brückner, Geschichte Russland bis zum Ende des 18. Jahrhunderts. Band 2, Getha 1913, str. 42.

Kmalu se je ruska medicina približala evropskim vodilnim medicinskim središčem, Padovi in Leidenu, kjer so na univerzah predavali čisto klinično medicino. Pri oblikovanju medicinskega pouka je Rusija prevzela napredno metodologijo pri pouku študentov in mladih zdravnikov ob bolniški postelji, kar v tistem času še ni bilo vpeljano povsod. Oblast je mnoge ruske študente poslala na medicinske študije v Bologno, Padovo, Halle, Leiden, Frankfurt, Jeno in še v druga univerzitetna mesta. Ruska šola za edukacijo zdravnikov (Mediko-hirurgičeskoje učilišče) je bila ustanovljena 1707 pri splošni bolnišnici, kjer so potekale praktične vaje za medicine.⁵² Študij je trajal 5 do 7 let in se zaključil z javnimi strogimi rigorozami iz anatomije, fiziologije, kirurgije, notranje medicine in porodništva. Kasneje so bile šole reformirane in spremenjene v Mediko-kirurško akademijo (Mediko-hirurgičeskiju akademiju).⁵³

Car Peter Veliki je v Londonu sprejel v rusko službo poleg specialistov raznih drugih strok še 30 kirurgov, 60 ranocelnikov in večje število lekarnarjev.⁵⁴

Osební zdravnik je carja moral vedno spremljati na bojna polja, kakor tudi na potovanja po Zahodu. Karbonarija je zelo bremenilo in težilo takšno naporno življenje že zato, ker je bil car še mlad, zdravstveno neoporečen in telesno krepak in ni imel od svojega zdravnika dosti koristi.

Car je iz Anglije odpotoval na Dunaj, kjer ga je že nestrpno pričakoval Leopold I. Ko sta sklenila in podpisala vojaško zvezo proti Turčiji, sta izdelala še podroben načrt vojskovanja.⁵⁵ Peter Veliki je z Dunaja načrtoval obiskati tudi Benetke, kjer je želel pridobiti doža za vojaško stvar.⁵⁶ Usoda pa mu je prekrizala načrte: obveščevalna služba je sporočila o novi zaroti strelcev v Moskvi (1698), zato je car prekinil obiske in se nemudoma vrnil v domovino.⁵⁷

Ko je prispel v Moskvo, je pričel zasliševati upornike. Karbonarij, kot carjev zaupni zdravnik je pogostoma prisostvoval pri zaslišanjih in mučenjih strelcev. Tajnik avstrijskega poslaništva v Moskvi Johann Georg Korb je v svojem dnevniku zabeležil tole zgodbo, ki se je pripetila med zaslišanjem. Po dalj časa trajajočem mučenju je polkovnik upornih strelcev Fedor Kolzakov⁵⁸ izgubil dar govora in popolnoma onemogel. Zato so prekinili zaslišanje in ga prepustili zdravniški negi. Karbonarij je neopazno pozabil v ječi nož, ki ga je rabil za pripravo zdravil. Zaradi zdravil pa je bil Kolzakov zelo ogorčen, saj so se mu vračale življenjske moči le zato, da bi ga znova grozovito mučili. Zato je pograbil nož in si ga nastavil na vrat z namenom, da prekine življenje in da se na ta način reši vseh nadaljnjih muk. Toda moči so ga izdale, da ni mogel do kraja izvesti svoje namere; zaradi rane, ki si jo je prizadejal, je kmalu okreval in bil ponovno mučen. Toda že po dveh dneh je umrl.

Karbonarij – vojaški zdravnik

Karbonarij je bil 1700 pri obleganju Narve ujet in interniran v švedskem taborišču v Revelu (danes Tallin, Estonka).⁵⁹ Iz taborišča je v decembru 1701 pisal (v latinščini) na Apotekarskij prikaz (Apotekarski urad) Prokopu Bogdanoviču Voznicinu in ga prosil za denarno pomoč. Nadrobno je poročal o gibanju švedske vojske v bližini ruske meje v Livoniji: armadi, ki je nastanjena v Derptu (danes Tartu, Estonka) in šteje 20.000 mož večinoma kmečkih fantov, poveljuje general-major Schlippenbach; druga armada, ki locira pri Ingriji, ima 12.000 vojakov, večinoma Fincev, poveljuje pa ji general-major Kroniorth. Svoje pismo Karbonarij zaključuje s

⁵² M. J. Lachtin, *Ein Blick auf die Anfänge der russischen Medizin*, Wien. Med. Wschr. 1928; 78: 1101.

⁵³ B. N. Palkin, *Russkije vospitateljnye školy i ih vospitaniki*. Moskva 1959, str. 280.

⁵⁴ J. G. Korb, gl. v op. 42 navedeno delo, str. 216.

⁵⁵ K. E. Schimmer, *Alt und Neu Wien*. B. II., Wien 1904, str. 102.

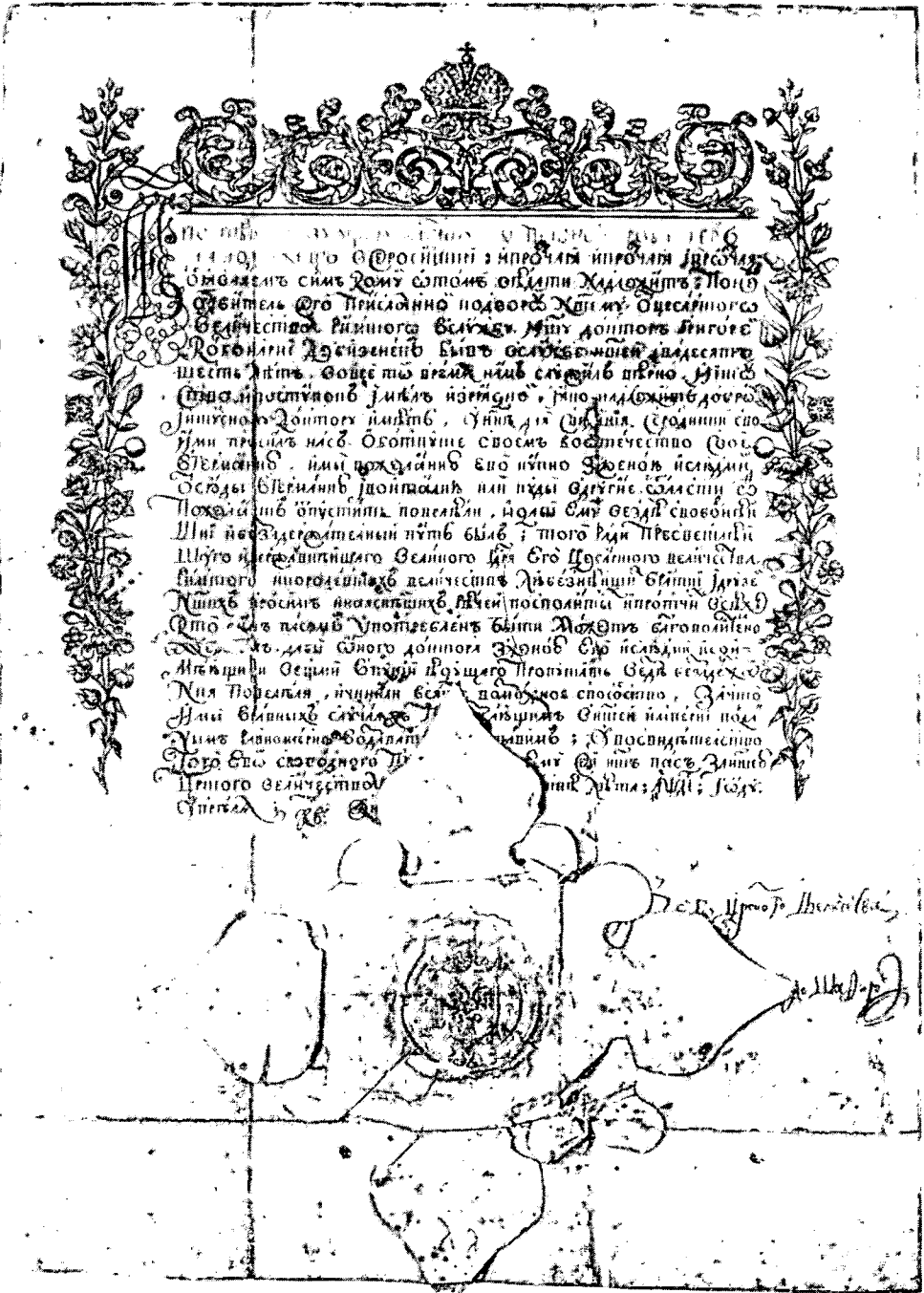
⁵⁶ N. G. Ustrjanov, gl. v op. 36 navedeno delo, str. 123.

⁵⁷ J. G. Korb, gl. v op. 42 navedeno delo, str. 225.

⁵⁸ J. G. Korb, gl. v op. 42 navedeno delo, str. 100; Korb je v svojem dnevniku pomotoma imenoval upornega polkovnika strelcev Kolpakov, pravilno Kolzakov.

⁵⁹ J. Strašun, *Russkij vrač na vojne*. Moskva 1947, str. 27.

Karbonarijev potni list, ki ga je izdala ruska vlada ob njegovi vrnitvi v domovino leta 1714

prošnje: »Rotim vas, varujte to poročilo, da ne bi prišlo v roke nepoklicanim! Ko mi boste odpisali, bodite previdni, kajti Švedi pisma odpirajo in jih berejo, predno jih jaz dobim...«⁶⁰

Šele na posredovanje cesarja Leopolda I. je bil Karbonarij 1704 izpuščen iz ujetništva. Ko se je vrnil v Moskvo, ga je car Peter Veliki imenoval za vladnega tajnega svetnika. Krajši čas je deloval na Medicinskem uradu. 1706 je prisostvoval otvoritvi nove splošne vojne bolnišnice in kirurške šole v Moskvi, ki jo je vodil dr. Nikolaj Bidloo (sin znanega anatomata Gevarda Bidloo, učenca Boerhaaveja v Leidenu).⁶¹ Karbonarij se je 1709 udeležil slavne bitke pri Poltavi. Ko je izbruhnila kuga med obleganci Revela, je uspešno zatrl epidemijo. Z vojsko je bil tudi pri zavzetju Viborga in Rige, v 1711 pa v vojni s Turčijo.⁶² Kmalu je car Peter Veliki zasedel Litvo, Estonijo, Latvijo, Karelijo in Finsko.

Od vlade je Karbonarij dobil naročilo, da piše na Dunaj in prosi dvornega zdravnika Ilmera, da pošlje v Moskvo izkušenega lekarnarja. Do 1714 je Karbonarij deloval v moskovski Medicinski upravi in je po 26 letih nepretrgane in vestne zdravniške službe v Rusiji zaprosil carja za razrešnico in vrnitev v domovino. Prejel je potni list: »... Skozi 26 let Nam je zvesto služil in se odlikoval kot izredno nadarjen zdravnik... Prosi nas, da ga razrešimo službe, ker bi se rad vrnil v svojo domovino v Nemčijo, in Mi ga odpuščamo z njegovo ženo in z vsemi njegovimi stvarmi vred, da lahko potuje v Nemčijo in Italijo, ali kamor bi želel... povsod naj se ga brez ovir pusti potovati...« Ruskemu originalu, ki ga je podpisal tajnik carskega dvora Mihajlo Šafirov, je bil priložen še latinski prevod listine.⁶³

Karbonarijev odhod iz Rusije, vrnitev v domovino in njegova smrt

Karbonarij je 9. decembra 1715 zapustil Rusijo. Sredi marca 1716 je pripotoval domov, vendar je po težki in naporni vožnji zelo obnemogel in hudo zbolel. Zdravil ga je na njegovem domu v Naklem zdravnik dr. Gottfried Heine (Heyne) iz Kranja.⁶⁴ Stanje njegove bolezni se je čez čas nekoliko izboljšalo, vendar proti koncu leta zopet poslabšalo. Zato je generalnemu vikarju in operozu Ivanu Jakobu Schillingu naročil, da sestavi oporoko: dvema sinovoma Nikolaja Schimkovza (Sinkovca), ki sta bila na študijah na Dunaju, je določil 600 gld letne štipendije.⁶⁵ Cerkvenim kongregacijam v Celovcu, Gradcu in na Dunaju je zapustil večjo vsoto denarja. Zdravniku Heineju je poklonil zdravniški instrumentarij in ročno lekarno, nečaku duhovniku Andreju Oglarju je zapustil svojo bogato knjižnico. Rojstni vasi Naklo je daroval 5.000 gld za izgradnjo vodovoda. (Kasneje je tudi duhovnik Josip Kos (Kuss) zapustil 1.500 gld. za vzdrževanje vodovoda.) Dne 2. februarja 1717 je dr. Gregorij Karbonarij (Carbonarius) de

⁶⁰ W. Richter, gl. v op. 24 navedeno delo, str. 154.

⁶¹ J. Čistovič, *Istorija pervyh medicinskih škol v Rossii*. S. Peterburg 1883, str. CLXXII.

⁶² W. Richter, gl. v op. 24 navedeno delo, str. 385.

⁶³ ARS arh. IX/2 Privatniki 2, Voglar-Carbonarius Gregor, Prov. A LXIII, 1037. –

Potni list dr. Gregorija Karbonarija

Božjemu pospeštvjuščemu milostiju Mi Petr pervij, car i samoderžec vserosijskij, i pročaja, i pročaja, i pročaja: objavljajem sim, komu o tom vedati nadležit, poneže obavitelj sego, prislanu ko dvoru Našemu ot cesarskogo veličestva Rimskogo v službu Našu doktor Grigorej Karbonarij de Bizenek biv v službe Našej dvadesjat šestj let, vo vse to vremena Nam služil verno i iskustvo i postupok imel izrjadno, jako nadležit dobromu i iskusnomu doktoru imetj.

A nine dlja svidanija s srodniki svojimi prosil Nas ob otpuske svojem vo otečestvo svoje v Germaniju, i Mi po želaniju jevo kupno z ženoju i s ljudmi ostjudi v Germaniju i vo Italiju ili kudi v drugije oblasti on poželjajet odpustitj poveleli, i da bi jemu vezde svobodnejšij i bezzaderžateljnj putj bil, togo radi presvetljejšago i deržavnejšago velikogo carja Jego cesarskogo veličestva Rimskogo i korolevskih veličestv ljubeznejših bratij i družej Naših prosim i najjasnejših rečej pospolitih i protčih vseh, kto sim pasom upotreblen biti možet blagovoliteljno želajem, da bi onogo doktoro z ženoju jevo i s ljudmi i soimejuščimi veččami v puti jeduščago propuskatj vezde bez zaderžanja povelj i činili vsjakoje vozmožnoje sposobstvo, zaeto i Mi v ravnih slučajah projezžajuščim v Našej imperiji poddanim ravnomerno vzdavatj ne ostavim. A vo svidetelstvo togo jevo svobodnogo projezdu dan jemu sej Naš pas za Našeju carskogo veličestva pečatju.

V Moskve leta 1714, aprila 22. dnja.

Po ukaz. jego carskogo veličestva podpisal sekretar

Mihajlo Šafirov

⁶⁴ J. Parapat, *Letopis mesta Kranjskega (1788–1870)*. Letopis Matice Sloven. Ljubljana 1870, str. 125.

⁶⁵ ARS XLIV, Privat. arh., fasc. 7 (J. Polec, Izpisek iz dr. Karbonarijeve zapuščine, 11.2.1717).

Wisene(ck)gg umrl.⁶⁶ Nakelčani so sredi vasi sezidali 1765 kapelico v spomin na Karbonarija, ki ima na pročelju tale kronografikon: GregorIVs CarbonarIVs has aqVas prIor fVnDaVIt, IosephVs KVss serVaVIt In bonVm VICInIae.⁶⁷

Zaključek

Naše raziskave niso potrdile domnev nekaterih slovenskih in tujih Karbonarijevih biografov, da je 1714 potoval kot opolnomočeni carski poslanec k papežu v Rim zaradi razgovorov v zvezi z ekumenskim gibanjem in uresničenjem organiziranja uniatske Cerkve v Rusiji.

Za take trditve manjkajo primarni viri. Iz podatkov, ki so nam trenutno na voljo, ni razvidno, da bi bila Karbonariju poverjena ta težka diplomatska naloga. Iz dosegljivih virov, literature in besedila v potnem listu niti ni sledu o omenjeni problematiki. Za takšno nalogo je ruska vlada imela svojo diplomatsko službo tudi pri sv. Stolici. Iz zgodovinskih dejstev je znano, da je pri carju Petru Velikemu šlo za popolnoma drugačno stvar, ki z vprašanjem Cerkve ni imela nobene zveze. Znano je npr., da so nekateri katoličani, ki so potovali v Rusijo (npr. v tistih časih najbolj viden carjev general Patrik Gordon, idr.), skušali vzbuditi pri carju simpatije do rimsko-katoliške Cerkve. Toda car je papeža imel za nenaklonjenega do Rusije in za posebno nevarnega, zlasti še zaradi njegovih teorij o odnosih med svetno in cerkveno oblastjo. Carjevi predsodki do katoliške Cerkve, posebno do papeža, so ostali ves čas njegove vlade nespremenjeni, dasi so nujne potrebe ruske države ukazovalno narekovale versko strpnost do vseh verstev, vendar le pod pogojem, da njihovi predstavniki ne bodo sovražno razploženi do Rusije.⁶⁸

Car Peter je bil skrajno zainteresiran za razbitje turške moči. Okoli 1670 se je Osmanski imperij pripravljal na vojno z Rusijo in Poljsko,⁶⁹ zato so ruski državniki resno razmišljali o ustanovitvi velike evropske koalicije, do katere pa v resnici ni prišlo. Spomladi 1684 je Sveta liga (papež, Benetke, Avstrija in Poljska) zahtevala, da bi tudi Rusija pristopila k njej. Avstrijski izredni poslanik Kurtz, ki je potoval v Moskvo, je od cesarja dobil najbolj nedvoumna navodila glede vojaškega dogovora med Avstrijo in Rusijo, ki je točno določal skupno delovanje pri nadaljnjem vojskovanju s Turčijo. Car Peter je upal, da ga bo papež to pot podprl v njegovih prizadevanjih, da bi pridobil Leopolda I. na svojo stran in da bi ga prepričal o obojestranski koristnosti usklajenega delovanja proti Turčiji. Po drugi strani pa je splošno znano dejstvo, da je bil car Peter samodržec velikega kova, ki poleg sebe ni trpel nobene druge vladavine, ne svetne ne cerkvene. V cerkveni oblasti je izrecno videl le svojega tekmeča. Zakonodajni spisi iz začetka 18. stoletja so utrdili neomajni značaj carske oblasti: Njegovo veličanstvo je absolutistični vladar, ki nikomur na svetu ne odgovarja za svoja dejanja, razen Bogu.⁷⁰

Bil je sicer bolj blagohoten do luteranstva, ker je menil, da narodna cerkvena organizacija ne sme biti odvisna od dogem in se mešati v državnopravne posle. Zato je po smrti patriarha Adriana 1700 ukinil patriarhat in ustanovil sv. Sinod, ki je bil pod strogim nadzorstvom vladarja. Car je bil svetni in cerkveni poglavar.⁷¹ Odvisnost cerkvene hierarhije in samovoljno mešanje oblasti v kanonsko pravo se je očitvalo 1717 na zborovanju teologov na Sorboni. O tem poroča npr. P. Pekarski, ki piše v svoji razpravi *Uvod v zgodovino prosvete v Rusiji v 18. stoletju*: »Obisk Petra Velikega na Sorboni je bil zelo zanimiv. Francoski teologi so namreč brez podlage gojili upanje, da se bo dalo Rusijo spreobrniti v rimsko-katoliško vero, dasi se je car med svojim obiskom na Sorboni obnašal tako, da ni bilo niti sence o kakem upanju...«⁷²

⁶⁶ Die 2. februarii anno 1717 hora prima pomeridiana pie in Domino obovit sacramentis omnibus cum magna devotione perceptis Perillustis Dominus Gregorius Carbonarius de Wiesenegg aetatis suae 70. annorum. Krainburg, Sterbregister, anno 1717.

⁶⁷ J. Vrhovnik, A. Kobler, *Zgodovina Nakelske fare*. Ljubljana 1885, str. 116.

⁶⁸ E. Winter, gl. v op. 37 navedeno delo, str. 120.

⁶⁹ E. Winter, gl. v op. 37 navedeno delo, str. 115.

⁷⁰ P. Miljukov, *Istorija Rusije*, Beograd 1939, str. 305.

⁷¹ N. G. Ustrjalov, gl. v op. 36 navedeno delo, str. 90.

Popolnoma neosnovana misel bi bila, da bi car spremenil svoje mišljenje. To potrjuje tudi zgodovinar S. Solovjev, ki pravi, da se je po sestanku s poljskim kraljem Avgustom II. pri Biržah 1701 car Peter udeležil slavnostne maše v katoliški cerkvi. Ob tej priliki mu je neki poljski senator pripomnil, da je zdaj združitev obeh Cerkva, pravoslavne in katoliške, v njegovih rokah. Car pa je pri tem zmajal z glavo, se nasmehnil in lakonično dejal prek prevajalca: »Bog je dal carjem in cesarjem oblast nad narodi, toda nad vestjo stoji Kristus, zato je združitev obeh Cerkva v božjih rokah... Sem pač vojak in ne mešam se v bogoslovje...«⁷³

Zusammenfassung

Dr. Gregorij Karbonarij (Oglar, Voglar) de Wiesenegg (1651–1717), Arzt und Diplomat

Peter V. Borisov

Dr. Gregorij Oglar (Voglar) aus Naklo (Naklas), Karbonarij (Carbonarius) genannt, war als Arzt in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts tätig, als *magister sanitatis* in der Steiermark, vor allem in Friedberg, Hartberg, Vorau und zuletzt in Radgona (Radkersburg), wo er große Erfahrungen bei der Eindämmung der Pest sammelte. Durch ununterbrochene Türkeneinfälle verbreitete sich nämlich diese Krankheit in zahlreichen Wellen auch in das slowenische Gebiet. Von den schlimmsten Epidemien wurde dieses Gebiet im 16. und 17. Jahrhundert heimgesucht. Wegen der bedeutenden Erfolge bei der Eindämmung dieser Krankheit in den slowenischen Ländern, die Karbonarij durch gezielte Quarantänemaßnahmen für seuchenverdächtige Personen und durch Einrichtung von Lazaretten für angesteckte Personen errang, wurde er durch Verordnung der Landstände in Graz zum Protomedikus für Steiermark und Kärnten ernannt. In Radkersburg heiratete er und blieb bis 1687 als Protomedikus tätig.

Er meldete sich auf eine Ausschreibung der russischen Regierung, die Ärzte benötigte, und reiste im Jahre 1688 nach Rußland. In Moskau wurde er Leibarzt des Zaren Peters des Großen. Mit dem Zaren reiste er in die Niederlande, nach England und nach Wien. Wegen seiner Verdienste im diplomatischen Bereich und wegen seiner Sorge für die katholische Kirche in Moskau wurde Karbonarij von Kaiser Leopold I. in den Adelsstand erhoben. Er wählte den Namen Carbonarius de Wisene(ck)gg (Biseneegg). Als Geheimerarzt des Zaren war er bei Verhören von aufständischen Scharfschützen anwesend, die er nach der Tortur wieder zum Bewußtsein bringen mußte.

Als Militärarzt nahm er an zahlreichen Schlachten teil und wurde 1700 bei der Narva von den Schweden gefangengenommen und in die Gefangenschaft verschleppt. Von dort schickte er der russischen Regierung Geheimmeldungen über Bewegungen und Umfang der schwedischen Armee. Erst durch Vermittlung des Kaisers Leopold I. wurde er 1704 aus der Gefangenschaft entlassen, kehrte nach Moskau zurück und war einige Zeit in der Moskauer Medizinischen Verwaltung tätig. In der Umgebung von Revel kämpfte er gegen die Pest, die unter den Belagerten ausgebrochen war.

Im Jahre 1714 – nach 26 Dienstjahren – bat er den Zaren um Entlassung, kehrte in seine Heimat zurück (Anfang 1716) und starb 1717 in seinem Elternhaus in Naklo (Naklas) bei Kranj (Krainburg).

⁷² P. Pekarskij, gl. v op. 48 navedeno delo, str. 35.

⁷³ S. Solovjev, Istorija Rossii s drevnejših vremen. Knj. VII., Moskva 1962, str. 627.

France Kresal

Gozdna veleposest ob likvidaciji agrarne reforme 1933 in problem socialne varnosti njenih nameščencev

Po zemljiški odvezi, ureditvi služnostnih pravic in dokončni odpravi zemljiških gospodstev leta 1853 je bilo na Slovenskem okrog 200.000 samostojnih kmetij in nekaj sto veleposesti. Tričetr kmetij je bilo majhnih (do 10 ha), ki niso bile sposobne niti ustreznega preživljanja svojih družin. Le četrtnina kmetij je bila večjih in samo le-te so se lahko deloma vključile v tržno proizvodnjo. Prejšnja zemljiška gospodstva so se preoblikovala v kapitalistična veleposestva. Tako je na primer samo na Kranjskem nastalo 344 veleposesti z nad 1.000 ha zemlje. Ta veleposest je obdržala predvsem velike površine gozdov. V kmečkih rokah je bilo sicer 95 % vse obdelovalne zemlje in tudi skoraj dve tretjini vseh gozdov, vendar so bile te površine razdrobljene na majhne parcele in gozdove v lasti 140.000 kmečkih posestnikov. To so bili slabi, izčrpani in nenegovani gozdovi, ki so bili primerni samo za tekočo lastno uporabo (za grabljenje listja, za drva in za popravilo poslopja na primer); za kapitalsko rezervo in možnost dodatnega zaslužka v gozdu je imela samo ena petina kmetij; ena tretjina kmetij pa je bila čisto brez gozda.

Samo tretjina gozdov je bila nekmečkih, vendar so bili to najbolj urejeni in bogati gozdovi ter edini, ki so bili primerni za tržno izkoriščanje in so omogočali kapitalistično gospodarjenje. Na njihovi osnovi se je razvila lesna industrija in lesna trgovina. Ti gozdovi so bili v lasti zasebne veleposesti, podjetij, bank, države in državnih ustanov do občin in občinskih ustanov ter cerkve in cerkvenih ustanov. Po velikosti so prevladovali veleposestniški gozdovi. Ti so na Kranjskem obsegali četrtnino vseh gozdnih površin, na južnem Koroškem eno tretjino, na slovenskem Štajerskem pa 15 % vseh gozdnih površin.¹

Ko so bili z uredbo z dne 21. julija 1919 določeni kriteriji agrarne reforme z maksimumom 75 ha obdelovalne zemlje in 200 ha skupne zemlje, je prišlo v takratni Sloveniji pod agrarno reformo 208 veleposesti s skupno površino 203.347 ha, od tega je bilo 147.015 ha gozda. Med agrarne upravičence je bil takrat razdeljen in dan v večletni zakup samo presežek obdelovalnih površin, gozdna veleposest je ostala še nedotaknjena, agrarna reforma pa neizvedena. Do likvidacije agrarne reforme je bil pri vsej veleposesti vpisan državni sekvester, da ne bi prišlo do zlorab pri gospodarjenju in špekulacij z lastništvom. Po zakonu o likvidaciji agrarne reforme iz leta 1931 je prišlo pod agrarno reformo 77 veleposestev; to so bila tista veleposestva, ki so imela nad 75 ha obdelovalne zemlje ali nad 1.000 ha gozda. Vsa ta veleposest je merila 143.447 ha, od tega je bilo 105.955 ha gozda. Bilo je več sprememb in dopolnitev tega zakona in 24. junija 1933 je izšel novi zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o likvidaciji agrarne reforme, ki je določil nove kriterije za razlastitev gozdne veleposesti. Po tem zakonu je prišlo pod agrarno reformo 13 gozdnih veleposesti s skupno površino 59.728 ha gozdom. Tem veleposestnikom je bilo razlaščenih 23.693 ha gozdov. Od razlaščene površine so 1.523 ha gozdov prevzele občine, 22.170

¹ Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog, I. zvezek, Ljubljana 1970, str. 417-463, Vlado Valenčič, Gozdarstvo; II. zvezek, Ljubljana 1980, str. 75-239, Sergij Vilfan, Zemljiška gospodstva.

ha pa je prešlo v začasno državno upravo. Nerešeno je ostalo vprašanje obsega razlastitve gornjegrajskega veleposestva ljubljanske škofije s 5.514 ha gozdov.²

Na osnovi zakona o likvidaciji agrarne reforme je minister za kmetijstvo v sporazumu z ministrom za gozdove in rude 16. februarja 1932 izdal odloke za delno razlastitev 32 gozdnih veleposesti. Razlastitveni odloki so bili predloženi v odobritev ministrskemu svetu, skupščini in senatu. S finančnim zakonom za leto 1932/33 so bili ti odloki 25. marca 1932 odobreni in so tako dobili moč zakona. Nanašali so se na 19 veleposesti na Hrvaškem v okrajih Sušak, Delnice in Vrbovsko in na 13 veleposesti v Sloveniji. Na Hrvaškem je bila razlastitev v drugi polovici leta 1932 izvedena, gozdovi odmerjeni in prevzela jih je začasna državna uprava s sedežem v Delnicah. Tako je bilo razlaščenih okrog 42.000 ha gozdov. V Sloveniji je ta razvoj potekal bolj počasi in manj učinkovito. Medtem so izšle spremembe in dopolnitve prvotnega zakona o likvidaciji agrarne reforme, ki so med drugim določale, da se morajo v Dravski banovini tudi na cerkvenih posestvih razlastiti gozdovi, ki presegajo 1.000 ha. V ostalih predelih Jugoslavije so morali razlastiti samo 25 % presežka gozdnih površin.

Do konca leta 1933 so bili v Sloveniji razlaščeni samo gozdovi kneza Karla Auersperga v Kočevju in grofa Herwarda Auersperga na Turjaku v izmeri okrog 16.000 ha. Odškodnina zanje pa še ni bila določena. Rešen je bil tudi problem gozdnega posestva grofa Alfonza Zabeo v Rušah, ki je s pogodbo brez odškodnine izročil začasni državni upravi okrog 1.000 ha gozda, zadržal pa tričetrte svoje posesti v izmeri 3.400 ha. Vsako veleposestvo se je o razlastitvah pogajalo s komisijo ministrstva za kmetijstvo s sedežem v Ljubljani. Postopek je trajal več let vse do druge svetovne vojne in dokončno ni bil nikoli rešen. Kranjska industrijska družba, ki je imela gozdno veleposest na Gorenjskem, je z revizijo katastrskih podatkov dosegla zmanjšanje gozdne posesti na ta način, da so bile večje površine gozdov proglašene za nerodovitno zemljo; s takim zmanjšanjem gozdne posesti ni bila več udeležena v postopku agrarne reforme. Od ljubljanske škofije so agrarni interesi dobili samo nekaj razlaščenih planin. S sporazumom je bilo rešeno gozdno vprašanje 9 veleposesti, na treh je bila izvedena razlastitev proti plačilu odškodnine in sicer pri že omenjenih Auerspergih in pri Josipu Herbersteinu na Ptuj.

Razlaščene gozdove so upravljale Gozdne uprave v Kočevju, v Straži pri Novem mestu ter v Črni pri Prevaljah in so se opirale na upravo in strokovno gozdarsko osebje pri tamkajšnjih veleposestvih. Razlaščene gozdove veleposestev Alfreda Windischgraetza, Herwarda Auersperga in Josipa Herbersteina je upravljala začasna državna uprava sama. Iz razlaščenih gozdov so upravičenci brezplačno dobivali drva, stavbni in drug les za lastno uporabo.

Ena petina najboljših slovenskih gozdov je bila v lasti veleposesti. Agrarna reforma te posestne strukture ni dosti spremenila. Razlaščenih gozdov kmetje niso dobili, možnost brezplačne oskrbe z lesom in drvimi pa jim tudi ni veliko koristila. Načela določil zakona o likvidaciji agrarne reforme so bila, da »gospodarske enote gozdnih veleposesti z razlastitvami ne smejo biti okrnjene ali gospodarsko prizadete«. Z razlastitvami gozdnih veleposesti ne bi smeli biti prizadeti obrati lesne industrije, ki so se razvili pri njih. Razlaščeni gozdovi pa so morali po drugi strani postati nove gospodarske enote. Ti gozdovi so morali ostati skupaj in za njihov prevzem je bilo na hitro ustanovljenih več gozdnih zadrug; razlaščene gozdove je upravljala začasna državna uprava.

Gozdna veleposest se po agrarni reformi ni veliko spremenila, kljub strogim in jasnim določilom zakona o agrarni reformi, koliko sme obsegati ta veleposest. Leta 1910 je bilo na Kranjskem in na slovenskem delu Štajerske 65 posestnikov z nad 500 ha gozda; ti so imeli v lasti 21 % vseh slovenskih gozdov. Leta 1939 je bilo njihovo število enako, delež veleposestniške zemlje pa se je znižal le za 3 % in je znašal 18 % vseh gozdov. Leta 1938 je bilo v Dravski

² Olga Janša, Agrarna reforma v Sloveniji med dvema vojnama. Zgodovinski časopis XVIII, 1964, str. 173–189. Milivoje Erić, Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918–1941, Sarajevo 1958.

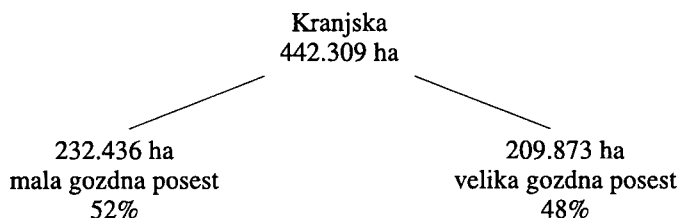
banovini 679.270 ha gozdov po davčnem katastru, po gozdnem katastru pa je bilo 705.631 ha gozdnih površin; 585.396 ha so imeli individualni gozdni posestniki, 93.874 ha pa je bilo v državni, družbeni in cerkveni lasti. Na kratko povedano: 86 % gozda je bilo v osebni lasti, 14 % pa v javni lasti.³

Kmetje so imeli res dve tretjini vseh gozdov, vendar je bilo tistih, ki so gozdove imeli, okrog 140.000 in so bile njihove parcele majhne in razdrobljene v skupni izmeri povprečno po 3 ha. S tako majhnimi gozdovi se ni dalo gospodariti, lahko se je gozd samo izkoriščal za lastno uporabo. Letni prirastek kmečkih gozdov je znašal v povprečju manj kot 2,5 kubikov lesa na hektar. Povprečna kmetija s 3 ha gozda je smela letno posekati komaj 7 kubikov lesa, če ga je več, je bil gozd v nekaj letih uničen za dolgo dobo. Tolikšna količina lesa pa je komaj zadoščala za drva in popravilo poslopja. Ob elementarnih nesrečah, požarih ali prodaji lesa v denarni stiski je zapela sekira in gozdna rezerva je skopnela.

Veleposestniški gozdovi so bili praviloma v velikih kompleksih, urejeni in negovali so jih gozdarski strokovnjaki po gozdno-gospodarskih načelih, zato je bil tudi letni prirastek večji. Gozdovi so bili v povprečju veliki po 2.000 ha; več kot polovico teh gozdnih površin je imelo 12 veleposestnikov z nad 6.000 ha gozda. V takih gozdovih je bil letni prirastek lesa po 6.000 kubikov, oziroma po nad 20.000 kubikov letno pri največjih. To pa je bila že količina, ki je zadoščala za potrebe letnih kapacitet dveh industrijskih žag z več polnojarmeniki. Take kapacitete industrijskih žag so največja gozdna veleposestva tudi imela. Na Gorenjskem je bilo 12 večjih industrijskih žag; bile so v Škofji Loki, Radovljici, Kranjski gori, Tržiču, Kranju in Kamniku. V okrajih Novo mesto, Črnomelj, Kočevje, Ribnica in Žužemberk je bilo 11 industrijskih žag. Na Notranjskem je bilo v okrajih Lož, Cerknica, Logatec in Vrhnika 8 večjih industrijskih žag. Za pohorske gozdove je bilo v okrajih Maribor, Radlje, Slovenj Gradec in Prevalje 7 industrijskih žag. Večje industrijske žage so bile še v okrajih Gornji grad, Celje, Rogatec, Sevnica, Ljubljana, Litija.

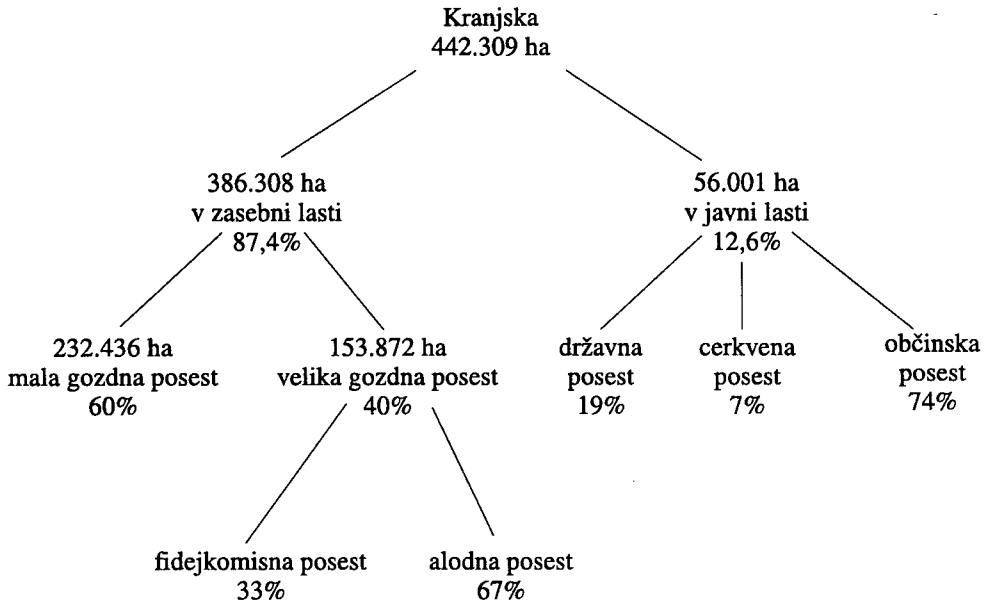
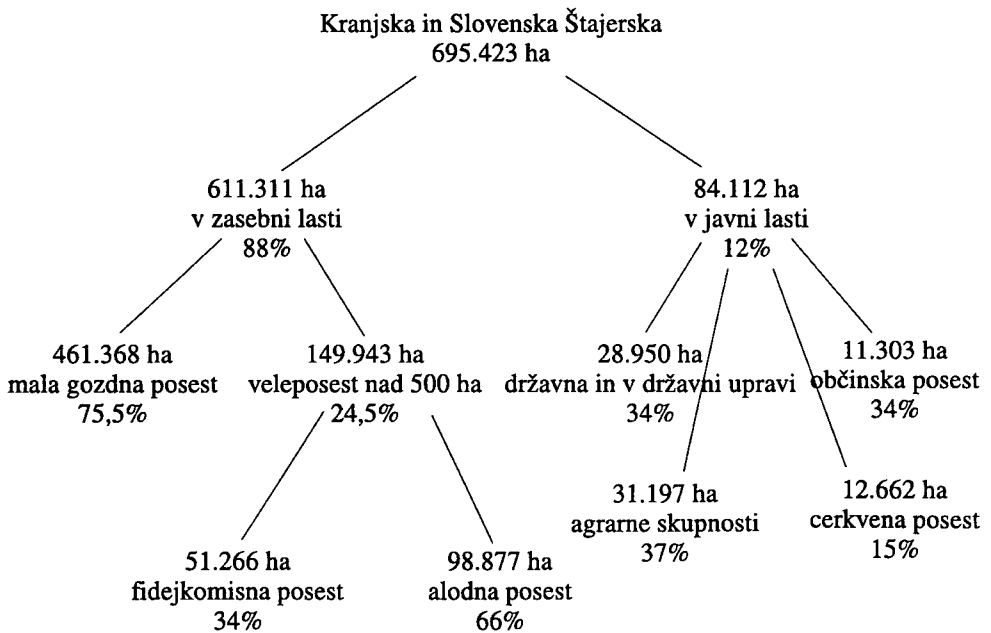
Javne gozdove sem imenoval vse tiste, ki so bili v lasti države in različnih organov oblasti, gospodarskih družb ter cerkve in cerkvenih ustanov. Teh gozdov je bilo 93.874 ha, ali 14 % vseh. Dobra polovica teh gozdov je bila v lasti države in državnih ustanov ter začasne državne uprave razlaščenih gozdov, v lasti raznih občinskih, zadrुžnih in solastniških zemljiških skupnosti. Od druge polovice javnih gozdov je bila ena petina v lasti bank, hranilnic in posojilnic ter delniških družb, ostale štiri petine so bili cerkveni gozdovi. Kranjski verski sklad, škofija, samostani in redovi ter cerkve in župne, kaplanijske, cerkveniške, verske in druge nadarbine so imele skoraj 35.000 ha gozdov ali 37 % vseh javnih gozdov.⁴

Gozdovi po lastništvu leta 1873:

³ Anton Šivic, Razvoj gozdarstva in lova v Sloveniji, Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str. 344–351. Isti, Šumarstvo, Krajevni leksikon Dravske banovine, Ljubljana 1937, str. 34–41.

⁴ Glej op. 3 in op. 1.

Gozdovi po lastništvu leta 1910:

Gozdovi po lastništvu leta 1938:**Gozdni zakon**

Za vse v tej razpravi imenovane javne gozdove je gozdni zakon predpisoval trajno, racionalno in načrtno gospodarjenje. Gospodarski načrt za negovanje in izkoriščanje gozda se je zahteval tudi od privatnih gozdov, večjih kot 300 ha. Za oskrbovanje teh gozdov so morali biti nameščeni usposobljeni gozdarski strokovnjaki. Po predpisih tega zakona so morali za ta posestva predlagati vsako leto posebne predloge in načrte za sečnjo. Ostali manjši gozdni posestniki (kmetje), ki niso bili pod posebnim javnim nadzorom, so morali sečnjo samo prijaviti. Velika gozdna posestva so imela zato svoje gozdne uprave, gozdarske strokovnjake, gozdarje, logarje in gozdne čuvaje; državna oblast pa je imela nadzorno gozdarsko osebje.

Do uveljavitve jugoslovanskega gozdnega zakona z dne 1. julija 1930 je veljal avstrijski gozdni zakon iz leta 1852, ki je bil v bistvu enak. Gozdni zakon je določal, da morajo velike gozdove nadzirati usposobljeni gozdarji, da bi v gozdovih zagotovili smotno in trajno gospodarjenje v skladu z zakonom. Za velike gozdove so šteli predvsem tiste z nad 1.000 ha površine. Urejeno gozdno gospodarjenje je bilo uvedeno v državnih, verskoskladnih in tudi v mnogih veleposestniških gozdovih, ki so jih upravljali strokovno usposobljeni gozdarji. V teh gozdovih so gospodarili na osnovi dolgoročnih gospodarskih načrtov. Za manjše gozdove so bili zahtevani le preprosti sečni in pogozdovalni načrti. Z njimi so gospodarili kmečki posestniki po lastnih nazorih in trenutnih potrebah, upoštevati pa so morali splošne gozdno-gospodarske načrte in gozdno-policijske predpise. Majhna in razdrobljena kmečka posestva v svojih gozdovih niso mogla gospodariti po načelih gozdarske stroke, ker so imeli gozd predvsem za potrebe svoje kmetije. V gozdu so se oskrbovali s steljo in pašo za potrebe živinoreje, z listjem za gnoj za potrebe poljedelstva in vinogradništva, z drvini in z lesom za potrebe kmečkega gospodarstva, pa še prodajati ga je bilo treba ob posebni denarni stiski. Zato so bili kmečki gozdovi navadno zelo izčrpani, revni in z manjšim letnim prirastkom lesa.

Jugoslovanski gozdni zakon je zahteval gozdno-gospodarske načrte tudi za zasebne gozdove, večje od 300 ha. Na kraškem svetu so smele gozdne oblasti zahtevati načrtno gospodarjenje z gozdovi tudi na manjših površinah. Po statistiki za leto 1938 je bilo v mejah Dravske banovine gozdno gospodarstvo urejeno na podlagi gospodarskih načrtov na 91.620 ha, kar je približno toliko, kot smo v tej razpravi izračunali, da je bilo javnih gozdov.⁵

Gozdarsko osebje

Za opravljanje gozdarske službe je bil pri **banski upravi** odsek za gozdarstvo z gozdarskimi strokovnjaki visoke izobrazbe. Pri **okrajnih načelstvih** so bili gozdarski referenti s potrebnimi pomožnim strokovnim osebjem. V **političnih okrajih** so delovali podgozdarji,

⁵ Anton Šivic, Razvoj gozdarstva in lova v Sloveniji, Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str. 344–351.

nadlogarji in logarji, ki so bili gozdarsko-tehnično pomožno osebje. Za upravljanje državnih in verskoskladnih gozdov so bile gozdne uprave v Bohinjski Bistrici, Zagorici in Kostanjevici. Vse gozdarsko osebje, ki je bilo zaposleno na osnovi gozdnega zakona, je bilo v državni službi. Gozdni zakon je urejal njihov socialni status. Imeli so urejeno nezgodno, zdravstveno in starostno zavarovanje. Njihovo službeno razmerje je urejal zakon o državnih uslužbencih.⁶

Gozdarsko osebje pri gozdnih veleposestnikih je imelo drugačen status. Če je bilo gozdno posestvo organizirano kot podjetje, so bili tam zaposleni delavci in pomožno osebje obvezno zavarovani po Zakonu o zavarovanju delavcev in so imeli samo nezgodno in zdravstveno zavarovanje; starostno zavarovanje se je začelo izvajati šele 1. septembra 1937. Tam zaposleni nameščenci pa so imeli tudi starostno zavarovanje. Veliko gozdnih veleposesti pa ni bilo organiziranih kot podjetje in njihove firme niso bile vpisane v trgovinskem registru. Bili so individualni zemljiški posestniki, ki so bili samo zavezanci zemljiškega davka od svoje posesti po katastrskem dohodku, do leta 1928 tudi osebni dohodniki in nič več. S svojim gozdarskim strokovnim in pomožnim osebjem so sklepali privatnopravna službena razmerja in delovne pogodbe, v katerih so določali tudi obliko in velikost starostne preskrbe. Po starem avstrijskem zakonu o pokojninskem zavarovanju nameščencev iz leta 1908 je bila namreč možnost nadomestnega zavarovanja pri delodajalcu. Novi jugoslovanski zakon o pokojninskem zavarovanju nameščencev za Slovenijo in Dalmacijo z dne 1. junija 1922 pa je vse odredbe glede nadomestnega zavarovanja razveljavil. Dotedanji nosilci nadomestnega zavarovanja (pokojninski zavodi, zavarovalnice in službodajniki) so bili dolžni izročiti to zavarovanje Pokojninskemu zavodu za nameščence v Ljubljani. Pokojninskemu zavodu bi morali predkazati tudi vse premijske rezerve iz nabrane imovine nadomestnega zavarovanja pri službodajalcu (veleposestniku). Pokojninski zavod pa bi prevzel vse zavarovance in jih zavaroval za dejansko vrednost predkazanega zneska in za pripadajoče premije v odseku za višje zavarovanje in sicer sporazumno z zavarovanimi nameščenci in njihovimi službodajalci (veleposestniki).⁷ Vendar se to ni zgodilo. Veleposestniki so še naprej upravljali s kapitalom nadomestnega zavarovanja svojih nameščencev, ki so ga šteli za integralni del lastnega premoženja. Zaposleni nameščenci in pomožno osebje pa ni imelo statusa starostnega zavarovanca. Starostna preskrba je bila urejena samo za stalne nameščence in pomožno osebje na privatno pravni osnovi. Njihovo socialno varnost je zagotavljal gozdni veleposestnik sam, v okviru lastnega socialnega sklada, vendar privatno, neobvezno in na patriarhalni osnovi. Zakon o zavarovanju delavcev iz leta 1922 je sicer dopuščal zavarovanje v drugih javnih ali privatnih ustanovah, če so te dajale enake ali boljše možnosti. Tako je bilo na primer posebej zavarovano trgovsko osebje. Vendar pri gozdarskem osebju nekaterih veleposestnikov ni bilo tako. Njihovi socialni skladi in njihove odločitve glede oskrbe v primeru stiske in onemoglosti, izplačevanje starostnih rent v denarju ali v naravi so imele privatnopravni značaj, materialno osnovo pa v dohodkih veleposestva. Agrarna reforma z razlastitvijo dela veleposestva pa je bila višja sila, ki je ogrozila pravno varnost socialne oskrbe upokojencev in socialno varnost zaposlenih.

Strokovno zastopstvo gozdnih nameščencev (nekakšen sindikat) je bilo Jugoslovansko šumarsko združenje v Zagrebu, ki je imelo svojo podružnico za Slovenijo v Ljubljani.⁸ V tem združenju so bili samo gozdni nameščenci, delavcev ni bilo. Načelno so nasprotovali vsaki delitvi gozdnih veleposesti. Zagovarjali so zahteve o gospodarski učinkovitosti in strokovni zaščiti gozda ter socialno varnost gozdnih nameščencev in upokojencev in v okviru gozdne veleposesti, ki bi morala ostati gospodarska enota. Če pa bi se ta po agrarni reformi že delila, bi morale po razdelitvi nastati take nove gozdne gospodarske enote, ki bi bile sposobne izvajati zaščito gozda in zagotavljati socialno varnost gozdnih nameščencev ter dolgoročno in trajno gospodariti z gozdom.

⁶ Sl. I. Kraljevske banske uprave Dravske banovine, II, št. 25 z dne 15. aprila 1931, str. 485–535.

⁷ F. Kresal, Začetki in razvoj delavskega zavarovanja v Sloveniji med obema vojnama. *Zgodovinski časopis* XXIV, 1970, zv. 3–4, str. 209–245. Ponatis 1988.

⁸ Obrazložjenje stanja i položaja stalnih namještenika velikih šumskih posjeda, koji će biti ekspropriisani po čl. 24 zakona o likvidaciji agrarne reforme. Arhiv Jugoslavije, Centrala radničkih komora, fasc. 8.

Te zahteve strokovnega zastopstva gozdnih nameščencev so se popolnoma pokrivala z zahtevami in interesi lastnikov gozdnih veleposestev. Ker so bili v Jugoslovanskem šumarskem združenju vsi najpomembnejši in visokoizobraženi gozdarski strokovnjaki, je bilo možno učinkovito vplivati na strokovno in politično javnost glede izvajanja agrarne reforme gozdne veleposesti. Po drugi strani pa so bili gozdarski strokovnjaki in nameščenci na gozdnih veleposestvih eksistenčno povezani z njihovo usodo. Visoka stopnja njihove socialne varnosti bi bila ogrožena z radikalnejšo izvedbo take agrarne reforme gozdne veleposesti, ki bi predvsem zadovoljila agrarne upravičence – kmetije brez gozda.

Strokovno zastopstvo gozdnih nameščencev je bilo zelo aktivno ves čas od proglašenja agrarne reforme leta 1919, zlasti pa po zakonu o likvidaciji agrarne reforme iz let 1931 in 1933. Ko so bili leta 1932 izdani prvi odloki o delni razlastitvi gozdnih veleposesti in je kazalo, da bo agrarna reforma v doglednem času res izvedena tudi na gozdnih veleposestvih, je Šumarsko združenje v več spomenicah opozorilo pristojna ministrstva na nevarnosti, ki da prete nameščenstvu ob priliki razlaščenja in delitve veleposesti. Prosilo je za ureditev tega vprašanja z zakonom ali z uredbo ter je predložilo tudi načrt zakona o zavarovanju eksistence gozdnih nameščencev pri razlaščenih veleposestvih. Tudi na Delavski zbornici v Ljubljani so vodili razpravo o socialni varnosti gozdarskih nameščencev in njeni nadaljnji ureditvi. Na tej osnovi so 19. avgusta 1933 pripravili načrt zakona. Zgledovali so se po izkušnjah na Češkoslovaškem, kjer so že v prvem zakonu o agrarni reformi z dne 8. aprila 1920 sistemsko rešili tudi nameščensko vprašanje na razlaščenih veleposestvih. Te predpise so ob izvajanju razlastitev dopolnjevali z zakoni, novelami in vladnimi uredbami. Zadeve so reševali v dveh smereh. Zaščito upokojujencev, ki so na dan razlastitve prejeli pokojnino od veleposestnika, so reševali tako, da so pri ministrstvu ustanovili poseben pokojninski fond za ta namen. Zaščito aktivnih nameščencev, ki bi zaradi agrarne reforme izgubili službo, so reševali z njihovo predčasno upokojitvijo, z odpravnino ali s posredovanjem druge javne službe ter z dodelitvijo agrarne zemlje.⁹

Na opozorila Šumarskega združenja o svoji eksistenčni ogroženosti ob izvajanju agrarne reforme in na načrt zakona o zavarovanju gozdnih nameščencev je ministrstvo za gozdove in rudnike odgovorilo, da je bil ta problem rešen z odločitvijo, da se razlaščeni gozdovi vzamejo v začasno državno upravo. Ta uprava je morala namreč takoj po prevzemu gozdov sprejeti tudi ustrezen predlog glede osebja, ki je bilo tam zaposleno, in upoštevati pri tem dosežene pravice tega osebja ter zbrati potrebne dokaze o tem. Ta praksa da se izvaja in da je bil večji del osebja na razlaščenih posestvih v Gorskem Kotarju na Hrvaškem zadržan v službi. V Dravski banovini pa da razlastitev še ni bila dokončno izvedena in da je bilo vse osebje še na svojih mestih. Glede trajne rešitve zaposlenega osebja na razlaščenih gozdnih veleposestvih je ministrstvo odgovorilo, da bo ta problem rešen v sporazumu med ustreznimi ministrstvi tako, da bodo s posebnim sklepom urejene pravice tako aktivnih nameščencev, kot tudi morebitnih upokojujencev na veleposestvih, njihovih vdov in sirot sorazmerno z novonastalimi gospodarskimi enotami po delitvi veleposesti v okviru začasne državne uprave. Pri tem pa da bodo upoštevali pridobljene pravice koristnikov.

S tako rešitvijo Šumarsko združenje ni bilo povsem zadovoljno, ker problem ni bil rešen tudi normativno, ampak je temeljil samo na sporazumnem urejanju zadev. Ljubljansko gozdarsko združenje je posredovalo podatke, da je bilo leta 1933 na gozdnih veleposestvih, ki so bili z odloki z dne 16. februarja 1932 vključeni v gozdno agrarno reformo, okrog 200 upokojujencev, 168 vdov in 181 mladoletnih otrok, ki so prejeli mesečne pokojnine. Te pokojnine so odmerili in odobrili lastniki veleposestev na osnovi službenih pogodb, službenih pragmatik, ali po svobodni volji, »vodeni po čutu pravičnosti«. Bivši stalni nameščenci, njihove vdove in sirote so prejeli pokojnine ali redne podpore deloma v denarju, deloma samo v naravi, ali pa kombinirano eno z drugim. Tudi na drugih veleposestvih so obstajale v glavnem enake razmere glede starostne preskrbe stalnih nameščencev.

⁹ Glej op. 8.

Z ureditvijo starostne preskrbe so lastniki veleposestev v znatni meri izvajali socialno skrb, odgovornost in uvidenost za potrebe svojih onemoglih uslužbencev. Pred pomanjkanjem, bedo in stiskami so reševali zlasti tiste svoje dolgoletne nastavljenke, za katere še niso bile uveljavljene zakonske določbe glede pokojninskega zavarovanja. Onim pa, ki so bili upokojeni že na osnovi uveljavljenega zakona o zavarovanju javnih in privatnih nameščencev (od leta 1908), so prenziko odmerjene pokojnine pokojninskega zavoda izboljševali s svojimi dodatki. (Za upokojene rudarje, železničarje in nameščence je to vlogo izpolnjeval poseben začasen Pokrajinski pokojninski sklad).

Socialna varnost gozdarskega osebja

Starostna preskrba stalnih nameščencev na veleposestvih je bila urejena sicer neenako, vendar zadovoljivo. Ta starostna preskrba je imela sicer večinoma značaj pravne obveznosti veleposestnika, vendar je temeljila na privatno-pravni pogodbi in je bila izpolnitev le-te odvisna od stalnosti dohodkov veleposestva. Agrarna reforma pa je kot višja sila ogrožala stalnost dohodkov in s tem tudi socialno varnost koristnikov, ker niso imeli značaja zavarovancev. Da bi se za prizadete nameščence preprečile usodne posledice agrarne reforme, je gozdarsko združenje zahtevalo, da se te pokojnine z normativnimi odredbami zavarujejo tako, da se kot rente prevzamejo med obvezna bremena posameznih delov razlaščenih veleposestev. Redno izplačevanje pokojnin koristnikom, pa tudi izterjavo obveznih prispevkov za zavarovanje gozdnih nameščencev na veleposestvih naj se poveri Pokojninskemu zavodu za nameščence v Ljubljani, ki je imel ustrezno strokovno službo za te namene.

To je sicer urejal že zakon o pokojninskem zavarovanju nameščencev iz leta 1922, ki je takrat zahteval tudi izročitev premijskih rezerv za te zavarovance, a se takrat to ni zgodilo. Izvedlo se ni tudi sedaj. Reševanje tega problema se je zavleklo do konca leta 1937, ko se je začelo izvajati splošno starostno zavarovanje vseh zaposlenih. Nameščenci in pomožno osebje na gozdnih veleposestvih je bilo prizadeto zlasti zaradi neurejenega statusa zavarovanja ob prehodu v drugo službo, ker niso mogli uveljavljati pridobljenih pravic.

Zdravstveno in nezgodno zavarovanje je bilo urejeno po splošnih predpisih Zakona o zavarovanju delavcev iz leta 1922.¹⁰ To je bil okvirni zakon, ki je urejal zavarovanje delavcev zoper bolezni, nezgode, onemoglost, starost in smrt, če posebne blagajne niso nudile vsaj enakih ali boljših okoliščin zavarovanja. Za zavarovanje delavcev ob brezposelnosti je zakon napovedal poznejšo ureditev, ki pa z uredbami o podpiranju brezposelnih in o borzah dela ni bilo zadovoljivo rešeno. Ta zakon je odložil izvajanje zavarovanja za onemoglost, starost in smrt (pokojninsko zavarovanje) do 1. julija 1925, potem pa so ga odlagali vse do 1. septembra 1937.¹¹

Po tem zakonu je bilo socialno zavarovanje obvezno za vse delavce, ki so bili v delovnem razmerju. Imeli so pravico do brezplačnega zdravljenja in boleznine (hranarine) v znesku dveh tretjin zavarovane mezde, če zavarovanec zaradi bolezni ni mogel delati in če je bolezen trajala več kot 3 dni, vendar le do 26 tednov. Če je delovna nesposobnost trajala dalj, je imel pravico do invalidske rente. Če se je zavarovanec zdravil v bolnici, ni prejel boleznine, nepreskrbljeni družinski člani pa so imeli med tem časom pravico do njegove polovične hranarine. Družinski člani, ki so živeli v skupnem gospodinjstvu z zavarovancem, so imeli pravico do brezplačnega zdravljenja in zdravil, ob porodu pravico do potrebne babiške pomoči in zdravljenja in do podpore za porodnice za 4 tedne pred porodom in 4 tedne po porodu v znesku 84 din (desetina povprečnega mesečnega zaslužka), kakor tudi do podpore za opremo dojenčka. Ob smrti zavarovanca so imeli svojci pravico do pogrebne v višini tridesetdnevne zavarovane mezde.

Ob nezgodi pri delu je imel delavec pravico do brezplačnega zdravljenja, zdravil in ortopedskih pripomočkov, pravico do boleznine 10 tednov po poškodbi, potem pa do invalidske rente, dokler bi trajala nesposobnost ali zmanjšana sposobnost za delo. Invalidska renta po delovni

¹⁰ Ur. l. Pokrajinske uprave za Slovenijo, letnik IV, št. 62 z dne 13. junija 1922, str. 401–416.

¹¹ F. Kresal, Začetki in razvoj delavskega zavarovanja v Sloveniji med obema vojnoma. Zgodovinski časopis, XXIV, 1970, zv. 3–4, str. 209–245. Ponatis 1988.

nezgodi je znašala ob popolni nesposobnosti za delo višino zavarovane mezde, ob delni nesposobnosti pa pripadajoči delež. Če je bila potrebna stalna oskrba in nega invalida, se je nezgodna renta lahko zvišala za eno tretjino. Če je zavarovanec zaradi nezgode umrl, je imela žena pravico do ene tretjine njegove zavarovane mezde, nepreskrbljeni otroci do 16. leta starosti pa do rente v višini ene četrte njegove zavarovane mezde. Če se je vdova ponovno poročila, je dobila enkratno odpravnino v višini enoletne zavarovane mezde umrlega zavarovanca. Če so otroci nadaljevali šolanje, so mogli dobivati rento do svoje polnoletnosti.

Do invalidske rente je imel zavarovanec pravico tudi, če je postal trajno onemogel. Za onemoglega so šteli zavarovanca, ki zaradi starosti, bolezni, ali drugih poškodb ni mogel več zaslužiti ene tretjine mezde, ki bi jo sicer dobil glede na izobrazbo in poklic. Z dokončanim 70. letom starosti je zavarovanec pridobil pravico do starostne rente brez dokazovanja onemoglosti. Taka invalidska renta je znašala 36 % povprečne zavarovane mezde v zadnjih 10 letih. Če je uživalec rente umrl, je imel vsak mladoletni otrok pravico do ene četrte njegove rente, vdova pa pravico do polovice rente ali do enkratne podpore v znesku ene četrte moževe rente za 3 leta.

Po uveljavitvi pokojninskega zavarovanja delavcev je bil 9. aprila 1938 ustanovljen poseben podporni sklad za onemoglost, starost in smrt. Iz tega sklada so upravičenci prejeli mesečne denarne podpore v višini 60 do 200 din in plačevali so se prispevki za njihovo zdravstveno zavarovanje.

Prispevki za obvezno zdravstveno zavarovanje so znašali 7 % zavarovanih mezd in so jih plačevali pol delavci, pol delodajalci. Povprečni prispevki za invalidsko zavarovanje so znašali 2 % in je vse moral plačevati delodajalec. Prispevki zavarovanja za onemoglost, starost in smrt so po Zakonu o zavarovanju delavcev znašali 3 %, po Zakonu za pokojninsko zavarovanje nameščencev pa 12 %, in sta jih plačevala pol delavec, pol delodajalec.

Gozdarsko združenje je za leto 1935 zbralo podatke o gozdnih delavcih, upokojenecih in njihovih družinskih članih za tistih 12 gozdnih veleposesti, ki bi morale priti pod agrarno reformo. To poročilo je zajelo 40 višjih nameščencev, 300 oseb gozdarskega pomožnega osebja in 1700 stalnih delavcev ter 200 gozdarskih upokojenecv, 168 vdov in 181 mladoletnih otrok, ki so prejeli pokojnine in družinske rente od gozdnih veleposesti. Enake razmere so bile tudi na drugih gozdnih veleposestih.¹²

Osebnostne in družinske pokojnine (rente, podpore) je na 12 gozdnih veleposestvih pod agrarno reformo leta 1935 prejelo 549 upravičencev. Povprečne gozdarske pokojnine so znašale 750 din mesečno, vdovske rente 256 din in otroške 65 din mesečno. Minimalni skupni življenjski stroški so takrat znašali 619 din, stroški samo osnovne prehrane pa 214 din na osebo mesečno. Plače gozdarskega osebja so znašale 1500 do 3.000 din mesečno, mezde gozdnih delavcev pa 800 do 1200 din, kar je bilo takrat v mejah normale. Delež upokojenecv je znašal 10 % zaposlenih (pri nameščencih samo 8 %). Vsote osebnih in družinskih pokojnin so bremenile gozdarske zavarovance z zneskom 95 din mesečno (pri nameščencih 105 din), kar ni bilo veliko.

Večina gozdarskih družin je prebivala v režijskih (službenih) stanovanjih, imela v uporabi del zemlje in brezplačno kurjavo. Družine so bile velike. Dohodki gozdarskega osebja, delavcev in upokojenecv so bili zadovoljivi. Eksistenčno pa so bile ogrožene vdove in njihovi otroci. Povprečne družinske pokojnine so znašale 345 din mesečno; najnižja vdovska renta je bila 70 din, najvišja pa 375 din. Polovica vdov je imela mladoletne otroke. V povprečju so imele po 2 mladoletna otroka, 27 % jih je imelo po 3 ali več mladoletnih otrok (do 6). Bile so razmeroma mlade, ko so ovdovele; v povprečju pri 40. letih, ena tretjina pri 35. letih, ena desetina celo pri 25. letih, kar navaja na sklepanje, da je šlo v velikih primerih za smrtne nesreče njihovih mož pri delu. Skoraj četrtnina mladih vdov z mladoletnimi otroci se je ponovno poročila in si tako pomagala iz eksistenčne stiske.

Večina vdov ni prejela družinske pokojnine po upokojenem gozdarju, pač pa po invalidski renti ponesrečenega ali onemoglega gozdarja, zato so bili ti prejemi tako zelo nizki.

¹² Glej op. 8.

Povprečna starost vdov, ki niso prejemale otroških rent, je bila 56 let. Vdov nad 45 let je bilo dve tretjini. Njihova povprečna starost, ko so ovdovele, je bila 56 let in samo 6 % jih je ovdovelo starejših od 70 let.

Otroci umrlih gozdarjev se niso šolali. Od evidentiranih 181 mladoletnih otrok sta bila samo 2 vajenca in 1 dijak na srednji šoli.

Prejemki v naravi so bili pomemben del socialne preskrbe gozdarskega osebja. Uslužbenci gozdnih uprav so dobivali brezplačno drva (uradniki 27 metrov letno, nižji uradniki in pripravniki po 12 metrov, sluge po 6 metrov), njive in travnike v najem (uradniki po 4 ha, nižji uradniki po 2 ha, sluge, logarji in drugi po 1 ha), brezplačno stanovanje, elektriko ali petrolej za razsvetljavo, delovno obleko (gozdarske uniforme).¹³

Problem socialne varnosti po agrarni reformi

Zaposlitev gozdarskega osebja na veleposestvih je bila trajna in stalna, zasluzki pa solidni in z več naturalnimi prejemki (službeno stanovanje, kurjava, zemlja, službena obleka ipd.) ter z zagotovljeno starostno preskrbo. Razmeroma veliko socialno varnost zaposlenih pa bi lahko ogrozila agrarna reforma in možnost delitve gozdne veleposesti. Da se to ne bo zgodilo, so večkrat zagotavljali ustrezni organi državne oblasti in zatrjevali, da ni potrebna nikakršna zaskrbljenost za stalnost in varnost zaposlitve, ker da bo vse gozdarsko osebje ostalo še naprej v službi. Samo v izjemnih primerih, ko zaposlitev ne bi bila možna ne na starem ne na novem delu veleposesti, naj bi se odredila možnost namestitve v javni službi, odpravnina ali upokojuitev za starejše nameščence.

Zakon o državnem nadzorstvu in državni upravi veleposestev z dne 20. maja 1922 je določal: «Osebje in vse njegove službene razmere na sekvestriranih veleposestvih ostanejo nespremenjene. V upravičenih primerih sme glavno uradniško osebje (direktorje, upravitelje, gozdarske nadzornike, višje šumarje in glavne knjigovodje) razrešiti minister za agrarno reformo na predlog državnega sekvestra, ostalo osebje pa državni sekvester sam. Če se osebje razreši, ne izgubi pravic, ki si jih je do sedaj pridobilo s svojim službovanjem na dotičnem veleposestvu na podlagi pogodbe ali službene pragmatike. Če take pogodbe ali pragmatike ni, odredi minister za agrarno reformo uradnikom primerno odpravnino v breme lastnikovo, upoštevajoč pri tem službena leta in službeni položaj uradnika.»¹⁴

Zakon o likvidaciji agrarne reforme iz leta 1931 pa ni vseboval določb, ki bi urejale vprašanja v zvezi z zaposlitvami nameščencev na veleposestvih v primerih razlastitve in delitve. Zato je gozdarsko združenje organiziralo ustrezno razpravo na Delavski zbornici v Ljubljani 19. avgusta 1933. Na osnovi te razprave so sestavili osnutek uredbe o zaščiti gozdarskega osebja na razlaščenih veleposestvih. Ta uredba naj bi zaščitila socialno varnost tako nameščencev, kot delavcev. Status stalne namestitve bi se moral priznati vsem, za katere ni bilo izrecno določeno, da so zaposleni samo za določen čas, ne glede na to ali je bila službena pogodba sklenjena pisno ali ustno. Nove službene pogodbe bi morale vsebovati take pogoje, kot jih je imela javna gozdarska služba. V utemeljitvi uredbe so ugotavljali, da so obstajale različne oblike službenih in delovnih pogodb predvsem v ustni obliki. Ugotavljali so, da so pogosto obstajali nekakšni patriarhalni odnosi med veleposestniki in nameščenci in da je zaposleno osebje običajno ostajalo na veleposestvih do smrti, oziroma do onemoglosti in uživalo starostno oskrbo, čeprav ni bilo nikakršnih obveznosti, ne pisnih, ne ustnih. Te okoliščine da je treba upoštevati ob sklepanju novih službenih in delovnih pogodb. Upokojenim gozdarskim nameščencem bi morali odmeriti pokojnine po drugačnih in pravičnejših merilih, njihovo izplačevanje pa bi morali zagotoviti iz dohodkov veleposesti. Po delitvi teh posestev pa bi morali bremena sorazmerno razdeliti po katastrskem dohodku posameznih delov gozdnega veleposestva na stare in na nove lastnike in jih pobirati skupaj z zemljiškim davkom.

¹³ Uredba o prejemkih civilnih državnih uslužbencev v naravi na osnovi čl. 29 Zakona o uradnikih z dne 31. marca 1931, Sl. l. 79/II. str. 1526 z dne 12. decembra 1931, Sl. N. z dne 30. nov. 1931 280/89, str. 1635.

¹⁴ Ur. l. V/4., z dne 11. januarja 1923; Sl. N. št. 276 z dne 9. decembra 1922.

Osnutku uredbe o zaščiti gozdnega osebja je bil priložen popis 12 gozdnih veleposesti, za katere je Ministrstvo za kmetijstvo izdalo 12. februarja 1932 sklep o razlastitvi po agrarni reformi. Poimenski popis upravnega, pomožnega in čuvajskega osebja je bil narejen po stanju na dan 1. januarja 1933. Na teh gozdnih veleposestvih je bilo 21 gozdnih **upraviteljev**, nadupraviteljev in gozdarskih ravnateljstev, ki so bili pretežno tujci nemške narodnosti. **Gospodarsko pomožno osebje** so bili gozdarski inženirji, računovodje, revirni nadgozdarji, gozdarji in pripravniki, vodje gozdne industrije in pomočniki vodij, žagarji-gozdarji, lesni manipulanti, knjigovodje in asistenti; teh je bilo 43. Bilo je še 109 **gozdnih čuvajev**, lovskih paznikov in pomožnih čuvajev. Na 19 že razlaščenih gozdnih veleposestvih pod začasno državno upravo na Hrvaškem v Gorskem Kotarju je bilo 40 višjih nameščencev, 300 gozdarskega pomožnega osebja (logarjev in podgozdarjev) in okrog 1.700 stalnih gozdnih delavcev.¹⁵

Uslužbenci pri upravi verskoskladnih gozdov, ki so bili prej državni uslužbenci, so s prenosom lastništva Kranjskega verskega sklada na ljubljansko škofijo po **Uredbi o prenosu imovine verskih zakladov katoliške cerkve v last in upravo katoliške cerkve** z dne 1. maja 1939 prešli v službo pri cerkvenih oblasteh. Cerkevna avtonomna oblast je morala tem uslužbencem priznati vse pridobljene pravice iz prejšnje državne službe (pokojninska doba, socialna varnost, prejemki v naravi ipd.), dobila pa je tudi vse prispevke z ustreznimi obrestmi, ki so jih ti delavci vplačali v uradniški pokojninski sklad.¹⁶

Gozdna veleposest

Gozdna veleposest je bila predvsem fevdalnega izvora in se je po zemljiški odvezi bistveno nespremenjena preoblikovala v kapitalistični način izkoriščanja gozdov, razvijala je lesno industrijo in lesno trgovino. Tretjina veleposestniških gozdov je bila opredeljena kot rodbinski fidejkomis (neodtujljiva in nedeljiva rodbinska posest, ki praviloma prehaja na prvorojenca iz roda v rod). Fidejkomis je bil institucija dednega prava, ki je v bistvu služil ohranitvi plemiških veleposestev. Fidejkomisne nepremičnine so bile zavarovane pred možnostjo odtujitve ali delitve z vknjižbo v javnih knjigah (podobno kot hipoteke v zemljiških knjigah), ki so jih izvajala sodišča. V letih, ko je avstrijska državna zakonodaja odpravljala fevde in fevdalni sistem, je zakon z dne 16. junija 1868 uredil fidejkomise tako, da jih je bilo možno vpisati šele potem, ko je bila taka volja oporočitelja potrjena z zakonom. Po petih letih izvajanja tega zakona so bili fidejkomisi vpisani pri tretjini plemiške gozdne veleposesti. Po statistiki iz leta 1873 je bilo na Kranjskem 50.875 ha fidejkomisnih gozdov, kar je predstavljalo 33,1 % vseh veleposestniških gozdov v zasebni lasti; ta delež se je do leta 1910 znižal za eno petino. Ker so rodbinske fidejkomise potrjevali le plemičem, lahko upravičeno trdimo, da so bila vsa s fidejkomisi označena zemljišča fevdalnega izvora. Fidejkomis je pri nas odpravila šele Vidovdanska ustava iz leta 1921, vendar se je stara terminologija in praksa ponekod ohranila do tridesetih let, ko se je izvajala razlastitev po agrarni reformi.¹⁷ Gozdarsko združenje nameščencev na veleposestvih je v svojem spisu iz leta 1933 navajalo, da ima *Douglas Thurn* fidejkomisno posest v obsegu 2.392 ha in **alodno** posest v obsegu 1.763 ha.

Thurni so svojo posest širili tudi z nakupi. Gozdna posest grofov Thurnov je zajemala predvsem območje Mežiške doline. Tod so Thurni načrtno kupovali gorske kmetije z velikimi površinami gozdov. Tako je do leta 1880 prišlo v njihove roke 3.107 ha mežiških gozdov, do leta 1900 še 4.801 ha in do 1918 še 343 ha gozdov. Okrog 1.500 ha mežiških gozdov je pokupil rudnik svinca, 735 ha pa razni lesni trgovci.¹⁸

¹⁵ Glej op. 8.

¹⁶ Čl. 12 in 13 Uredbe z zakonsko močjo o prenosu imovine verskih zakladov katoliške cerkve v last in upravo katoliške cerkve z dne 1. maja 1939.

¹⁷ Sergij Vilfan, *Zemljiška gospodstva. Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog*, II. zvezek, Ljubljana 1980, str. 238.

¹⁸ Bogo Grafenauer, *Gospodarski obrat kmetije. Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog*, I. zvezek, Ljubljana 1970, str. 636.

Gozdna veleposest grofov Thurnskih v Ravnah ni bila enotnega lastništva. Thurnova posestva so imela več lastnikov: Douglas, Jurij in Aleksander Thurn. Družinsko nedeljivo dedno posestvo (fidejkomis) je imel **Douglas Thurn**. Imel je 2.392 ha gozdov v okrajih Prevalje in Radovljica. Gozdarski revirji so bili: Mežica s 741 ha, Godec s 1.481 ha in Radovljica s 170 ha. Gozdovi so bili na področju Mežice, Raven, Podpece, Radovljice, Mošenj, Kamne gorice in Kriške gore. Douglas Thurn je imel tudi lastniško (alodno) gozdno posest v okraju Ravne v obsegu 1.763 ha. V okraju Prevalje sta bila gozdarska revirja Kogelnik s 507 ha in Urškin dvor s 313 ha, ki je z večjim delom (6.943 ha) segal v okraj Slovenj Gradec. **Aleksander Thurn** iz Črne pri Prevaljah je imel tretjo Thurnovo gozdno veleposest v obsegu 3.928 ha. V okraju Prevalje sta bila dva gozdna revirja: Črna pri Prevaljah s 3.841 ha in Holmec-Mežica s 87 ha. Gozdovi so bili na področju Črne, Bistre, Mušenika, Ludranskega vrha, Koprivne in Holmca. **Jurij Thurn** iz Črne pri Prevaljah je imel četrto Thurnovo gozdno veleposest v obsegu 1.584 ha v okrajih Slovenj Gradec in Konjice. V Slovenj Gradcu je bil revir Legen s 797 ha gozdov, v Konjicah pa revir Vitanje s 787 ha gozda. Grof Jurij Thurnski je bil sicer bolj znan po železarni v Ravnah. Posamezni deli Thurnovih posesti so bili v postopku razlastitve po agrarni reformi v obsegu 1.043 ha, 40 ha gozdov pa je bilo izročenih občinam pridobiteljicam. Vsem Thurnovim posestnikom je po končani agrarni reformi ostalo v lasti 76 % prejšnje gozdne veleposesti.¹⁹

Tudi **gozdno posest Kranjskega verskega sklada** je mogoče šteti kot nekaj preostanek zemljiških gospodstev. Nastal je 1782, ko je Jožef II. združil premoženje odpravljenih samostanov in redov, njegove dohodke pa namenil za vzdrževanje nove cerkvene organizacije. Gozdove, ki so prišli pod verski sklad, je upravljala komorna (dvorna) uprava za gozdove in domene skupaj z državnimi gozdovi. V letih 1818 in 1822 je večina posestev verskega sklada prišla na dražbo, ker je država želela gospodariti z verskim skladom predvsem v denarju, vendar ni bilo kupcev za vsa posestva. Večja gozdna posest Kranjskega verskega sklada je prvotno obstajala na območju zemljiških gospodstev Mekinje in Velesovo na Gorenjskem, Bajnof, Kostanjevica, Ruperč Vrh in Stična na Dolenjskem ter Bistra in Loško pri Cerknici na Notranjskem. Zelo pa se je povečala gozdna veleposest Kranjskega verskega sklada, ko je leta 1895 država v njegovo korist kupila velike gozdne komplekse na Pokljuki in Jelovici od Kranjske industrijske družbe. Del te posesti je bil že prej cerkvenega izvora. Blejsko veleposest (grad, jezero in gozdovi na Mežaklji, Jelovici in Poljani), ki je bila v lasti Briksenške škofije, je namreč leta 1858 kupil Viktor Ruard za 150.000 goldinarjev (to je bila vsota, ki je bila enaka četrtini ustanovnega kapitala 10 let pozneje ustanovljene Kranjske industrijske družbe). To Ruardovo posest pa je nato leta 1871 odkupila Kranjska industrijska družba, ko je pokupila Zoisove in Ruardove fužine na Gorenjskem ter na Jesenicah zgradila železarno. Ko je leta 1895 težišče delovanja KID prehajalo na Škedenj pri Trstu, je ta družba sklenila prodati obsežne komplekse gozdov na Pokljuki in Jelovici. Kupila jih je država za potrebe Kranjskega verskega sklada. Sklad je imel takrat 28.301 ha gozdov.²⁰ Po prvi svetovni vojni je verski sklad kot avstrijska državna lastnina postal lastnina Države SHS in pozneje Jugoslavije. Pravno je bil Kranjski verski sklad samostojna pravna oseba, njegovi dohodki pa sestavni del državnega proračuna, sicer pa namenjeni vzdrževanju cerkve. Ministrski svet je na predlog pravosodnega ministra 29. marca 1939 sklenil, da se ta verski sklad izroči v last in upravo Ljubljanski škofiji. Prenos lastništva Kranjskega verskega sklada je bil izveden na osnovi Uredbe o prenosu imovine verskih skladov katoliške cerkve v last in upravo katoliške cerkve z dne 1. maja 1939;²¹ ta uredba je dobila moč zakona po pooblastilu finančnega zakona za leto 1939/40, ko je bil v skupščini izglasovan državni proračun; parlament posebej o tem ni sklepal. Uredba je stopila v veljavo že 4. maja 1939 in je morala biti hitro izpeljana. »Vsi poslci zaradi prenosa in izročitve

¹⁹ Privatna gozdna posestva nad 200 hektarjev, ki so razlašena vsled rešenja Ministrstva poljoprivrede br. III, 2413/Via/32 z dne 16.2.1932 za svrhe agrarne reforme. Gradivo za razpravo na Delavski zbornici v Ljubljani 19. avgusta 1933. Arhiv Jugoslavije, fond centrale delavskih zbornic, fasc. 8. Prim. Olga Janša, Agrarna reforma v Sloveniji med obema vojnama. Zgodovinski časopis XVIII, 1964, str. 173–189.

²⁰ Sergij Vilfan, Zemljiška gospodstva. Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog, II. zvezek, Ljubljana 1980, str. 238.

²¹ St. I. Kraljevske banske uprave Dravske banovine, letnik X, št. 39 z dne 17. maja 1939, str. 425–426.

teh zakladov pristojnim cerkvenim oblastem se morajo šteti za nujne in opraviti čimprej«, je določal čl. 14 te uredbe. V prvem členu uredbe je bil definiran predmet prenosa imovine: »Z verskimi zakladi se razumejo zakladi in fondi, ki so bili ustanovljeni iz imovine katoliške cerkve z verskimi dokladami in prostovoljnimi prispevki vernikov in služijo cerkveno-prosvetnim namenom katoliške cerkve«. Izvor premoženja Kranjskega verskega sklada pa ni bil enoten in povsem v skladu s to definicijo. Velik del gozdne posesti je namreč nastal leta 1895 z nakupom, ki ga je opravila država, ga ves čas upravljala in gospodarila z njim ter ga je kot državno last prevzela tudi jugoslovanska država in tudi ta ga je upravljala kot poseben sklad. Ta uredba je bila takrat tudi v nasprotju z določili Zakona o likvidaciji agrarne reforme iz leta 1931 ter njegovih sprememb in dopolnitev iz leta 1933, ki so med drugim določale, »da se morajo v Dravski banovini tudi na cerkvenih posestvih razlastiti gozdovi, ki presegajo 1.000 ha.«²² Vendar se to ni zgodilo. Katoliška cerkev je po podatkih davčnega katastra iz leta 1937 imela v lasti 16.687 ha gozdov brez Kranjskega verskega sklada, ki je takrat štel 18.687 ha gozdov. Škofijskih gozdov je bilo 7.618 ha (ljubljanska škofija 6.361 ha, mariborska 297 ha, nadškofijsko semenišče iz Zagreba na Mokricah 960 ha), župne, kaplanijske, cerkovniške, šolske, verske in druge nadarbine so imele 4.400 ha gozdov, samostani in redovi so imeli 3.345 ha gozdov (minoritski samostan s Ptuja 401 ha, kartuzijanci iz Pleterij 1.360 ha, trapisti iz Rajhenburga (Brestanica) 384 ha, Nemški viteški red iz Velike Nedelje 1.200 ha), posamezne cerkve in župnije so imele 1.325 ha gozdov.²³ Ko je leta 1939 ljubljanska škofija dobila še vse gozdove Kranjskega verskega sklada, je cerkvena posest štela 34.885 ha gozdov, kar je močno presegalo zemljiški maksimum po določbah zakona o likvidaciji agrarne reforme iz leta 1931 ter njegovih sprememb in dopolnitev iz leta 1933.

Uslužbenci pri upravi verskih skladov, ki so bili prej državni uslužbenci, so s prenosom lastništva prešli v službo pri cerkvenih oblasteh. Cerkvena avtonomna oblast je morala tem uslužbencem priznati vse pridobljene pravice iz prejšnje državne službe (pokojninska doba, socialna varnost, prejemki v naravi ipd.), dobila je pa tudi vse prispevke z ustreznimi obrestmi, ki so jih ti delavci vplačali v uradniški pokojninski sklad.²⁴

Gozdni urad Karla Auersperga s sedežem v Soteski pri Novem mestu je imel 8.098 ha gozdov v okraju Kočevje, 9.415 ha v okraju Novo mesto, 107 ha v okraju Litija in 247 ha v okraju Črnomelj. Posestvo je imelo dve upravi: ena je bila v Kočevju, druga v Soteski. Gozdarski revirji so bili v Kočevju, Grčaricah, Ravnah in Predgradu; v Straži, Soteski, Brezovi rebri, Podstenicah, Travniku in Rogu. Lesna industrija in industrijske žage so bile v Kočevju, Jelendolu, v Straži in Soteski. V okviru posestva je bilo tudi 230 ha kmetijskih zemljišč. V postopku razlastitve po agrarni reformi je bilo 15.261 ha gozdov.²⁵

Veleposestvo Auersperg Herwarda nasledniki na Turjaku je imelo 1.287 ha gozdov v okraju Kočevje, 940 ha v okraju Ljubljana-okolica in 316 ha v okraju Logatec. Posestvo je imelo tudi 145 ha kmetijskih zemljišč. V postopku razlastitve je bilo 1.063 ha gozdov, ki so prišli pod začasno državno upravo. Več kot polovica posestva je ostala v prejšnji lasti. Gozdarski revirji so bili Turjak, Podturjak, Želimlje, Krvava peč, Mačkovec, Rob, Osredok in Mokrc, kjer je bila tudi industrijska žaga.²⁶

Veleposestvo Windischgrätz Huga nasledniki je imelo 6 gozdnih uprav in sicer v Oplotnici, Slatni, Planini, Bogenšperku, Podsredi in na Bizeljskem (predvsem za upravljanje vinogradov). Gozdovi so bili v okrajih Konjice 3.706 ha, Logatec 1.526 ha, Litija 1.998 ha, Šmarje 1.226 ha in Brežice 12 ha. V okviru posestva je bilo tudi 296 ha kmetijskih zemljišč. Pod začasno državno upravo je prišlo 1.040 ha gozdov; 252 ha jih je izročil pristojnim občinam prostovoljno. Veleposestvo je ostalo skoraj neokrnjeno z več kot 83 % prejšnje posesti. Gozdarski revirji so bili:

²² Sl. l. Kraljevske banske uprave Dravske banovine, letnik IV, št. 56 z dne 12. julija 1933, str. 734.

²³ Anton Šivic, Šumarstvo, Krajevni leksikon Dravske banovine, Ljubljana 1937, str. 34–41.

²⁴ Glej op. 16.

²⁵ Glej op. 19.

²⁶ Isto.

Oplotnica, Konjice, Slemenca, Preloge, Lukanja, Planina, Laze, Slatna pri Šmartnem, Pasjek, Velike njive, Bogenšperk, Bizeljsko in Podsreda.

Veleposestvo Windischgrätz Alfred z upravo v Rogatcu je imelo 2.225 ha gozdov v okraju Šmarje in 295 ha na Pohorju v okraju Maribor-desni breg ter 71 ha kmetijskih zemljišč. 1.279 ha gozdov je bilo v razlastitvi in pod začasno državno upravo. Gozdni revirji so bili na področju Rogatca, Loga, Žetal, Boča in Janine.²⁷

Veleposestvo dr. Alfonsa Zabeo dedičev, Fala-Ruše, je imelo 4.216 ha gozda. Gozdovi so bili na Klopnem vrhu na Pohorju v okraju Maribor-desni breg. Pod začasno državno upravo je prišlo 1.000 ha gozdov; več kot tritret posesti je ostalo skupaj in v lasti prejšnjih lastnikov.²⁸

Veleposestnik dr. Ferdinand Attems, Slovenska Bistrica, je imel 5.819 ha veliko gozdno posest, od tega je bilo 616 ha kmetijskih zemljišč. Gozdove je imel na Pohorju v okraju Maribor-desni breg 2.168 ha, v okraju Šmarje 1.262 ha, v okraju Brežice 611 ha in v okraju Krško 134 ha. Občinam Slovenska Bistrica, Hoče, Slivnica, Pilštanj in Podčetrtek je sporazumno prepustil 765 ha gozda. V lasti mu je ostalo še 76 % gozda. Gozdove je imel na področju Pohorja in Kozjanskega.²⁹

Veleposestnik dr. Artur Perger iz Mislinje je imel 2.670 ha gozdov v okrajih Konjice 1.347 ha in Slovenj Gradec 1.323 ha. Gozdovi so bili na področju Mislinje. Veleposestnik Perger se je prostovoljno obvezal dajati občini Mislinja določeno količino lesa zastonj, del pa po polovični ceni. Celotna veleposest pa mu je ostala v lasti.³⁰

Veleposestnik dr. Rudolf Hoschek, Planina pri Sevnici, je imel gozdno veleposest v obsegu 1.565 ha. Gozdovi so bili v okrajih Šmarje 670 ha in Brežice 895 ha na področjih Planine in Fužin. Manjši del veleposestva je bilo kmetijsko zemljišče z 71 ha. 67 ha gozda je dal na uporabo občinam Šmarje in Brežice, 92 % gozdne veleposesti pa je ostalo lastniku.³¹

Veleposestnik dr. Karl Born, Sveta Katarina pri Trziču, je imel 3.835 ha gozdov in pomembno industrijo v Trziču. Njegovi gozdovi so bili na področju Svete Katarine nad Trzičem. Po končanem razlastitvenem postopku agrarne reforme so mu ostali skoraj vsi gozdovi (90 %), občinam je v brezplačno uporabo izročil samo 440 ha gozdov.³²

Veleposestnik Josip Herberstein, Ptuj, je imel 1.061 ha gozda: v okrajih Ptuj 707 ha in Maribor-levi breg 354 ha. Herberstein je imel tudi 608 ha kmetijskih zemljišč. V razlastitvenem postopku agrarne reforme je bilo 109 ha gozda, ki so ga dobile v uporabo občine. Graščino Ptuj je leta 1873 kupila grofica Therese Herberstein. Njen sin Josip Herberstein, ki je postal lastnik tega veleposestva, je leta 1907 dokupil še graščino Vurberg v obsegu 822 ha, leta 1916 graščino Hrastovec z 289 ha in leta 1918 še graščino Ravno polje s 341 ha, tako je njegova veleposest merila skupaj 1.966 ha. Po agrarni reformi mu je bilo razlaščenih 731 ha kmetijskih zemljišč in je njegova veleposest merila 1.235 ha, večinoma gozdov. Pred agrarno reformo je posestvo zaposlovalo 12 uradnikov in 195 nameščencev, delavcev in dninarjev, leta 1937 samo še 3 uradnike in 53 nameščencev, delavcev in dninarjev.³³

²⁷ Isto.

²⁸ Isto.

²⁹ Isto.

³⁰ Isto.

³¹ Isto.

³² Isto.

³³ Isto.

Zusammenfassung

Der Großgrundbesitz an Wald zur Zeit der Liquidation der Agrarreform des Jahres 1933 und das Problem der sozialen Sicherheit der Angestellten

France Kresal

Nach der Grundentlastung und Auflösung von Grundherrschaften im Jahre 1853 gab es in Slowenien ca. 200.000 selbständige Bauernhöfe und einige hundert Großgrundbesitze. Allein in Krain etwa zählte man 344 Großgrundbesitze mit einem Umfang von über 1.000 ha. Diesem Grundbesitz blieben in erster Linie die großen Waldflächen erhalten. Durch die Bestimmungen der Verordnung vom 21. Juli 1919, nach denen den Eigentümern als Maximum 75 ha Ackerland bzw. 200 ha Gesamtfläche verbleiben sollten, hätten im damaligen Slowenien 208 Großgrundbesitze mit einer Gesamtfläche von 203.347 ha, davon 147.015 ha Wald, erfaßt werden sollen. Dennoch wurde damals nur der Überhang des Ackerlandes verteilt bzw. in mehrjährige Pacht gegeben. Der Waldgrundbesitz blieb davon unberührt, die Reform wurde nicht durchgeführt. Bis zur Liquidation der Bodenreform stand der ganze Großgrundbesitz unter Staatssequestration, damit es zu keinen Mißbräuchen bei der Bewirtschaftung und Spekulationen in der Eigentumsfrage käme. Das Gesetz über die Liquidation der Agrarreform aus dem Jahre 1931 erfaßte 77 Großgrundbesitze. Dabei handelte es sich um Großgrundbesitze mit mehr als 75 ha Ackerland oder über 1.000 ha Waldflächen. Der gesamte Großgrundbesitz umfaßte 143.447 ha, davon 105.955 ha Wald. Im Februar 1932 wurden die ersten Verordnungen zu einer teilweisen Enteignung von 32 Waldgroßgrundbesitzen in Slowenien und Kroatien erlassen. Es folgten mehrere Gesetzesänderungen und -ergänzungen mit neuen Kriterien zur Enteignung des Waldgroßgrundbesitzes. Von Bedeutung waren die vom 24. Juni 1933, die ausdrücklich bestimmten, daß im Draubanat auch alle kirchlichen Wälder enteignet werden sollten, die mehr als 1.000 ha umfaßten. Dennoch trat dies nicht ein, sondern durch die Verordnung des Präsidenten des Ministerrates Dragiša Cvetković vom 1. Mai 1939 wurden auch noch alle Fondsforste in Eigentum und Verwaltung der Ljubljanaer Diözese überführt. Die enteigneten Forste übernahm die provisorische Staatsverwaltung. Der Umfang des Waldgroßgrundbesitzes blieb auch nach der Bodenreform fast unverändert. Großgrundbesitzwälder bildeten in der Regel große Komplexe, die von Forstexperten gepflegt wurden. Mehr als die Hälfte dieser Waldflächen waren in der Hand von 12 Eigentümern.

Ein Forstgesetz sorgte für die geregelte Bewirtschaftung der Staats- und Fondsforste sowie vieler Forste des Großgrundbesitzes, die von kompetenten Förstern verwaltet wurden. Das jugoslawische Forstgesetz aus dem Jahre 1930 sah forstwirtschaftliche Maßnahmen auch für Wälder in Privatbesitz vor, die mehr als 300 ha umfaßten. In der Karstwelt konnten die Forstbehörden auch auf kleineren privaten Waldflächen eine planmäßige Bewirtschaftung beanspruchen. Ein Forstausschuß der Banatsverwaltung mit hochgebildeten Forstexperten versah den Forstdienst. Bei Bezirksvorständen waren Forstreferenten mit fachlichem Hilfspersonal tätig. In politischen Bezirken wirkten Unter-, Oberförster und Förster als technisches Hilfspersonal. Ihr sozialer Status war durch das Forstgesetz geregelt. Sie waren unfall-, kranken- und altersversichert. Das Gesetz über Staatsangestellte regulierte ihr Dienstverhältnis. Das Forstpersonal bei Forstgrundbesitzern genoß einen anderen Status. Wenn der Waldbesitz als Unternehmen galt, waren die dort angestellten Arbeiter und das Hilfspersonal pflichtversichert nach dem Gesetz über die Arbeiterversicherung, und zwar nur unfall- und krankenversichert. Die Altersversicherung kam erst im Jahre 1937 zur Anwendung. Die dortigen Angestellten kamen bereits 1908 auch in den Genuß einer Altersversicherung. Viele Waldgroßgrundbesitze hatten nicht den Status eines Unternehmens, sondern den eines individuellen Grundbesitzes. Die Großgrundbesitzer schlossen mit ihrem Fach- und Hilfspersonal ein privatrechtliches Dienstverhältnis und Arbeitsverträge, in denen auch Form und Umfang der Altersversorgung definiert wurden. Die soziale Sicherheit garantierte der Waldgroßgrundbesitzer selbst, und zwar im Rahmen eines eigenen Sozialfonds, jedoch privat, nicht obligatorisch und auf patriarchalischer Basis. Sozialfonds des Großgrundbesitzes und ihre Entscheidungen hinsichtlich der Verpflegung im Falle von Not und Arbeitsunfähigkeit sowie Auszahlung von Altersrenten in Bargeld oder Naturalien hatten einen privatrechtlichen Charakter, ihre materielle Grundlage beruhte aber auf den Einnahmen aus dem Großgrundbesitz. Die Agrarreform mit der Enteignung eines Teils des Großgrundbesitzes war aber höhere Gewalt, die die Rechtssicherheit der sozialen Versorgung von Rentnern und die soziale Sicherheit von Angestellten gefährdete.

Die Forstfamilien auf 12 erfaßten Großgrundbesitzen vor der Agrarreform des Jahres 1935 wohnten in der Mehrzahl in Dienstwohnungen, es wurde ihnen ein Stück Land zur Nutzung überlassen und kostenlose Heizung gesichert. Die Familien waren sehr groß. Die Einnahmen des Forstpersonals, der Arbeiter und Rentner waren zufriedenstellend. Gefährdet war dagegen die Existenz der Witwen und ihrer Kinder. Die Hälfte der Witwen hatte minderjährige Kinder. Die Witwen waren verhältnismäßig jung, was zum Schluß verleitet, daß es sich in vielen Fällen um Todesunfälle ihrer Männer am Arbeitsplatz handelte. Beinahe ein Viertel der jungen Witwen mit minderjährigen Kindern heiratete noch einmal und überbrückte auf diese Weise die Existenznot.

Die meisten Witwen erhielten keine Familienrente nach dem pensionierten Förster, sondern nach der Invalidenrente des verunglückten oder arbeitsunfähigen Försters. Aus diesem Grunde waren diese Einnahmen auch so niedrig. Die Kinder der verstorbenen Förster besuchten keine Schulen. Unter 181 erfaßten minderjährigen Kindern gab es nur zwei Lehrlinge und einen Mittelschüler. Die Altersversorgung von Festangestellten auf Großgrundbesitzen war zwar nicht einheitlich, jedoch zufriedenstellend geregelt. Benachteiligt war vor allem das Hilfspersonal. Wegen des unregelmäßigen Versicherungsstatus waren bei einem Stellenwechsel alle betroffen, weil sie die erworbenen Rechte nicht geltend machen konnten. Auf diese Weise manifestierten sich die negativen Folgen der patriarchalischen Verhältnisse auf Großgrundbesitzen.

SLOVENSKA MATICA

SI-1001 Ljubljana, Kongresni trg 8, pp. 458, tel.: (061) 1263-190

Članom Zveze zgodovinskih društev Slovenije nudi po svojih članskih cenah tudi naslednje knjige:

Fran Zwitter

O SLOVENSKEM NARODNEM VPRAŠANJU

Izbor Zwittrovih razprav o razvoju slovenskega narodnega vprašanja in dozorevanju slovenskega naroda od konca 18. stoletja do druge svetovne vojne je zanimiv za široko kulturno občinstvo in ne le za zgodovinarje. Knjigo je uredil in s komentarjem opremil prof.dr. Vasilij Melik.

Andrej Vovko

MAL POLOŽI DAR... DOMU NA ALTAR

»Portret slovenske narodnoobrambne šolske organizacije Družbe sv. Cirila in Metoda 1885–1918« je prikaz slovenskih prizadevanj, da bi z vztrajno in domiselno nabiranimi prostovoljnimi prispevki vzdrževali slovenske šolske zavode, posebej še v narodno najbolj ogroženih obrobni pokrajinah.

Lojze Ude

MOJE MNENJE O POLOŽAJU

»Članki in pisma 1941–1994« (v uredništvu in s spremno besedo mag. Borisa Mlakarja) kažejo znanega narodnega delavca kot »kritičnega spremljevalca Osvobodilne fronte«, saj si je Lojze Ude upal odkrito nasprotovati vrsti potez OF, sprožil je tudi akcijo za premirje v državljanski vojni – in ostal živ, a od petdesetih let odrinjen na rob družbe.

Albert Rejec – Tone Črnač – Jože Vadnjak

PRIČEVANJA O TIGRU

Dr. Tatjana Rejec je uredila in z informativnimi opombami opremila tri spominska besedila o slovenski primorski protifašistični organizaciji TIGR, katere pomen je bil v povojnem času načrtno zamolčevan. Rejčevo pričevanje je prišlo naravnost iz policijskih arhivov, saj je nastalo med zasliševanji »u kancelariji Ozne za Jugoslaviju« v Belgradu marca in aprila 1945 ter marca 1946.

Anka Vidovič-Miklavčič

Prispevek k zgodovini ustanovitve in dejavnosti Kmetijske zbornice v Sloveniji

Misel o ustanovitvi »kmečke« oziroma »kmetijske« zbornice kot zakonitega skupnega zastopstva slovenskih kmetov je bila v agrarnopolitičnem življenju prisotna že vrsto let. Spomnili bomo na delovanje Janeza Ev. Kreka, ki si je močno prizadeval doseči samoupravno »kmečko zastopstvo« in je svoj program v tem smislu predstavil tudi v *Socialnem načrtu slovenskih delavskih stanov* (kot dodatek k publikaciji *Črne bukve kmečkega stanu. Jedro kmečkega vprašanja*, Ljubljana 1895). Potreba po ustanovitvi kmečkega stanovskega zastopstva se je vse bolj kazala po ustanovitvi prve jugoslovanske države. Pokrajinska uprava za Slovenijo je že 1921 dala predlog ministrstvu za kmetijstvo, naj se ustanovijo pokrajinske kmetijske zbornice, vendar predlog ni nikoli prišel v obravnavo. Leta 1923 je kmetijsko ministrstvo izdelalo načrt zakona o kmetijskih zbornicah, toda tudi ta ni prišel do »vrat parlamenta«. Tudi kmetijski minister dr. Fran Kulovec v kratkotrajni vladi Davidovič-Korošec 1924 ni uspel s svojim zakonskim načrtom.¹

Seveda so se zahteve po ustanovitvi zbornic nadaljevale tudi v naslednjih letih v obliki predlogov, resolucij kmečkih oziroma kmetijskih organizacij in društev. Vprašanje ustanovitve kmetijskih zbornic v državi pa je znova postalo pereče ob sprejetju zakona o pospeševanju kmetijstva leta 1929. Že naslednje leto je ministrstvo za kmetijstvo pripravilo zakonski osnutek o zbornicah; poslali so ga ustreznim organizacijam v presojo in dopolnilo. Osnutek je načrtoval delovanje banovinskih zbornic, ki bi svojo dejavnost opirale na občinske in okrajne kmetijske odbore. Vendar tudi ta osnutek ni prišel do uzakonitve.²

Šele leta 1936 je nov osnutek zakona po številnih razpravah privedel do ustanovitve kmetijskih zbornic v državi. V državnem merilu je vrzel dejavnosti kmetijskih zbornic nekoliko zapolnjevala Glavna zadružna zveza (Glavni zadružni savez), ki je bila ustanovljena 1919 v Beogradu. Poleg tega, da se je zavzemala za ustanovitev zbornic, je tudi s svojo avtoriteto v marsičem zastopala kmečke interese.³

V jugoslovanskem delu Slovenije je v tem smislu nastopala častitljiva Kmetijska družba, ki je imela glede na preteklo dejavnost še pred prvo svetovno vojno pomembno vlogo. Toda, kot bomo v obravnavi spoznali, med obema vojnama iz različnih razlogov ni imela vselej srečnih rok, da bi povsem nadomestila »kmečko« oziroma »kmetijsko« zbornico.

Vloga Kmetijske družbe

Z združitvijo Kmetijske družbe za Kranjsko in Kmetijske družbe za Štajersko leta 1918 v Kmetijsko družbo za Slovenijo je ta v naslednjih letih še razširila svoje področje delovanja. Kmetje, kakor tudi javnost, so gledali v Kmetijski družbi svojo »glavno stanovsko organizacijo«, iz katere se bo prej ali slej »razvila kmetijska zbornica.«⁴

¹ Dr. Teofan Ristić, Kmetijske zbornice v Jugoslaviji, v publikaciji Letno poročilo Kmetijske zbornice Dravske banovine v Ljubljani, za I. in II. poslovno leto 1937–1938. Ljubljana 1939, str. 13, 14.

² Ibidem, str. 14.

³ Ibidem, str. 14.

⁴ Domoljub, 42, 11. septembra 1929, št. 37.

Po drugi plati pa je Kmetijski družbi za Slovenijo, kot je zapisal *Kmetovalec* 1928 ob proslavi 160-letnice njenega delovanja, primanjkovalo sredstev za izpolnitev njenih načrtov; jugoslovanska država ji je namreč bolj mačehovsko dodeljevala finančna sredstva.⁵

Vendar v nekaterih krogih misli, da bi imela Kmetijska družba kot »pospeševalka kmetijstva« in »prava zastopnica kmetijskih, stanovskih in gospodarskih interesov« obenem tudi vlogo zbornice, niso tako hitro opustili. Žal so notranjo trdnost Kmetijske družbe že v dvajsetih letih čedalje bolj hromili strankarski prepiri.⁶

Zlasti je prihajalo na dan rivalstvo med privrženci Slovenske ljudske stranke in znotraj nje Jugoslovanske kmetске zveze na eni strani in na drugi liberalno usmerjenimi kmeti v Samostojni kmetijski stranki oziroma Slovenski kmetijski stranki (Pucljevi kmetijci) v raznih socialno-gospodarskih in političnih vprašanjih.⁷

Navkljub razpustu političnih strank januarja 1929 se medsebojna nasprotja niso pomirila, temveč so od časa do časa znova razburjala privržence ene ali druge strani. Tako npr. glede sprejema 2.500 slovenskih kmetov v članstvo Kmetijske družbe. Večina njih je bila organizirana v katoliški – v kmečko-stanovsko organizacijo preosnovani – Jugoslovanski kmetijski zvezi in v Kmetijski zvezi.⁸

Vse to je privedlo do tega, da je ban inž. Dušan Sernec Kmetijsko družbo 12. novembra 1929 razpustil z obrazložitvijo, da je prekoračila statutarna pravila, saj je bila že nekaj let »torišče dveh nasprotujočih si političnih struj.«⁹

Ta dogodek je za nas zanimiv zato, ker so tudi nova pravila obnovljene Kmetijske družbe dajala upanje, da bodo kmetje hkrati v njej dobili nekakšno kmetijsko zbornico. Začasna vloga »kmečkega zastopstva« je bila namreč v pravilih 1929 nedvoumno nakazana. Med drugim je rečeno, da ima kot kmetijsko stanovsko društvo namen izpopolnjevati in podpirati vse panoge kmetijstva, biti posvetovalni organ, po svojih močeh podpirati zakonodajo in stremeti za tem, da bi delovala kot »strokovni zastopnik kmetovalcev v obliki kmetijske zbornice.«¹⁰

Ustanovni občni zbor preosnovane družbe, zdaj z imenom Kmetijska družba v Ljubljani, je bil 16. novembra 1929. Predsednik Oton Detela ji je v govoru zaželel veliko uspehov »in da srečno privedejo Kmetijsko družbo tja, kamor so jo njeni novi ustanovitelji usmerili, to je v zakonito zastopstvo – v kmetijsko zbornico.«¹¹

Vendar Kmetijska družba svojega poslanstva in pričakovanja, slovenskih kmetov v tej smeri ni izpolnila. Kot smo že omenili je bil izdan 1930 nov zakonski osnutek za kmetijske zbornice, po drugi strani pa je že prej, zlasti pa v letu 1932, ko je gospodarska kriza močno kazala svoje posledice, prihajalo do pobud, naj Kmetijska družba povsem preide v združeno ustanovo. Navkljub nasprotovanju (predvsem članov Kmetijske družbe iz katoliškega tabora) se je Kmetijska družba kot društvo razdružila in se preoblikovala v zadrugo pod imenom Kmetijska družba Ljubljana, registrirana zadruga z omejeno zavezo. Svojemu glasilu *Kmetovalec* je dodala prilogo *Vnovčevalec*.¹²

Kot je videti iz poročil z občnih zborov in iz drugih prispevkov, je zadruga bolj ali manj uspešno opravljala svoje naloge, zlasti s prodajo kmetijskih pridelkov in živine. Nasprotniki preureditve Kmetijske družbe v zadrugo, ki so bili pretežno iz vrst bivše SLS, so večinoma

⁵ *Kmetovalec*, XLV, 31. avgusta 1928, št. 16, str. 124–125, inž. Rado Lah, 160 letnica Kmetijske družbe za Slovenijo 1767–1927.

⁶ *Ibidem*.

⁷ Primerjaj Domoljub, 42, 8. maja 1929, št. 19; *ibidem*, 11. septembra 1929, št. 37. Tudi v kasnejših letih so članki v *Slovincu* in *Domoljubu* precej ostro naperjeni proti Kmetijski družbi.

⁸ Domoljub, 42, 11. septembra 1929, št. 37, Kmetijska družba na razpotju.

⁹ *Kmetovalec*, XLVI, 30. novembra 1929, št. 22, str. 173.

¹⁰ *Kmetovalec*, XLVI, 30. novembra 1929, št. 22, str. 176, Važnejša pravila Kmetijske družbe.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Kmetovalec*, 49, 15. decembra 1932, št. 23, str. 225–228; *ibidem*, 49, 31. decembra 1932, št. 24, str. 237–238; *ibidem*, 50, 31. januarja 1933, št. 2, str. 20, 21.

zapustili Kmetijsko družbo, s tem je zadruga prešla povsem v roke liberalcev, zlasti še Pucljevih privrženecv. Vendar zamere in prepiri s tem niso prenehali. Od časa do časa je katoliški politični tisk seznanjal javnost z različnimi nepravilnostmi, predvsem pa obtoževal vodstvo Kmetijske družbe, da se je nezakonito prelevila v zadružno ustanovo. Napetosti so se vlekle, kot bomo še govorili v zvezi s Kmetijsko zbornico, vse do aprilskega zloma 1941.

Prizadevanje kmečko-stanovskih organizacij za »kmečki parlament«

Na kratko bomo predstavili še druge kmečko-stanovske organizacije, ki so delovale v zadnjem desetletju prve jugoslovanske države in njihov odnos do »kmečke« oziroma »kmetijske« zbornice. Vodstvo konec leta 1928 iz stanovsko-politične v kmečko stanovsko-strokovno organizacijo preosnovane katoliške Jugoslovanske kmetijske zveze, zdaj pod imenom Jugoslovanska kmetijska zveza v Ljubljani in Kmetijska zveza v Mariboru,¹³ je imelo s Kmetijsko družbo večje ali manjše spore. Med drugim si je prizadevalo v bližnji prihodnosti doseči ustanovitev »kmečke zbornice« in to zlasti po letu 1930, ko je bil sestavljen nov načrt zakona o kmetijskih zbornicah. Vendar je bilo delovanje obeh zvez kratkotrajno. Banska uprava, ki jo je tedaj vodil ban dr. Drago Marušič, je namreč decembra 1931 razpustila obe omenjeni zvezi, in sicer z obtožbo, da sta delovali tudi strankarsko politično.¹⁴

Po padcu režima JNS junija 1935 je obnovljena Kmečka zveza, zdaj za Dravsko banovino, z glasilom *Orač* (1937/38–1939; 1940–1942), kot bomo še obravnavali, tesno sodelovala pri ustanovitvi in delovanju kmetijske zbornice. Med vztrajnimi in morda najbolj glasnimi privrženeci čimprejšnje ustanovitve »kmečke« in ne »kmetijske« zbornice je bila Zveza absolventov kmetijskih šol, ustanovljena aprila 1933, ki je svoje organizacije širila skoraj v vse okraje. V svojem glasilu *Brazda* (1934–1937) je večkrat utemeljevala pomen »kmečkega parlamenta« ter pripravila zakonski načrt za ustanovitev zbornice, predvsem pa je skušala uresničiti J. Ev. Krekovo zamisel samoupravnega »kmečkega zastopstva«.¹⁵

Zveza slovenskih kmetov, ustanovljena avgusta 1932,¹⁶ njeni člani so bili v pretežni meri bivši pripadniki Pucljeve Slovenske kmetijske stranke, v vodstvu pa so sodelovali tudi predstavniki iz prosvetno kulturne organizacije Zveze kmetijskih fantov in deklet, si je v tem času na podlagi jugoslovanske nacionalne ideje močno prizadevala za združitev vseh slovenskih kmetov neglede na prejšnjo strankarsko politično pripadnost. V okviru svojega programa je na straneh *Kmetijskega lista* ob reševanju vprašanja kmečkih dolgov in kmečkega združništva večkrat poudarjala tudi potrebo po kmetijski zbornici, pa tudi obveščala bralce o vsebini zakonskih načrtov.¹⁷ Po padcu režima JNS junija 1935 sta bili skladno s politiko JNS v opoziciji tudi Zveza slovenskih kmetov in Zveza kmetijskih fantov in deklet. Prek *Kmetijskega lista* sta kritično spremljali delo ustanovljene Kmetijske zbornice, obtoževali, da je ta ustanova predvsem v rokah JRZ in da se naslanja le na »režimu JRZ zveste« kmečke gospodarske, stanovske in prosvetne organizacije.

Pod vlado M. Stojadinovića in po ustanovitvi Jugoslovanske radikalne zajednice (JRZ) 1935 se je zahteva po kmečki oziroma kmetijski zbornici bližala uresnitvi. Po prestani krizi se je pričelo gospodarstvo polagoma dvigati in država si je s programom JRZ prizadevala v okviru gospodarske obnove predvsem sanirati kmeta. S sprejetjem proračuna za leto 1936/1937 in z izglasovanjem finančnega zakona je ministrstvo za kmetijstvo dobilo pooblastilo za ustanavljanje in organiziranje kmetijskih zbornic v državi. Te naj bi z odlokom bana in s sodelovanjem banskega

¹³ Več o tem Anka Vidovič-Miklavčič, Kmečko stanovsko gibanje v okviru SLS v zadnjem desetletju stare Jugoslavije. *Revija* 2000, št. 46/47, 1989, str. 213–219.

¹⁴ *Ibidem*, str. 219; AS, fond BAN 16–2 Društva, fasc. 10501–11500/1932; primerjaj Domoljub, 44, 10. decembra 1931, št. 49, Kmetijska zveza razpuščena.

¹⁵ Primerjaj *Brazda* IV, 1937, št. 2, str. 13, 15; Anka Vidovič-Miklavčič, Oživiljanje Krekovega »kmečko-socialnega programa« v okviru kmečko-stanovskega gibanja Zveze absolventov kmetijskih šol (ZAKŠ). *Revija* 2000, 1990, št. 52/53, str. 165–179, zlasti 176–178.

¹⁶ Več o tem Anka Vidovič-Miklavčič, Zveza slovenskih kmetov v letih 1932–1935. *Zgodovinski časopis*, 43, 1989, št. 4, str. 555–569.

¹⁷ Primerjaj *Kmetijski list*, XIII, 5. oktobra 1932, št. 40; *ibidem*, XIII, 12. oktobra 1932, št. 41.

sveta ustanavljali v vsaki banovini posebej. Že omenjena decembra 1935 obnovljena Kmečka zveza, katere program je bil organizacijsko strniti slovenskega kmeta in ga gospodarsko osamosvojiti, pri tem jo je podpiralo tudi vodstvo slovenskega dela JRZ, je bila v tem času zelo dejavna. Predvsem je pospešeno širila svoje krajevne organizacije v občinah in župnijah, v katerih je kmalu zajela več deset tisoč kmetov.¹⁸

Hkrati pa je npr. na svojih zborovanjih ob vprašanju, kako doseči »kmečko zastopstvo«, ki bi sodelovalo z vlado, obravnavala vprašanje ustanovitve kmetijske zbornice. Pri tem je vodstvo Kmečke zveze pozivalo slovenske kmete, naj se trdno organizirajo v obnovljeni kmečko-stanovski organizaciji, saj naj bi združeni kmetje prek zbornice dosegli veliko več. Tako kot Zveza absolventov kmetijskih šol je tudi Kmečka zveza v letu 1936 pripravljala pripombe k zakonskemu osnutku o kmetijskih zbornicah. S povzetkom osnutka, objavljenim v *Domoljubu* junija istega leta, je Kmečka zveza pozivala, naj se kmetje seznanijo z vlogo, nalogami in pravicami kmetijske zbornice.¹⁹

Na plenarni seji glavnega odbora Kmečke zveze 5. junija 1936 so med drugim v resoluciji zapisali, da morajo poslej več pozornosti posvetiti ustanavljanju kmetijskih zbornic v državi, ki bodo »ustrezale potrebam in interesom našega kmeta.«²⁰

Pri tem je bila prodornejša in predvsem kritična Zveza absolventov kmetijskih šol, ki je svoje pripombe objavljala prek svojega glasila *Brazda*. Zakonski osnutek, ki je bil objavljen v začetku leta 1936, izdelal ga je poseben odbor v ministrstvu za kmetijstvo, so pisci v *Brazdi* ocenili, da je podoben zakonu o pospeševanju kmetijstva iz leta 1929, zato bo potrebno ta zakon »uničiti« ali pa ga »bistveno spremeniti«. Poleg tega so sodili, da bodo kmetijske zbornice finančno odvisne od upravnega aparata; prav tako niso soglašali z volilnim redom in posebej z volilno pravico, pridobljeno šele s 25 leti starosti. Zahtevali so, naj bi zbornica imela večji posluš tudi za stanovsko-socialna vprašanja slovenskega kmeta. Zato je kmečko ljudstvo »zelo razočarano nad predloženim načrtom«, ki ga bo moralo bržkone odkloniti.²¹

Pisci v *Brazdi* so zlasti zahtevali neodvisnost zbornice od politične uprave, prav tako mora biti zbornica tudi »finančno neodvisna« in »popolnoma samoupravna«. Predvsem pa so ves čas vztrajali, da naj bo resnični kmečki parlament, zato zahtevajo »kmečko« in ne »kmetijsko« zbornico.²²

Posebej naj omenimo še javno razpravo, ki je potekala 13. in 17. avgusta 1936 v Ljubljani in jo je vodil ban dr. M. Natlačen. Sodelovali so zastopniki Kmečke zveze, Zveze absolventov kmetijskih šol, Zadružna zveza in marca istega leta ustanovljena Strokovna zveza poljedelskih delavcev, direktor kmetijske šole inž. Rado Lah in Marko Kranjc, tajnik JRZ v Mariboru. Obravnava se je sukala predvsem okoli dveh vprašanj: 1) ali naj ustanovijo poleg kmečke zbornice v banovini še okrajne kmečke zbornice in 2) pravice in dolžnosti kmečkega delavstva. Večina je zagovarjala predlog, naj bi ustanovili tudi okrajne kmečke zbornice, tako da bi dotedanje kompetence okrajnih kmetijskih odborov prešle na okrajne kmečke zbornice in s tem tudi finančno vzdrževanje. Vendar, kot bomo videli pozneje, niti okrajnih niti kmečkih zbornic niso ustanavljali. Glede kmečkih oziroma poljedelskih delavcev pa je nastalo načelno vprašanje, kdo spada med takšne delavce, zato so opredelili njihov status. Prevladalo je mnenje, da naj imajo volilno pravico le tisti delavci, ki so najmanj tri leta služili v isti občini ter je njihov glavni zaslužek mezda za delo v kmetijstvu in ki ne spadajo pod zakon o zaščiti delavcev. Njihov zastopnik je na anketi poudaril, da »mora uredba uzakoniti enakopravnost in enakovrednost med kmečkimi gospodarji in kmečkimi delavci« in naj imajo slednji tudi volilno pravico, ne glede na to, koliko časa so bivali pri enem delodajalcu, v enem okraju ali eni banovini. Splošna kritika udeležencev se je dotaknila

¹⁸ Podrobno o tem Anka Vidovič-Miklavčič, Kmečko stanovsko gibanje v klerikalnem taboru na Slovenskem v letih 1935–1941. Borec, XLII, 1990, št. 1, str. 71–143.

¹⁹ Domoljub, 49, 2. julija 1936, št. 27, Premaknili smo se z mrtve točke.

²⁰ Domoljub, 49, 10. junija 1936, št. 24, Kmečka zveza za našega kmeta.

²¹ Brazda, III, 1936, št. 3–4, str. 27–30.

²² Anka Vidovič-Miklavčič, Oživiljanje Krekovega »kmečko socialnega programa«, že cit. delo, str. 176–178.

tudi značaja »kmetijske zbornice«, ki je mišljena po načrtu uredbe samo kot »posvetovalni organ«, zato so poudarili, da mora zbornica predvsem zastopati »najširše pravice kmečkega gospodarstva in kmečkega prebivalstva« in da mora imeti »pravico zakonite iniciative«. ²³

Ustanovitev kmetijske zbornice

Dne 21. januarja 1937 je ministrski svet na podlagi finančnega zakona za leto 1936/37 odobril uredbo o kmetijskih zbornicah. Uredba je bila 1. marca 1937 objavljena v *Službenih novinah kraljevine Jugoslavije*. ²⁴

Določala je ustanovitev, področje dela, pravice in dolžnosti članov kmetijskih zbornic, njenih organov, volitev zborničnih svetnikov, skratka vse pristojnosti »uradne zastopnice kmetijskih interesov«. Kmetijske zbornice so bile javnopravne ustanove in posvetovalna telesa državnih in samoupravnih oblastev za vsa vprašanja, ki zadevajo kmetijstvo, narodno gospodarstvo in socialno politiko. Kmečki sloj, bolj kmečki posestniki, so, kot bomo videli, dobili le banovinsko kmetijsko zbornico ²⁵ »za zastopanje, zaščito in pospeševanje kmetijstva« in ne zakonitega zastopstva kmečkega stanu »v kmečkih zbornicah – kmečkem parlamentu«. To dejstvo je kmeta močno razočaralo, saj je gledal na ustanovo bolj s »stanovsko socialnega« vidika, kot pa z gospodarske plati, ki naj bi pospeševala kmetijstvo. V tem času je namreč kmeta še vedno bremenilo vprašanje likvidnosti kmečkih dolgov in s tem reševanje vprašanja razdolžitve njegove posesti in pa likvidnost denarnih zavodov, s čimer bi se sčasoma kmečko združništvo znova postavilo na trdne temelje. S takšno zbornico še vedno niso dobili tistega, kar so pričakovali mali kmetje, to je »pravega zastopstva« kmetov »od pluga in motike«. Negodovali so tudi nad novim bremenom v obliki petih procentov doklad, ki jih bodo plačevali zbornični člani itd. ²⁶

Zlasti Zveza absolventov kmetijskih šol, ki je bila zaradi svoje demokratičnosti in nadstrankarstva tekemica obnovljeni Kmečki zvezi, je še vedno vztrajala pri svojih zahtevah. Na zvezinem zborovanju, ki se ga je udeležila tudi Zveza absolventk kmetijsko-gospodinskih šol, 7. marca 1937 v Mariboru so v resoluciji navedli naslednje zahteve: demokratično osnovano kmečko zbornico, kjer bodo »imeli neomejeno besedo le kmečki ljudje in jim je glavni poklic kmetijstvo«; član zbornice mora biti vsak, ki ima zemljo in plačuje zemljiški davek; volitve morajo biti svobodne in po poročnem sistemu; voliti in voljeni smejo biti tisti, katerim glavni poklic je kmetijstvo. Zastopniki v zborničnem svetu morajo uživati imuniteto kot poslanci in zanimivo, ne le absolventi temveč tudi absolventke zgoraj omenjene zveze naj kot zastopniki oziroma zastopnice svojega okraja delujejo v zbornici. ²⁷

Zahteve z zborovanja so pisci v *Brazdi* še ostreje postavili in npr. pisali, da je uredba zgrešena že v temelju, ko govori o izvolitvi zborničnega sveta. Zbornica bi namreč morala biti in ostati kot predstavnica »celokupnega kmečkega stanu« strogo nepolitična in nadstrankarska. Le kaj ima opraviti pri volitvah zborničnih svetnikov občinski odbor, se je spraševala *Brazda*. Saj že iz bližnje preteklosti vidimo, kako delujejo gospodarske in stanovske organizacije, če se »vanje zanesejo strankarsko politične borbe in strasti.« ²⁸

Ugotavljamo, da je Zveza absolventov kmetijskih šol bila upravičena do takšne kritike, posebej, če imamo pred očmi Kmetijsko družbo in predvsem pretekle občinske volitve v letu 1936 (pa tudi kasnejše postopne, tja do marca 1938, ko je prešla z nedemokratičnimi volitvami večina občin v roke JRZ). Na podlagi člena 14 uredbe o kmetijskih zbornicah je pristojnost določitve

²³ Domoljub, 49, 19. avgusta 1936, št. 34, Anketa o kmečkih zbornicah.

²⁴ Službene novine kraljevine Jugoslavije z dne 1. marca 1937, XV, št. 46, 90; glej tudi Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine v Ljubljani, 10. marca 1937, VIII, kos 20, str. 145.

²⁵ Opozorili bi, da je v tisku tudi poslej dostikrat uporabljen izraz »kmečka zbornica« in ne »kmetijska«, tako npr. v Domoljubu, 13. julija 1938, št. 28 itd.

²⁶ Primerjaj *Brazda*, IV, 1937, št. 2, str. 13–15; ibidem št. 3, str. 25–27.

²⁷ *Brazda*, IV, 1937, št. 3, str. nep. Vestnik ZAKŠ.

²⁸ *Brazda*, IV, 1937, št. 3, str. 25, 26.

razpisa volitev svetnikov v omenjeno zbornico sicer imel ban, vendar je prve volitve svetnikov v soglasju z ministrskim predsednikom določil minister za kmetijstvo.²⁹

Volitve za Dravsko banovino so bile razpisane 27. junija 1937. Kakšen je bil volilni red in kdo je po omenjeni uredbi imel pravico, da postane član in pa svetnik Kmetijske zbornice? Za prve volitve je ministrstvo za kmetijstvo z razpisom 23. aprila 1937 določilo za vsak okraj, neglede na površino in število prebivalstva, samo po enega svetnika in njegovega namestnika. Člani zbornice pa so le zemljiški in gozdni posestniki, ki plačujejo davek na dohodek od zemljišč (zemljarino). Vendar bodo kasneje, ko se bo zbornica konstituirala in če se bodo sami priglasili, sodili med člane tudi spolovinarji, živinorejci, čebelarji, ribiči in ljudje iz drugih sorodnih kmetijskih strok, ki jim je kmetijstvo glavni poklic. Zbornični svetnik in njegov namestnik more postati vsak, če mu je kmetijstvo glavni poklic, biti mora star 25 let, jugoslovanski državljan, nekaznovan, če je tri leta prebival na področju novo ustanovljene zbornice, nadalje, če je član Kmetijske zbornice in če obvlada »državni« jeziki, za kar je tedaj – še iz vidovdanske ustave – veljal »srbsko-hrvatsko-slovenski jezik.«³⁰

Izvolitev svetnikov je bila posredna, občinski odbori ali mestni sveti so najprej izvolili volivce svetnikov Kmetijske zbornice v vsakem politično-upravnem okraju; tedaj je bilo v Dravski banovini 25 okrajev. Volilno telo je štel v vsakem okraju 50 volivcev-delegatov. Toda vsaka občina v okraju je volila različno število volivcev, najmanj pa enega. Sicer pa je bilo število volivcev določeno glede na razmerje občinskega čistega katastrskega dohodka do skupnega čistega katastrskega dohodka vsega okraja. Volilno telo se je izvolilo za vsake redne volitve zborničnih svetnikov in njihovih namestnikov.³¹

Občinski odbori oziroma mestni sveti so bili obvezani, da so do 27. maja opravili volitve volivcev, ki bodo nato volili svetnike za Kmetijsko zbornico.³² Ti prvi volivci, bilo jih je 1.250, so se pri volitvah takole politično opredelili: JRZ 1054, JNS 111, dr. V. Maček 23, ostali 14 in pa neopredeljeni 48.³³

Kmetijski minister je s posebnim dopisom 31. maja istega leta prosil, naj vsak ban v svoji banovini še posebej spremlja volitve, da bi prišli v zbornični svet »najuglednejši kmetje iz vseh okrajev«, saj bo le »elita kmetov« sposobna uresničevati zastavljene naloge.³⁴

Po okrajih so bili izvoljeni zbornični svetniki Kmetijske zbornice 27. junija, volilo je 1.250 volivcev, veljavno je glasovalo 1072 volivcev (86 %). V vseh 25 političnih okrajih je bilo vloženih 29 kandidatnih list, v 21 političnih okrajih so vložili le eno kandidatno listo JRZ, v 3 okrajih (Krško, Murska Sobotna in Lendava) po dve kandidatni listi JRZ, v okraju Črnomelj pa eno kandidatno listo JRZ in drugo dr. V. Mačka. Volilni rezultati so bili naslednji: veljavnih glasovnic je bilo 1072, za listo JRZ I. je glasovalo 983 glasov, za listo JRZ II. (kompromisno) 72, z listo dr. V. Mačka 17 in to v črnomaljskem okraju, kjer je bil kandidat Franc Špehar iz Gorice, občina Vinica. Res pa je, da se številni nasprotniki niso udeležili volitev, nekaj jih je celo glasovalo za listo JRZ, nekatere glasovnice naj bi bile tudi neveljavne.³⁵

V okraju Litija in Novo mesto je dobila listo JRZ I. največ glasov (49), v Murski Soboti tudi 49, vendar JRZ I. 20 in JRZ II. 29 glasov, sledita Maribor levi breg in Dravograd, oba po 48 glasov za JRZ I. Najmanj je bilo oddanih glasov v Brežicah, samo 26 za JRZ I. in v Logatcu, samo 31 za JRZ I. Izvoljeni svetniki so se sestali 26. julija istega leta v Ljubljani. Komisar za izvedbo volitev

²⁹ Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine, 10. marca 1937, VIII, kos 20, str. 145.

³⁰ Domoljub, 50, 28. aprila 1937, št. 17.

³¹ Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine, 10. marca 1937, VIII, kos 20, člen 14, Uredba o kmetijskih zbornicah.

³² Domoljub, 50, 12. maja 1937, št. 19.

³³ Fran Erjavec, Ustanovitev Kmetijske zbornice, v publikaciji Letno poročilo Kmetijske zbornice Dravske banovine v Ljubljani za I. in II. poslovno leto 1937–1938. Ljubljana 1939, str. 36.

³⁴ Fran Erjavec, Ustanovitev Kmetijske zbornice v Dravski banovini, v publikaciji Letno poročilo Kmetijske zbornice, že cit. d., str. 30.

³⁵ Fran Erjavec, Ustanovitev Kmetijske zbornice, v že cit. d., str. 36 in 37.

in konstituiranje zbornice banski svetnik Jože Dolinar je ugotovil, da so bili svetniki »pravilno in zakonito izvoljeni«. Ban dr. M. Natlačen pa je v govoru poudaril, da ima sedaj kmečki stan svoje zastopstvo kot drugi stanovi in da je delo zbornice šele na začetku, saj nimajo niti statotov in pravilnikov niti zborničnega urada in lastnih prostorov. Tudi niso naloge zbornice le v tem, da bi ozkosrčno zagovarjali samo svoje zahteve in koristi, marveč naj bi te spravili v sklad z narodno in državno skupnostjo.³⁶

Na seji so izvolili začasni izvrševalni organ zbornice, predsednik je postal Martin Steblovnik iz Šmartnega ob Paki (bil je tudi v vodstvu Kmečke zveze), prvi podpredsednik Janez Brodar iz Hrastja pri Kranju (hkrati predsednik Kmečke zveze), drugi podpredsednik je bil Janez Štrcin iz Kaplje vasi pri Komendi (tudi v vodstvu Kmečke zveze), tajnik pa Janez Prelog iz Zagojčev v tedanji občini Sv. Marjeta niže Ptuja.³⁷

Ko se je novembra 1937 ustanovil zbornični urad, ga je vodil dr. Jože Lavrič, ki je dotlej delal v kabinetu dr. Korošca v Beogradu in je veljal za »enega najsposobnejših mlajših javnih delavcev.«³⁸

Poglavitna naloga začasnega izvrševalnega odbora je bila izdelava statotov in pravilnikov na osnovi že omenjene uredbe, s čimer bo dana osnova za nadaljnje delovanje. Na drugi seji zborničnega sveta 28. oktobra so sprejeli osnutek zborničnega statuta, pravilnika in proračuna. Še isti dan je ban potrdil statut in pravila zbornice, 29. oktobra se je Kmetijska zbornica dokončno konstituirala. Volitve zborničnih organov so bile tajne, poleg predsedstva zbornice so izvolili še izvrševalni, nadzorni, disciplinski odbor in stalne strokovne odbore, tedaj jih je bilo sedem. Sprejeli so tudi zbornični proračun, ki je predvidel 1.100.000 din izdatkov in enako vsoto dohodkov. Ti naj bi na podlagi člena 29 uredbe dotekali iz 5-odstotne doklade od davka na zemljišče (zemljarine), ki so jo pobirali z državnim davkom. Dokler ni steklo plačevanje doklad, je zbornica najela brezobrestno posojilo 100.000 din od banske uprave in 200.000 din z 8-odstotnimi obrestmi od Vzajemne posojilnice v Ljubljani.³⁹ Šele od avgusta 1938 do decembra istega leta so začele počasi pritekati doklade, npr. sredi oktobra 1938 je dobila zbornica 248.706 din.⁴⁰

Mandat izvoljenih svetnikov za zbornični svet je trajal šest let, vendar se bo vsake tri leta z žrebom zamenjala polovica svetnikov. Ker je s tem mandat polovici svetnikov spomladi 1940 potekel, so bile volitve zborničnih svetnikov 18. avgusta istega leta. Za predsednika zbornice so znova izvolili Martina Steblovnika in za prvega podpredsednika Janeza Štrcina, na novo pa drugega podpredsednika Ivana Potočnika. Poleg izvrševalnega, nadzornega in disciplinskega odbora so izvolili tudi člane sedmih strokovnih odborov.⁴¹

Vodstvo zbornice je sodelovalo tudi s kasneje ustanovljeno osrednjo ustanovo – Zvezo kmetijskih zbornic v Beogradu. Na zasedanjih zvezinega sveta so tudi zbornični zastopniki iz Dravske banovine seznanjali kolege iz drugih delov države s perečimi vprašanji kmetijstva.⁴²

Ob vprašanju obveznega članstva banovinskih kmetijskih zbornic v osrednji beograjski, ki se je že nekaj časa vleklo, pa so zbornični zastopniki iz Dravske banovine, kot še iz nekaterih drugih, zavzeli naslednje stališče: banovinske zbornice naj se svobodno odločajo, Zveza kmetijskih zbornic naj jih povezuje z »uspešnim in iniciativnim delom« in ne s predpisom.⁴³

³⁶ Domoljub, 50, 28. julija 1937, št. 30.

³⁷ Ibidem.

³⁸ Domoljub, 50, 15. decembra 1937, št. 50, Dr. Joža Lavrič.

³⁹ Fran Erjavec, Ustanovitev in organizacija urada Kmetijske zbornice Dravske banovine v Ljubljani, v publikaciji Letno poročilo, cit. d., str. 71, 72.

⁴⁰ Spominski zbornik Slovenije. Ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije, Ljubljana 1939, str. 165, Kmetijska zbornica.

⁴¹ Orač, I, oktober 1940, št. 10, str. 217 (Prenovljeni Orač je z letom 1940 znova pričel šteti s prvim letnikom).

⁴² Orač, I, april 1940, št. 4, str. 92.

⁴³ Orač, II, april 1941, št. 4, str. 91.

Kmetijska zbornica je bila, kot ji je tudi opozicija očitala, dejansko v rokah JRZ in s tem posredno Kmečke zveze. Nekateri zbornični svetniki so bili tudi banski svetniki in nasploh ugledni kmečki posestniki. K 25 izvoljenim svetnikom so bili po uredbi delegirani še po en delegat iz Zadrufne zveze, Zveze slovenskih zadruf, iz Jugoslovanskega gozdarskega združenja, Jugoslovanskega veterinarskega združenja, Združenja jugoslovanskih agronomov in Združenja jugoslovanskih kmetijskih strokovnjakov.⁴⁴

Vendar so bili tudi vsi ti izbrani delegati privrženi slovenskemu delu JRZ, razen delegata Ivana Pipana iz Zveze slovenskih zadruf. Zato se postavlja vprašanje, v kakšnem odnosu je bila zbornica v Dravski banovini do tistih kmetijsko gospodarskih in kmečko stanovskih organizacij, ki so delovale zunaj političnega tabora slovenskega dela JRZ. Ne gre prezreti govora bana dr. M. Natlačna, ki je poudaril, da zbornični svetniki ne zastopajo le svojega okraja, marveč da so »zastopniki celotnega kmečkega stanu.«⁴⁵

Seveda so bili ti svetniki oziroma »zastopniki« predvsem organizirani člani Kmečke zveze in pretežno člani JRZ. Res je bil vključen v Kmetijsko zbornico predstavnik oziroma predsednik liberalne Zveze slovenskih zadruf Ivan Pipan, ki naj bi obenem zastopal tudi eno večjih zadruf – Kmetijsko družbo (bil je nekaj let v njenem vodstvu). Toda niti Zveza slovenskih kmetov niti Kmetijska družba kot organizaciji nista imeli svojega delegata. Zato se je slednja, potem ko ji je banska uprava zavrnila prošnjo za mesto delegata v zbornici, pritožila še na ministrstvo za kmetijstvo.⁴⁶ Nasprotno pa je npr. prošnji Sadjarskega in vrtnarskega društva zbornično predsedstvo ugodilo in mu »priznalo pravico do delegata v svetu.«⁴⁷

Takšni napeti odnosi so bili prisotni tudi na občnem zboru Kmetijske družbe 6. junija 1940. Med drugim so v resoluciji znova kritično obravnavali vprašanje delegatov v zbornici, obsodili nedemokratski volilni red in zahtevali dopolnitev uredbe, s katero bo omogočeno sodelovanje zbornici z vsemi kmečkimi gospodarskimi, stanovskimi in prosvetnimi organizacijami. Toda tudi z zdajšnjo uredbo, ugotavlja resolucija, je možno kooptirati zastopnike iz omenjenih organizacij. Sicer Kmetijska zbornica v Dravski banovini ne bo zadovoljila »temeljnemu načelu«, da pripadajo kmetijske zbornice kmetom in njihovim organizacijam.⁴⁸

Res je bila zgoraj omenjena pristranskost večkrat očitna, zbornica se je izogibala ne le tesnejšega sodelovanja s kmečkimi gospodarskimi, stanovskimi in prosvetnimi organizacijami, temveč tudi z nekaterimi strokovnjaki z nasprotnih taborov, o čemer nazorno govori kritika gozdarske ankete 1941. Tedaj so Kmetijski zbornici očitali med drugim tudi to, da izvaja svoj program pretežno le z lastnimi strokovnjaki. Toda to vprašanje bo treba v prid slovenski kmetijski politiki temeljito rešiti, da ne »bo polovičarstva, ki danes najbolj mori javno delo.«⁴⁹

Dejavnost

Na novo ustanovljena Kmetijska zbornica 1937, četudi s pomanjkljivostmi, je vendarle predstavljala pomembno stopnjo kmečkega zakonitega zastopstva. Pospešeno je skušala uresničevati svoj program, zlasti še v tesni povezavi z vodstvom Kmečke zveze. Zbornični urad je imel svoje prostore na Gosposvetski cesti 2 v Ljubljani. Maja 1940 so kupili stavbo – »zbornično hišo« na Tržaški cesti 24 in jo adaptirali, kar je oboje veljalo zbornico 1,130,000 din.⁵⁰

O svojem delu je zbornica poročala v *Oraču*, izdala pa je tudi tiskano poročilo pod naslovom: Letno poročilo Kmetijske zbornice Dravske banovine za I. in II. poslovno dobo za leti 1937/38 in marca 1941 za 1939/40. Seveda v tem prispevku ne moremo podrobno orisati vseh

⁴⁴ Fran Erjavec, Prvi dve zasedanji sveta Kmetijske zbornice, v publikaciji Letno poročilo, cit. d., str. 42.

⁴⁵ Domoljub, 50, 28. julija 1937, št. 30.

⁴⁶ Jutro, ponedeljsko, IX, 8. avgusta 1938, št. 32.

⁴⁷ Primerjaj Orač, II, februar 1939, št. 2, str. 22, Delo Kmetijske zbornice.

⁴⁸ Kmetovalec, 57, 15. junija 1940, št. 6, str. 115.

⁴⁹ Kmetovalec, 58, 15. marca 1941, št. 3, str. 42.

⁵⁰ Orač, II, januar 1941, št. 1, str. 2.

dejavnosti Kmetijske zbornice v času njenega obstoja, pač pa bomo omenili le nekatere, zlasti tiste, ki so morda manj znane.⁵¹

Za »bližnje naloge« si je zbornica naložila sestavo agrarne statistike, analizo notranjega in zunanjega trga za kmetijske pridelke, preučitev socialnega zavarovanja za kmečko prebivalstvo, zavarovanje živine in strojev, ureditev trošarinskega pravilnika, spremembo uredbe o likvidaciji kmečkih dolgov in zaščito kmečkih interesov v obmejnih krajih. Z željo, da bi dejavnost izhajala iz realnih temeljev, je bila Kmetijska zbornica pobudnik in organizator velike kmetijske ankete oziroma razprave o položaju slovenskega kmetijstva in kmeta, ki jo je izvedla banska uprava. Potekala je konec maja in začetek junija 1938 v Ljubljani. Sodelovala je vrsta strokovnjakov, ki so z različnih vidikov obravnavali pereča vprašanja kmetijstva. Kot rezultat ankete so izdali publikacijo z naslovom »Za izboljšanje življenjskih pogojev našega kmetijstva«, Ljubljana I–II, 1938, 1939. Leta 1939 je potekala anketa o vodogradbenih delih glede na povzročeno škodo na kmetijskih površinah ob skoraj vsakoletnih poplavah, pri čemer so poudarjali potrebna regulacijska dela.

Na socialno-pravnem področju si je zbornica močno prizadevala urediti socialno varnost kmečkega prebivalstva. V sodelovanju zlasti s Kmečko zvezo, Zvezo absolventov kmetijskih šol je pripravila osnutek socialnega zavarovanja kmečkega prebivalstva, tako samostojnih kmetov kot poljedelskih delavcev. Seveda je bila ta dejavnost nadaljevanje prizadevanj iz dvajsetih let oziroma akcije Janeza Ev. Kreka na začetku našega stoletja.⁵²

Pri tem bomo opozorili na načrte ZAKŠ,⁵³ ki so bili z vidika »nujnih narodnih potreb« najbolj demokratični. Zavzemali so se namreč za »splošno in celotno ljudsko socialno zavarovanje«, če naj se ohrani »slovenski kmečki stan«.⁵⁴

Zbornični zastopniki so sodelovali pri realizaciji uredbe o likvidnosti kmečkih dolgov, pri čemer so dosegli, da se šteje 8 ha gozda za 1 ha orne zemlje, kar naj bi koristilo malim gozdnim kmečkim posestnikom. Sodelovali so tudi pri sprejemanju drugih zakonskih osnutkov in uredb. Omenili bomo že dalj časa načrtovan predlog o spremembi lovskega zakona, uredbe o cestnih fondih in spreminjalni predlog za hmeljarski zakon, itd. Kmetijska zbornica si je skupaj s Kmečko zvezo prizadevala dvigniti zadrugištvo. V okviru »gospodarstva po načrtu« in z novim zakonom o gospodarskih zadrugah 1937, ki naj bi poenotil zadrugiško delo po vsej državi, so sodelovali pri saniranju kmečkih kreditnih zadrug in si zlasti prizadevali obnoviti in razširiti blagovne in proizvodnje zadruge. Ob dejstvu, da je v Sloveniji prevladovala mala in srednja gozdna posest in se je zaradi prekomernega izsekavanja v času gospodarske krize, nestrokovnega dela v gozdu pa tudi neorganizirane lesne trgovine položaj gozdnih lastnikov iz leta v leto vse bolj slabšal, je Kmetijska zbornica posvečala pozornost tudi tej panogi. Pereča vprašanja gozdarstva, ki so bila obravnavana na že omenjeni veliki anketi o kmetijstvu 1938, so bila še posebej obravnavana na gozdarski anketi, ki jo je organizirala zbornica in je potekala 27., 28. februarja in 1. marca 1941.⁵⁵

Zajeli so široko paleto problemov od ureditve in oskrbovanja kmečkih gozdov, tehnike izkoriščanja gozdov do gozdarske politike in zakonodaje ter položaja gozdarskih in lesnih delavcev tako v nekmečkih kot v kmečkih gozdovih. Takoj zatem je bil tudi posvet o organizaciji lesnih zadrug, ki so jim skupaj z gozdnimi pripisovali velik pomen za sanacijo razdrobljene gozdne posesti. V resoluciji so med drugim zahtevali, da se javni proračun zagotovi tudi za

⁵¹ Nekaj dejavnosti je orisanih v prispevku Kmetijska zbornica. Spominski zbornik Slovenije. Ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije. Ljubljana 1939, str. 164–170; v publikaciji Žarko Lazarevič, Kmečki dolgovi na Slovenskem. Ljubljana 1994, str. 77 in dalje.

⁵² Primerjaj Anka Vidovič-Miklavčič, Kmečka zveza in socialno zavarovanje kmečkega ljudstva. Prispevki za novejšo zgodovino, XXVII, 1987, št. 1–2, str. 39–63.

⁵³ Primerjaj Brazda, IV, 1937, št. 12, str. 82, Načrt uredbe o splošnem ljudskem socialnem zavarovanju, sprejet na ožji seji ZAKŠ 16. februarja 1938.

⁵⁴ Domoljub, 51, 10. avgusta 1938, št. 32.

⁵⁵ Orač, II, februar 1941, št. 2, str. 40.

gozdarstvo, saj se bo moralo z »napovedano samoupravo Slovenije« gozdarstvo skladno reševati s kmetijstvom, kmetom je treba pomagati s strokovnimi kadri, drobljenje male gozdne posesti se mora zaustaviti, kmečko prebivalstvo je treba ustrezno izobraziti in čimprej naj se ustanovi »poseben gozdarski zavod za Slovenijo«. Naraščajoča brezposelnost naj se omeji z razvojem lesne industrije in obrti, ustanavljajo naj se lesne in gozdne zadrage, zagotovi socialno zavarovanje gozdarskega delavstva in delavstva v lesnih obratih, spremeni lovski zakon v korist kmečkega prebivalstva in enakomerno naj se porazdelijo davčna bremena.⁵⁶

Kmetijska zbornica je na predlog Kmečke zveze pripravila osnutek ljudskošolskega zakona, ki naj bi na agrarnem podeželju izpolnjeval zahtevo, da mora šolski pouk potekati »v kmečkem duhu in kmečki vzgoji«, pri tem so računali na podporo novega prosvetnega ministra dr. Antona Korošca.⁵⁷

Obenem pa so zavrnilo načrt ministrstva za kmetijstvo o centralizaciji državnih kmetijskih šol z utemeljitvijo, da preveč posega v kompetence pričakovane in že »napovedane avtonomne banovine Slovenije.«⁵⁸

Posebej sta se Kmetijska zbornica in Kmečka zveza ubadali s pravno ureditvijo zaščite kmečke zemlje, vendar sta pri tem odklonili rešitev po srbskem ali hrvaškem vzoru.⁵⁹

Pereče je bilo tudi vprašanje, zlasti na severni meji, prehajanja kmečke zemlje v nekmečke roke, zato se je zbornica tudi lotila priprav zakon o stalnih kmečkih domovih, s čimer sta se ukvarjala že J. Vošnjak in J. Ev. Krek. To so tiste kmetije, ki jih ni mogoče odtujiti, zagotovljene pa bi bile kmetom in njihovim dedičem. Sicer pa bi kmečki dom, »dedno kmetijo«, podedovala samo ena oseba, praviloma »očeviski naslednik«. S tem bi se tudi zaustavilo drobljenje kmečke posesti. Vendar pa je bilo to vprašanje v neposredni zvezi še z reševanjem starostnega zavarovanja, pa tudi z vprašanjem kreditne zmoglosti teh kmetij.⁶⁰

Seveda je bil pretežni del dejavnosti Kmetijske zbornice odvisen od državne in banske oblasti in pa od lastne finančne zmogljivosti. Kako je zbornično delo počasi napredovalo ali bilo celo omalovaževano od oblasti, nam dokazuje nezadovoljstvo zborničnega sveta, ki je večkrat odločno zahtevalo upoštevanje njegovih predlogov pri pristojnih ministrstvih.⁶¹

Tudi na občnem zboru Kmetijske zbornice 15. septembra 1940 so v resoluciji poudarili, da je vlada »v nezadostni in najmanjši meri upoštevala zbornične predloge in zahteve«, saj se gospodarski zakoni izdajajo mimo »sodelovanja in zaslišanja zakonito posvetovalnih organov.« Toliko bolj zahtevajo, da se npr. v programu ob napovedanih javnih delih posvetujejo tudi s Kmetijsko zbornico. Predvsem se je zbornica zavzemala za melioracijo, s katero naj bi dosegli večjo donosnost poljedelske zemlje. Sredstva za javna dela naj prispevajo premožnejši sloji. Ob tem so tudi zahtevali dopolnitev agrarne reforme, veleposestva na absolutno gozdnih tleh naj se omejijo na 500 ha, slabši teren gozda naj se razlasti in primerno uredi v njivsko kulturo.⁶²

Tudi vsebina resolucije s plenarnega zasedanja sveta Kmetijske zbornice, ki je potekalo 21. decembra 1940, ponavlja zgoraj omenjene zahteve. Znova so zahtevali uvedbo javnih del (melioracijo, regulacijo), ker bi bil »velik del našega prebivalstva«, ki je socialno ogrožen, vsaj minimalno preskrbljen. Poleg tega se je pridružila še zahteva po »posebni socialni davščini«, ki naj bi jo plačevali premožnejši davkoplačevalci. Z nabranimi prihodki naj bi razpolagal ban po predhodnem posvetovanju s stanovskimi zbornicami.⁶³

⁵⁶ Orač, II, april 1941, št. 4, str. 89.

⁵⁷ Orač, I, oktober 1940, št. 10, str. 234, Kratke vesti.

⁵⁸ Orač, I, avgusta 1940, št. 8, str. 187, Delo naše Kmetijske zbornice.

⁵⁹ Orač, I, januar 1940, št. 1, str. 13–14.

⁶⁰ Orač, I, december 1940, št. 12, str. 265, Dedne kmetije.

⁶¹ Primerjaj Orač, II, februarja 1941, št. 2, str. 23.

⁶² Orač, I, oktober 1940, št. 10, str. 231, Kaj zahteva naše kmečko zastopstvo?

⁶³ Orač, II, januar 1941, št. 1, str. 13–15.

Zbornični urad je kmalu po ustanovitvi pričel zbirati strokovno knjižnico, pri čemer je razpolagal z okrog 460 deli in revijami, hkrati pa je uvrstil med svoje prve naloge tudi ureditev in izpopolnitev bibliografije slovenske kmetijske literature. Najprej so se odločili za izdajo bibliografije o povojni literaturi. Leta 1939 je izšla izpod peresa dr. Janka Šlebingerja in inž. agr. Janeza Marentiča Bibliografija slovenske kmetijske literature v letih 1919–1938. Delo je založila in izdala Kmetijska zbornica v zbirki »Izdanja Kmetijske zbornice Dravske banovine« št. 2. V spremni besedi je zbornični predsednik Martin Steblovnik poudaril, da je bibliografija potrebna ne le strokovnjakom, marveč tudi »naprednim kmetom samim, ki iščejo odgovorov na nešteta vprašanja in pojave svoje dnevne prakse.«⁶⁴

Omenjena publikacija je imela precejšen odmev v slovenski javnosti pa tudi v tujini. V glasilu mednarodnega kmetijskega zavoda v Rimu »Revue international d'agriculture« je poročevalec sodil, da je delo posnemanja vredno in da je slovenska kmetijska literatura zadnjih dvajsetih let dokaj obsežna.⁶⁵

Ne gre prezreti, da je zbornica v zvezi s prizadevanjem za reformo ljudskošolskega pouka izdala spomladi 1941 knjižico Pouk kmetijstva v ljudski šoli, napisal jo je prosvetni delavec, publicist in poznavalec kmečke problematike Fran Erjavec.⁶⁶

Zbornica je izdala in založila še nekaj publikacij priznanih slovenskih strokovnjakov iz različnih področij kmetijstva. Naj še navedemo, da je Kmetijska zbornica nadaljevala z uvajanjem kmetijskega knjigovodstva pri »kmečkih obratih«. Knjigovodstvo naj bi vodili predvsem mlajši kmečki gospodarji in sicer po navodilih in pod nadzorom Kmetijske zbornice. Ta »akcija za oceno donosnosti« slovenskega kmetijstva je potekala od 1938 dalje.⁶⁷

Po poročilu *Orača* 1941, glasila Kmečke zveze in Kmetijske zbornice (z letom 1940, ko je bil list prenovljen, pa še Zveze absolventov kmetijskih šol in Zadrufne zveze), se je zborničnemu vabilu odzvalo okrog 600 kmetov. Zbornica pa jih je izbrala 150 od prvotno nameravanih 50. Poleg ustreznih strokovnih člankov v *Oraču* je marca 1940 v različnih krajih že potekalo dvanajst enodnevnih tečajev o kmečkem knjigovodstvu, pri čemer so sodelovali tudi okrajni kmetijski odbori.⁶⁸

Še pred aprilskim zlomom so zbrali gradivo za okrog 100 kmetij, z okupacijo 1941 pa je bila nadaljnja akcija ovirana. Vendar so kljub temu, kot je *Orač* zapisal, imeli že dovolj gradiva, da so se v zbornici lotili preučevanja donosnosti slovenskih kmetij.⁶⁹

Nekaj podatkov o kmetijski zbornici med vojno

Ker sodimo, da bo marsikoga zanimalo, kakšno usodo je zbornica preživljala med okupacijo 1941–1945, bomo na koncu te obravnave navedli nekaj podatkov, ki bodo morda prispevali k nekoliko bolj zaokroženi podobi obstoja od njene ustanovitve pa do 1945. Kmetijska zbornica, katere delovanje je bilo z okupacijo in razkosanjem slovenskega ozemlja 1941 omejeno samo na tedanjo t.i. Ljubljansko pokrajino, je delovala z zmanjšanim številom svetnikov (samo deset) in pod imenom Kmetijska zbornica v Ljubljani. Da bi imela boljšo povezavo s podeželjem v Ljubljanski pokrajini, je izvolila iz vsake občine po enega dopisnega člana.⁷⁰

Ko se je 17. maja 1941 zbornica znova konstituirala, so izvolili za predsednika Ignacija Pevca, za njegovega namestnika pa Antona Kržmanca. Seveda so tudi zbornico in uredništvo *Orača* pestili prešibki finančni viri, med drugim je izostajala naročnina za zbornično glasilo, tako

⁶⁴ Dr. Janko Šlebinger in inž. agr. Janez Marentič, Bibliografija slovenske kmetijske literature v letih 1919–1938. Ljubljana 1939, spremna beseda Martina Steblovnika, Na pot.

⁶⁵ Orač, I, julij 1940, št. 7, str. 162; ibidem, avgust 1940, št. 8, str. 188; primerjaj tudi poročilo o bibliografiji: Narodni gospodar, XXXX, 15. novembra 1939, št. 11, str. 174.

⁶⁶ Orač, II, maj–junij 1941, št. 5–6, str. 114.

⁶⁷ Več o tem glej Žarko Lazarevič, cit. delo, str. 77, 78.

⁶⁸ Orač, I, april 1940, št. 4, str. 89, Uredimo si knjigovodstvo!; ibidem, maj 1940, št. 5, str. 99.

⁶⁹ Orač, II, december 1941, št. 12, str. 190, Delo Kmetijske zbornice zadnjega pol leta.

⁷⁰ Orač, III, marec 1942, št. 3, str. 42.

da je z decembrom 1942 *Orač* prenehal izhajati. Zbornica je sodelovala z oblastmi zlasti pri preskrbi prebivalstva s kmetijskimi izdelki in določanjem maksimalnih cen. Skupaj z drugimi gospodarskimi organizacijami je od 4. do 13. oktobra 1941 sodelovala tudi na kmetijski razstavi v okviru ljubljanskega velesejma pod pokroviteljstvom Visokega komisarja Ljubljanske pokrajine. Z znatno skrčenim obsegom in drugačnimi nalogami, zlasti v smeri racionalizacije kmetijstva, ki ga je zahteval vojni čas, je Kmetijska zbornica delovala še do spomladi 1942. Z naredbo Visokega komisarja 17. aprila 1942 se je namreč spojila z Združenjem kmetovalcev Ljubljanske pokrajine v Pokrajinsko zvezo delodajalcev in s tem pravno prenehala obstajati.⁷¹

Toda pod nemško okupacijo so 1944 leta zbornico znova ustanovili. Na podlagi naredbe šefa pokrajinske uprave o ustanovitvi Kmetijske zbornice za Ljubljansko pokrajino z dne 14. marca 1944⁷² in z odobritvijo njenega poslovnika z dne 27. julija 1944 je pričela zbornica poslovati 1. avgusta istega leta.⁷³

Obenem so bili razpuščeni dotedanji okrajni kmetijski odbori za pospeševanje kmetijstva, ki so delovali na podlagi zakona iz leta 1929. Poleg tega je bilo razpuščeno že omenjeno Združenje kmetovalcev za Ljubljansko pokrajino. Njuna imovina se je prenesla na delujočo Kmetijsko zbornico za Ljubljansko pokrajino.⁷⁴

Kmetijska zbornica je v primerjavi z Delavsko zbornico delovala v obdobju med obema vojnama samo kratek čas. V prvih letih je na široko zastavila svoje delo ne le na različnih področjih kmetijstva, marveč tudi na področju socialne politike. Sicer pa je vodstvo zbornice večkrat poudarjalo, da »smo v razvojni dobi novega gospodarskega reda, ki v interesu skupnosti vse bolj omejuje svobodo posameznika in stanov.«⁷⁵

Začetek druge svetovne vojne je prinašal tudi v slovenski prostor nove spremembe. Marsikaj je zastalo sredi akcij kot npr. socialno zavarovanje kmečkega ljudstva, pravna ureditev dednih kmetij, sprememba ljudskošolskega zakona, ustanavljanje blagovnih, proizvodnih, zdravstvenih, lesnih in gozdnih zadrug itd. Predvsem pa je zbornica doživela različne faze svojega obstoja in delovanja. Skratka, obnova kmečkega gospodarstva s pospeševanjem kmetijstva in sanacijo kmetovega socialnega položaja, kar si je za cilj zastavila Kmetijska zbornica ob svoji ustanovitvi 1937, je bila v vojnem času pretežno opuščena. Preostale dejavnosti pa so potekale predvsem z vidika okupatorjevih potreb.

Zusammenfassung

Ein Beitrag zur Geschichte der Gründung und Tätigkeit der Landwirtschaftskammer in Slowenien

Anka Vidovič-Miklavčič

Die Autorin umreißt zunächst die Vorlagen und Gesetzesentwürfe zur *Landwirtschaftskammer*. Die *Regionalverwaltung für Slowenien* (Pokrajinska uprava za Slovenijo) erarbeitete im Jahre 1921 eine der ersten Vorlagen zu den Landwirtschaftskammern. Dennoch ist sie, wie auch die Gesetzesentwürfe von 1923, 1924 und 1930, zu keinem Gesetz gediehen. Erst im Rahmen des Budgets für das Haushaltsjahr 1936/37 und

⁷¹ Službeni list za Ljubljansko pokrajino, kos 31, 18. aprila 1942, XX E.F., str. 185; *Orač*, III, maj–junij 1942, št. 5–6, str. 75, rubrika Kratke vesti.

⁷² Službeni list šefa pokrajinske uprave v Ljubljani, 15. marca 1944, št. 19, Naredba o ustanovitvi Kmetijske zbornice za Ljubljansko pokrajino.

⁷³ ARS, BAN I, 1944, 7051–7150, št. 7125, Kmetijska zbornica 31. julija 1944. Za podatek, da je Kmetijska zbornica znova pričela delovati v letu 1944, in za posredovani dokument se dr. Tonetu Ferencu lepo zahvaljujem.

⁷⁴ Službeni list šefa pokrajinske uprave v Ljubljani 15. marca 1944, št. 19.

⁷⁵ Primerjaj *Orač*, II, januar 1941, št. 1, str. 17.

aufgrund des Finanzgesetzes erhielt das Landwirtschaftsministerium die Vollmacht zur Erarbeitung eines Gesetzesentwurfs im Jahre 1936 und zur Verabschiedung eines Gesetzes zu den Landwirtschaftskammern im Jahre 1937.

Kurz umrissen wird auch die Rolle der *Landwirtschaftlichen Gesellschaft* (Kmetijska družba), die durch ihre Tätigkeit ein paar Jahre die *Landwirtschaftskammer* sozusagen ersetzte. Dennoch kam eine echte »bäuerliche Standesvertretung«, wie sie in den neuen Bestimmungen der *Landwirtschaftlichen Gesellschaft* von 1929 vorgesehen war, nicht zustande. Zu sehr war sie durch die Parteigegensätze zwischen den Anhängern der *Slowenischen Volkspartei* (Slovenska ljudska stranka) auf der einen und der *Selbständigen Bauernpartei* (Samostojna kmetijska stranka) (bzw. der *Slowenischen Bauernpartei* (Slovenska kmetska stranka-Pucelj's Bauern)) auf der anderen Seite zerrüttet. Die *Landwirtschaftliche Gesellschaft* wurde 1932 schließlich in eine Genossenschaftsorganisation umgebildet, wodurch die inneren Auseinandersetzungen noch verstärkt wurden. Sie währten bis zum Zusammenbruch im April 1941.

Die Autorin verweilt auch bei anderen bäuerlich-ständischen Organisationen, die offizielle und inoffizielle Vorlagen bzw. Gesetzesentwürfe zur »bäuerlichen« bzw. »landwirtschaftlichen« Kammer aufmerksam verfolgten. Eine besonders wichtige Rolle bei der Gründung der *Landwirtschaftskammer* spielte der 1935 erneuerte *Bauernbund* (Kmečka zveza), der die ganze Zeit bei allen bedeutenderen Entscheidungen mit ihr eng zusammenarbeitete. Aus dem Verlauf und den Ergebnissen der Wahlen von Elektoren im Mai 1937 und von Kammerräten im Juni desselben Jahres geht hervor, daß bezirksweise die Kandidatenlisten der *Jugoslawischen Radikalen Union* (Jugoslovanska radikalna zajednica) den Sieg errangen.

Die *Landwirtschaftskammer* (Kammerrat, Präsidium, Kammeramt) nahm ihre Arbeit im Herbst 1937 auf. Außerdem wurden ein Vollzugs-, Kontroll- und Disziplinarausschuß sowie sieben Fachausschüsse gewählt. Die Kammer wurde in der Regel durch 5% Steuerzuschlag unterhalten, den die Kammermitglieder an den Staat entrichteten.

Die Führung der *Landwirtschaftskammer* stellte sich folgende Aufgaben: zunächst die Sanierung der Schulden der Bauern und der bäuerlichen Genossenschaft im Rahmen des Wirtschaftsaufbaus, ferner nach der Annahme des Gesetzes über die Wirtschaftsgenossenschaften im Jahre 1937 auch die Erneuerung sowie Neugründung von Waren- und Produktionsgenossenschaften, Einführung von Agrarstatistik, Analyse des Binnen- und Außenmarkts, Erwägung einer Sozialversicherung für die bäuerliche Bevölkerung, Versicherung von Vieh und Landwirtschaftsmaschinen, Gründung von Erbbauernhöfen und Schutz der Agrarbevölkerung in den Grenzgebieten. Im Rahmen dieser Aufgaben führte die *Landwirtschaftskammer*, auch in Zusammenarbeit mit der Banatsverwaltung bzw. mit der Banatsabteilung für Landwirtschaft, verschiedene Umfragen durch. Größeren Umfang nahm eine Befragung vom Mai und Juni 1938 an, es folgten Umfragen über die Wasserleitungsarbeiten im Jahre 1939 und über die Forstwirtschaft im März 1941.

Mit der Besetzung Sloweniens im Jahre 1941 wurde die Arbeit der Kammer nicht völlig eingestellt, sondern auf das Gebiet der sogenannten Provinz Ljubljana beschränkt und den Kriegsverhältnissen angepaßt. Durch Anordnung des Hohen Kommissariats vom 17. April 1942 wurde sie mit der *Vereinigung der Landwirte der Provinz Ljubljana* (Združenje kmetovalcev Ljubljanske pokrajine) zum *Regionalen Arbeiterbund* vereinigt und dadurch hörte sie auf, rechtlich zu bestehen. Unter der deutschen Besatzung nahm die *Landwirtschaftskammer für Provinz Ljubljana* (Kmetijska zbornica za Ljubljansko pokrajino) auf Weisung des Chefs der *Regionalverwaltung in Ljubljana* (Pokrajinska uprava Ljubljana) vom 27. Juli 1944 ihre Arbeit am 1. August 1944 wieder auf, auch diesmal vor allem den Bedürfnissen des Okkupators entsprechend.

O čem smo pisali v Zgodovinskem časopisu ...

... pred petimi desetletji?

Slovenci so že v zgodnjem srednjem veku izgubili svojo politično samostojnost. Njihova Karantanija se ni ohranila niti kot odvisna državna tvorba, ampak je bila razdeljena kmalu v več teritorijev, fevdov nemškega cesarstva, ki so jih do konca srednjega veka združili v svojih rokah Habsburžani. Tako v političnih uredbah fevdalne dobe pri Slovencih – v razliki n.pr. od Hrvatov – ni bilo ničesar, kar bi moglo služiti kot opora in argument kasnejšemu narodnemu gibanju.

(Fran Zwitter, Narodnost in politika pri Slovencih, ZČ 1, 1947, str. 35)

... pred štirimi desetletji?

Izgleda da je i sam Kopitar, i pored svega austrofilstva, bar donekle uvidjao da Dobrovsky ima pravo. Iako mu on to nije otvoreno priznao, ipak je – drugom jednom prilikom – postavio pitanje osnovanja »ilirskih« viših škola i naučnih ustanova u Vojvodini ovim argumentima: »Trebalo li da ovi mnogobrojni narodi još dugo zavide Luteranima i Kalvinima na njihovim gimnazijama i akademijama?

(Kosta Milutinović, Problematika ljubljanskog jugoslovenskog programa 1870 kod Srba i Hrvata, ZČ 10–11, 1956–1957, str. 155)

... pred tremi desetletji?

Struktura strankarskih zastopnikov v narodnem svetu je pokazala, da je narodni svet v tistem trenutku bil organ strankarske koncentracije, ki je nastala predvsem zaradi vojne oziroma ker so zaradi vojne po Natlačenovih besedah nastale take razmere, da je bilo potrebno, da pri vseh važnejših odločitvah sodelujejo vse stranke v Sloveniji, da se tako ohrani red in mir in da bo mogoče ves narod v vseh važnejših vprašanjih enotno usmeriti.

(France Škerl, Prispevki k zgodovini razvoja nasprotnikov osvobodilne fronte v letu 1941, ZČ 21, 1967, str. 73)

... pred dvema desetletjema?

Prvi boji med partizani in nemškimi enotami so pokazali, da bo okupator storil vse, da bi upor zatrl; okreplil je svoje enote na Gorenjskem še z orožništvom, dvema policijskima bataljonoma in vojaškimi oddelki. Če upoštevamo, da so enote nemške vojske prišle na Gorenjsko na izrecno prošnjo šefa civilne uprave in da je vojska odstopala svoje enote samo v zelo nujnih primerih, potem moremo reči, da so bile takrat na Gorenjskem razmere res izjemne.

(Ivan Križnar, Oborožena vstaja 1941. leta in delež Jesenic v NOB na Gorenjskem, ZČ 31, 1977, št. 1–2, str. 101)

... pred desetletjem?

Do reformacije so pri nas večje ali manjše knjižne zbirke nastajale predvsem v samostanih in središčih cerkvene organizacije, škofijah, kapitljih in farah: izobrazba je bila pač še precej stvar cerkve. A samostani, ta naša najpomembnejša srednjeveška kulturna središča, so od srede 15. stoletja zaradi turških napadov in pozneje zaradi reformacije doživljali globoko krizo. Marsikateri je začasno ali za vselej nehal obstajati. Njihove knjižnice so bile bodisi uničene bodisi prenesene v druge samostane.

(Maja Žvanut, Knjižnice na Kranjskem v 16. stoletju, ZČ 41, 1987, št. 2, str. 277)

* * *

To in še mnogo drugega zanimivega branja poiščite v starejših zvezkih Zgodovinskega časopisa, ki jih vse dobite na upravi ZČ!

Franc Križnar

Slovenska glasba v narodnoosvobodilnem boju (1941–1945)

Že med obema vojnama je bil na Slovenskem uveljavljen glasbeni ekspresionizem. Obvladovala sta ga velikana takratne in današnje slovenske glasbe Marij Kogoj in Slavko Osterc. Druga svetovna vojna, ki je zajela našo deželo v začetku aprila 1941, s tem da so bile njene vihre napovedane že veliko prej, pa s slogovno glasbeno regresijo to navedeno kontinuiteto prekine le od zunaj.

In kakšno je bilo torej stanje na celotnem slovenskem ozemlju takoj po okupaciji – po 6. aprilu 1941, ne le v enotah partizanske vojske, še posebej glede na glasbeno življenje?

Ljubljano, ki je bila gospodarsko, politično in kulturno središče vseh pokrajin, so zavzeli Italijani. Le-te so po 8. septembru 1943 zamenjali Nemci, ki so odšli šele z osvoboditvijo Ljubljane, 9. maja 1945. V Ljubljani so še naprej delovale slovenske šole, delovali pa sta tudi operno in dramsko gledališče. Nekaj tega šolstva in pa nemške operne predstave so ves čas okupacije potekale tudi v mariborskem mestnem gledališču in pa v preostalih krajih na Slovenskem: v Celju, Kranju, Novem mestu, na Ptuju idr. Izhajali so časniki, delovale pa so tudi nekatere založbe. Novi gospodarji, zdaj eni – Italijani, zdaj drugi – Nemci, so prirejali koncerte, gostovanja, ... Glasbeno življenje na Slovenskem med narodnoosvobodilnim bojem skoraj ni bilo prekinjeno. Tako je bil do neke mere odnos novih oblastnikov do slovenske Drame in Opere skoraj prizanesljiv. Kljub temu, da se je morala odvijati takratna svobodna slovenska kultura in glasbena ustvarjalnost izključno v skladu z načeli Osvobodilne fronte, je ves vojni čas po eni strani potekala taka – »deklarativna« glasbena ustvarjalnost. Obstajala, razvijala in intenzivno pa je še naprej živela tudi glasba, nasprotna kulturnemu molku, nasprotna načelom Osvobodilne fronte, paktirana z okupatorji in celo nasprotna, »desna«, domobranska, fašistična, »klerikalna«, cerkvena glasba. Uradno deklarirana partizanska glasbena umetnost pa je še dodatno postala močno orožje v borbi proti fašistični ideologiji, nacionalizmu, šovinizmu in drugim negativnim političnim, družbenim, etičnim in nravstvenim normam. Vojna leta, kakor jih je preživljala naša ožja domovina Slovenija pod trojno zasedbo in tukaj ob Italijanih, Nemcih in Madžarih, so torej krojila usodo slovenskim kulturnim delavcem, torej tudi glasbenikom: poustvarjalcem-izvajalcem in ustvarjalcem-skladateljem. Najbolj pa je vse navedeno nasilje divjalo nad tistimi, ki so se postavili v bojno vrsto upornega slovenstva.

Glasbeno (po)ustvarjanje ni pomenilo »kulturnega molka« v celoti, celo nasprotno, prav na račun našega osvobodilnega boja je od leta 1941 do 1945 slovenska glasba doživela na področjih vokalno-instrumentalne glasbene produkcije – samospevov, komorne glasbe, simfoničnih del in operne (re)produkcije – bujen razcvet. Hkrati pa je bila s celotnim glasbenim opusom v obdobju 1941–45 poudarjena izjemna vrednost in izrazita prednost slovenskega partizanskega gibanja pred podobnimi glasbenimi in glasbeno-scenskimi poizkusi v preostalih evropskih odporiških gibanjih. V vsem glasbenem delovanju na Slovenskem v obdobju narodnoosvobodilnega boja pa je bilo tudi nekaj »sakralnega, bila je to nekaka manifestacija slovenskega naroda na uradno 'tujih' zemljih«.

Med narodnoosvobodilnim bojem na Slovenskem je več kot 70 slovenskih glasbenih ustvarjalcev, glasbenikov in skladateljev, napisalo več kot 500 izvirnih del, od teh skoraj 300 vokalnih, zborovskih in 80 vokalno-instrumentalnih miniatur, samospevov. Poleg izvirnih del, med katerimi ne manjkajo niti scenska niti simfonična dela, pa lahko temu enormnemu opusu dodamo

še skoraj 200 priredb, harmonizacij, največ seveda za različne zborovske sestave. V ta okvir pa žal v večini primerov ne štejemo opusa t.i. »desno« usmerjenih slovenskih skladateljev. Njihova kompozicijska vnema seveda povsem razumljivo tudi v tem času ni zastala. Še posebej velja to za krog skladateljev cerkvene glasbe, ki se je največ zbiral okrog Cecilijanskega društva in Cerkvenega glasbenika v Ljubljani. Oba sta delovala ves vojni čas. V krogu t.i. partizanskih skladateljev in skladb pa je bilo ves vojni čas obdelanih in obravnavanih čez 300 glasbenih in literarnih tem in besedil vodilnih slovenskih literatov, poetov.

Ta nova partizanska umetna glasba je pristno doživetje, v njej se melodične, ritmične, harmonske, oblikovne in barvne ali instrumentacijske prvine amalgamirajo z besedili in to v primeru, da gre za vokalna ali vokalno-instrumentalna glasbena dela. Tem značilnostim pa se ne izogone niti čista instrumentalna ali absolutna glasbena dela.

V tem času nastane na Slovenskem veliko število enoglasnih partizanskih skladb, množičnih zborov. Partizanska pesem v samospelih in zborovskih skladbah je po oblikovni in vsebinski strani enostavna, podobna – enostavna je tudi njena harmonska zgradba, saj je bil njen osnovni namen osvojiti množice. Zato so te pesmi večinoma enoglasne, melodično in ritmično neproblematične, harmonsko enostavne in v duhu ljudske melodike. Pesniki – avtorji besedil in glasbeniki – skladatelji so torej znali prisluhniti potrebam in času ter dati borcem in ljudstvu take pesmi, ki so jih le-ti lahko takoj sprejeli. Tudi to daje skladateljem ob že ugotovljenih kompozicijsko-tehničnih elementih največjo vrednost in jih prav zato uvršča med prave in resnične umetnike in njihova dela med umetnine.

V **prvem podobdobju** partizanskega boja na Slovenskem, v letih **1941–43** so bile tudi skladbe poklicnih in akademsko izobraženih skladateljev enostavne, tudi zaradi sestava in izvajalske ravni poustvarjalcev: solistov, zborov, orkestrrov itd. Ker pa prav ta dela niso terjala velikega znanja v kompozicijsko-tehničnem pogledu, se med njihove avtorje uvrščajo tudi glasbeno nešolani ustvarjalci. Tako so že ugotovljene značilnosti v zgradbah partizanskih napevov enake naši ljudski in ponarodeli pesmi. Zato je prva partizanska pesem preprosta in dokaj enostavna ter izvajalsko nezahtevna. Ni redek primer, da je bila partizanska pesem bolj ali manj spretna priredba ljudske pesmi z novo partizansko tematiko ali pa na tak ljudski napev spesnena nova literarna pesem. Včasih je taka pesem, ki je potem osnova novi partizanski pesmi, prenesena celo z drugih celin in prilagojena našim razmeram. Zopet drugič je le-ta vzeta sovražniku iz ust in mu vrnjena z najostrejšo ostjo najrazličnejših priredb kot so prevodi in kontaminacije.

V **zadnjem – drugem podobdobju** našega narodnoosvobodilnega boja, v letih **1943–45**, je ta nova umetna partizanska pesem že povsem umetna skladba, ustrežna vsem pesniškim in kompozicijsko-tehničnim predpisom, vendarle še vedno v obliki in vsebini kar najbližja narodni pesmi, saj se po vseh znanih vsebinskih-literarnih in oblikovnih ter glasbeno priznanih analitičnih elementih in slogu ne oddaljuje od strukture narodne pesmi. Prav to pa je partizanski pesmi pripomoglo do njene splošne razširitve ali kar do njene prave popularnosti. Zato se tudi ni čuditi, da so nekatere od izvornih umetnih partizanskih pesmi ponarodele.

Za prve takte najbolj popularnega partizanskega opernega dela *Partizanke Ane*, ki jo je skladatelj Rado Simoniti vsaj začel komponirati še v vojnem času, dokončal pa jo je precej kasneje po osvoboditvi (1966), je napisal libreto Smiljan Samec v maju-juniju 1944 na otoku Visu. Ta enodejanska opera, takrat je nosila še naslov po libretu S. Samca *V nove zarje – Veliko življenje malega naroda*, je imela že vse elemente te scenske glasbeno-gledališke oblike: sole-arije, duete-dvospeve, pevske ansamble-zbore in orkester.

Slovenska glasba iz časov narodnoosvobodilnega boja ne kaže nobenega novega glasbenega stila, temveč pomeni le podaljšek in prilagoditev že med obema vojnoma obstoječim glasbenim stilom na Slovenskem: nove in pozne romantike, impresionizma in novega oziroma sočrealizma. Običajnim estetskim merilom pa sta nasprotna vsebina in sporočilo. Prav cilji narodnoosvobodilnega boja so »narekovali« kompozicijska sredstva, njih tehniko in slog. Prav to pa je tudi v začetni fazi NOB na Slovenskem, kljub ugotovljenim številkam opusov ter izkazanim kvalitetam, v marsičem odstopalo od tedanjih zahodnoevropskih glasbenih hotenj in rezultatov. Ne smemo pozabiti, da je v tistem času delovala cela vrsta najbolj vidnih glasbenih modernistov 20. stol.,

pravi cvetober zahodnoevropske glasbe; marsikdo od njih v sicer precej boljših, da ne zapišemo, odličnih ustvarjalnih razmerah, pa najsi gre pri tem za vzhodnoevropske ali pa res čisto prave zahodnoevropske skladatelje. Marsikdo od njih zaradi emigracije v oddaljeno Ameriko niti ni čutil vseh teh tegob druge svetovne vojne; spet drugi pa se je dušil v vsej vojni vihri: Sergej Prokofjev, Aram Hačaturjan, Dmitrij Šostakovič, Sergej Rahmaninov; Benjamin Britten, Jean Sibelius, Jean Françaix, Olivier Messiaen, Darius Milhaud, Frank Martin, Arnold Schönberg, Anton von Webern; Bela Bartok, Zoltan Kodaly, Paul Hindemith, Igor Stravinski, Richard Strauss, Gian Francesco Malipiero, Luigi Dallapiccola in Goffredo Petrassi. Klasika sodobne glasbe 20. stol. je torej živela in ustvarjala naprej, ne glede na vihar v zaslužnjeni Evropi.

Tudi pri nas so se razmere v drugem delu NOB, v letih 1943–45, v slovenski glasbi spremenile. Približale so se tedanjim modernim zahodnoevropskim glasbenim usmeritvam. Med NOB pa so bile izvajane predvsem borbene in mobilizacijske pesmi, se pravi pesmi, ki so presegle osebne vrednote in doživetja posameznih skladateljev. Tako se je tudi vsebina slovenske umetne partizanske glasbe ukvarjala predvsem z elementarnim vprašanjem človeškega obstoja in slovenske kolektivne eksistence. V tem umetnostnem kontekstu prav gotovo lahko upoštevamo čedalje bolj samostojne **množične pesmi** kot pomembne posebnosti slovenske glasbe v primerjavi z drugimi zahodnoevropskimi odporniškimi gibanji. Z njo so se ukvarjali skoraj vsi slovenski skladatelji, ki so komponirali med drugo vojno, razen seveda t.i. idejnih »desno« usmerjenih. Pa še tem so se pridružili skladatelji cerkvenega kroga z nadaljevanjem ustvarjanja **enoglasne cerkvene pesmi**. Besedila za enoglasne množične pesmi so aktualna in najpogostejše opevajo obnovo in graditev nove domovine po osvoboditvi. Povsem razumljivo pa je tudi, da je morala biti ta enoglasna in množična pesem, namenjena vokalni izvedbi, popularna, dostopna najširšim množicam in zato primerno glasbeno in predvsem kompozicijsko-tehnično preprosto oblikovana. Vsi napevi, melodije teh pesmi, so podrejeni besedilom in prav v tem je težišče sporočilnosti ter pomena in vrednosti njihovih glasbenih kompozicij. Množični pesmi se je posvetila večina aktivnih slovenskih glasbenih ustvarjalcev NOB-a. Partizanske pesmi za **moške zборе** pa se spet razlikujejo od druge vokalne produkcije. Te so od pesmi za mešane zборе drugačne po izrazu udarne vojaške koračnice. Večinoma so to moški zbori v zvrsti ljudske in ponarodele borbene pesmi, med budniškimi in puntarskimi-uporniškimi pesmimi ter v delavski in revolucionarni in drugi protifašistični pesmi, ki je prišla k nam iz Oktobrske revolucije ter španske državljanske vojne.

V okviru zborovske glasbene produkcije je nastalo v času NOB na Slovenskem več kot 50 različnih skladb za **mladinske** in **otroške zборе**. Tako kot samospjev, se tudi slovenska mladinska partizanska pesem vrašča v razvoj slovenske glasbene ustvarjalnosti in torej pomeni nadaljevanje našega predvojnega glasbenega izročila na tem področju. Ugotovimo lahko celo malce preoptimistično, da se prav »Osterčeva predvojna kompozicijska šola« nadaljuje v NOB zlasti še na področju mladinske in otroške glasbene literature. Vsebinsko – literarno pa se je pesem za mladinske in otroške zборе kar najbolj navezovala na socialno liriko, največje skladateljske uspehe pa so v tem imeli skladatelji **Dragotin Cvetko** (1911–1993), **Maks(o) Pirnik** (1902–1993) in **Franc Šturm** (1912–1943). Prav v tej glasbeni obliki, v mladinskih in otroških zborih, je bila torej ustvarjena organska vez, kontinuirani prehod slovenske glasbene ustvarjalnosti in njene stilne usmeritve iz medvojnega časa, 1918–1941, preko druge svetovne vojne, 1941–1945 in v slovensko glasbo po letu 1945.

Delne paralele pa se kažejo med slovensko glasbo v NOB ter glasbenim delom na Slovenskem v obdobju protestantizma in z glasbo v 19. stoletju. Razvojno je sicer ta vojni čas pomenil določeno oviro, ker je bila že pred drugo svetovno vojno na Slovenskem začeta modernistična glasbena usmeritev pretrgana in ker je potekala vzporedno s takratno zahodnoevropsko in svetovno glasbeno produkcijo in reprodukcijo. Močno so bili poudarjeni idejni temelji, saj so bila glasbena prizadevanja med drugo svetovno vojno nujno povezana z izhodišči novih družbeno-ekonomskih in socialnih dogajanj. Ti idejni temelji pa so imeli za podlago poudarjanje vokala. Ta je pomenil organsko vez med glasbo in besedo, med glasbeno in literarno umetnostjo. Kot je bilo za protestantizem značilno množično in enoglasno cerkveno petje, le-to je vplivalo na izboljšanje

splošnega glasbenega znanja najširših množic, socialnih slojev, vernikov, za 19. stoletje pa budnice, ki so utrjevale narodno zavest Slovencev, so bile to v NOB množične zborovske enoglasne partizanske pesmi.

Na prikazani glasbeni opus je vplivala predvsem glasbena reprodukcija, izvajalci. Za kvalitativni kriterij glasbene reprodukcije slovenskega narodnoosvobodilnega boja pa umetnostna vodila niso bila primarna. Vsa prizadevanja, ki so bila bolj ali manj enostranska, pa so bila zato široko zastavljena in sistematična. To enostranskost je mogoče pripisati zgolj utilitarističnemu kriteriju, ki je bil za celotno umetniško produkcijo tega časa primaren. Prvi poskus oblikovanja slovenskega nacionalnega izraza ter iskanja je bil že mimo, zato pa se je slovenska glasba v NOB oprla na elemente ljudske glasbene tematike, ki je bila ljudskemu občutju še vedno najbližja. Glasbenega obdobja NOB na Slovenskem pa ni mogoče primerjati niti z bivšim jugoslovanskim, južnoslovanskim in evropskim in niti ne z dandanašnjimi osvobodilnimi gibanji po svetu. Glasba, ki je nastala na Slovenskem še zlasti v drugem podobdobju druge svetovne vojne, je bila takrat za zasužnjeno Evropo nekaj redkega. Nacionalno, idejno in vsebinsko-politično angažirana glasba v NOB na Slovenskem je bila del vseh umetnostnih hotenj tega časa, kot sta bili po svoje tudi cerkveno-protestantsko angažirana, množična enoglasna cerkvena pesem v 16. stoletju in nacionalno obarvana, angažirana ter množična budnica v 19. stoletju. »Angažirana pesem slovenskega naroda pa je bila več kot pesem, bila je sporočilo zgodovinskega trenutka«. V tej angažirani glasbeni umetnosti sta bila najpomembnejša bojevniški etos in etos globoke domovinske ljubezni. Idejni kriterij vrednotenja slovenske glasbe v NOB pa se ne ujema vedno z estetsko-umetnostnim kriterijem. Ker pa je bila tudi glasba v NOB namenjena določenemu oziroma narodnemu poslanstvu in zato tudi nikakor ni bila sama sebi namen, je bila zato prav gotovo do skrajnosti angažirana; ni pa nujno, da bi vedno ustrezala estetskim kriterijem. Z nenehno in vedno večjo krepitvijo narodne zavesti so se zato utilitarističnemu kriteriju v glasbi umetnostni kriteriji pridruževali šele v drugi razvojni fazi NOB na Slovenskem.

Tako še dandanes kvalitetnejše skladbe zlasti iz tega drugega podobdobja, iz let 1943–1945, zdrže tudi umetniško kritiko, kajti utilitaristični komponenti se prav v teh delih pridruži še umetnostna komponenta: v zborih **Cirila Cvetka** (roj. 1920), **Dragotina Cvetka**, **Radovana Gobca** (1909–1995), **Draga Korošca** (1911–1991), **Marjana Kozine** (1907–1966; *Obroč*), **Janeza Kuharja** (1911–1997), **Sveta Marolta-Špika** (1919–1944), **Karla Pahorja** (1896–1974), **Maksa Pirnika**, **Rada Simonitija** (1914–1981) in **Pavla Šivica** (1908–1995); v samospelih Cirila in Dragotina Cvetka, Marjana Kozine (*Kovaška, Našo barako zamelo je*), Janeza Kuharja, Karla Pahorja (*Lirična koračnica, Ne bo me strlo*), Maksa Pirnika, Rada Simonitija (*Na Krasu*), Pavla Šivica (*Morda*) in Franca Šturma; v solističnih in komornih skladbah Karla Pahorja (*Slovenska suita*), **Bojana Adamiča** (1912–1995) in Pavla Šivica (*Sence*); v orkestralnih skladbah Bojana Adamiča, **Blaža Arniča** (1901–1970; *Simfonija št. 5 – »Simfonične vihre«*, op. 22), **Filipa Bernarda** (1896–1984), **Antona Lavrina** (1908–1965) in **Demetrija Žebretra** (1912–1970; *Svobodi naproti*).

Zaradi vsega tega slovenska glasba v NOB še danes pomeni ne le materialno in zgolj zgodovinsko dejstvo ter dokumente določenega časa in prostora, ki so sicer vsi po vrsti nadvse dragoceni za našo glasbeno zgodovino, ampak je ta glasba po svoji vsebinski vrednosti vedno bolj živ soelement obnove slovenske glasbe. Glasba, ki jo to obdobje zadnje – druge svetovne vojne na Slovenskem opredeljuje s samostojnimi in z običajnimi kriteriji, še vedno obravnava za dandanašnje razmere izključno preteklo, zgodovinsko tematiko, odmaknjeno od nas zdaj že za več kot pol stoletja.

Literatura:

- Križnar F., *Slovenska glasba v narodnoosvobodilnem boju, Razprave Znanstvenega inštituta Filozofske fakultete*, Ljubljana 1992.
- Križnar F., *Glasba na Slovenskem in druga svetovna vojna – Skica za študijo* (v: Borec, 49/1997, št. 555–556, str. 61–117).

Summary

Slovene Music during the National Liberation War (1941–1945)

Franc Križnar

The article deals with the historical (concerning both form and contents) development of Slovene music during World War II (1941–1945). The five-year period is divided into two parts (1941–43 and 1943–1945). Underlined are the important qualitative and quantitative differences of music works from both periods, followed by citations of important turning-points, manifestations, composers, and their work. The author concludes his article with a suggestion which, although based on historic facts, might be too optimistic, namely stating that during the five-year period more than 70 Slovene composers created over 500 original compositions, nearly 300 of which were vocal compositions – choruses and 80 solo songs – and 200 arrangements as well. The following composers reflected a connection between the Slavko Osterc pre-war school of composition and Slovene music after 1945: Bojan Adamič, Blaž Arnič, Filip Bernard, Ciril Cvetko, Dragotin Cvetko, Radovan Gobec, Drago Korošec, Marjan Kozina, Janez Kuhar, Anton Lavrin, Sveto Marolt-Špik, Karol Pahor, Maks(o) Pirnik, Rado Simoniti, Pavel Šivic, Franc Šturm, and Demetrij Žebre.

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

Sekcija za krajevno zgodovino Zveze zgodovinskih društev Slovenije že vse od leta 1953 izdaja svoje glasilo »**Kronika**«. Revija je ilustrirana in poleg poljudno-znanstvenih prispevkov iz slovenske zgodovine pogosto objavlja tudi razprave in članke, ki po svoji problematiki presegajo ozke lokalne okvire. »Kronika« ima namen popularizirati zgodovino in zato poroča o delu zgodovinskih ustanov in objavlja ocene novih knjig, pomembnih za slovensko zgodovinopisje.

»Kroniko« lahko naročite na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, 1000 Ljubljana, Aškerčeva 2/I. Po izredno ugodnih cenah je na razpolago tudi večina starejših letnikov revije.

V seriji »**Knjižnica Kronike**« so izšle naslednje publikacije:

Milko Kos, **SREDNJEVEŠKA LJUBLJANA**, topografski opis mesta in okolice (1955), 96 strani

Igor Vrišer, **RAZVOJ PREBIVALSTVA NA OBMOČJU LJUBLJANE** (1956), 72 strani

Vlado Valenčič, **SLADKORNA INDUSTRIJA V LJUBLJANI** (1957), 68 strani

Sergij Vilfan – Josip Černivec, **ZGODOVINA LJUBLJANSKE MESTNE HIŠE** (1958), 128 strani

Peter Vodopivec, **LUKA KNAFELJ IN ŠTIPENDISTI NJEGOVE USTANOVE** (1971), 104 strani

ZBIRKA ZGODOVINSKEGA ČASOPISA

Na upravi *Zgodovinskega časopisa* (SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, telefon 061/1769-210) lahko naročite naslednje zvezke knjižne zbirke ZČ:

1. **Edvard Kardelj-Sperans in slovensko zgodovinske**. Zbornik razprav. Ljubljana 1980, 44 str. – **320 SIT.**
2. **Franc Šebjanič: Šolnik in domoljub Adam Farkaš (1730–1786)**. Ljubljana 1982, 24 str. – **pred ponatisom.**
3. **Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem**. Zbornik razprav. Ljubljana 1987, 134 str. – **880 SIT.**
4. **Dušan Kos: Bela krajina v poznem srednjem veku**. Ljubljana 1987, 76 str. – **600 SIT.**
5. **Janez Cvirn: Boj za Celje. Politična orientacija celjskega nemštva 1861–1907**. Ljubljana 1988, 88 str. – **640 SIT.**
6. **Predrag Belič: Prva tri desetletja jezuitov in Slovenci (1546–1569)**. Ljubljana 1989, 40 str. – **320 SIT.**
7. **Marta Verginella: Družina v Dolini pri Trstu v 19. stoletju**. Ljubljana – Trst 1990, 36 str. – **280 SIT.**
8. **Rajko Bratož: Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja**. Ljubljana 1990, 72 str. + pril. – **560 SIT.**
9. **Petra Svoltšak: Slovenski begunci v Italiji med prvo svetovno vojno**. Ljubljana 1991, 56 str. – **400 SIT.**
10. **Bogo Grafenauer: Oblikovanje severne slovenske narodnostne meje**. Ljubljana 1994, 44 str. – **320 SIT.**
11. **Peter Štih: Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem**. Ljubljana 1994, 266 str. – **1600 SIT.**
12. **Rajko Bratož: Bitka pri Frigidu v izročilu antičnih in srednjeveških avtorjev**. Ljubljana 1994, 48 str. – **400 SIT.**
13. **Miha Kosi: Templarji na Slovenskem. Prispevek k reševanju nekaterih vprašanj srednjeveške zgodovine Prekmurja, Bele Krajine in Ljubljane**. Ljubljana 1995, 48 str. – **480 SIT.**
14. **Marjeta Keršič Svetel: Češko-slovenski stiki med svetovnima vojnama**. Ljubljana 1996, 88 str. – **800 SIT.**
15. **Olga Janša-Zorn: Historično društvo za Kranjsko**. Ljubljana 1996, 320 str. – **4000 SIT.**
16. **Tamara Griesser Pečar – France Martin Dolinar: Rožmanov proces**. Lj. 1996, 317 str. – **3990 SIT.** – Avtorja ugotavljata, da obtožnica proti ljubljanskemu škofu na montiranem političnem procesu avgusta 1946 ni bila dokazana v nobeni od njenih 13 točk.
17. **Andrej Pleterski: Mitska stvarnost koroških knežjih kamnov**. Lj. 1997, 60 str. – **680 SIT.** – Nove razlage postavitve knežjega kamna in vojvodskega stola, poteka ustoličevanja ter pokristjanjevanja alpskih Slovanov.
18. **Rajko Bratož: Grška zgodovina. Kratak pregled s temeljnimi viri in izbrano literaturo**. Lj. 1997, 268 str. – **3200 SIT.** – Dolgo pričakovani pregled antične grške zgodovine od predhomerse Grčije do helenistične dobe.

Znižana cena celotne zbirke je **15.000 SIT**. Članom ZZDS priznavamo 25, študentom pa 50 % dodatnega popusta. Možnost obročnega odplačevanja.

Sandi Volk

Italijanski begunci iz Istre kot subjekt »propagande italijanstva« v Italiji in »nacionalne bonifikacije« v Trstu v letih 1945–1954

Predavanje v Zgodovinskem društvu Ljubljana, 29.5.1997

Optanti, profughi ali esuli?

Politična »uporabnost« problema prebivalstva, ki se je po drugi svetovni vojni izselilo iz t.i. »territori ceduti alla Jugoslavia« (se pravi »Jugoslaviji odstopljenih teritorijev«, kot jih še danes evfemistično nazivajo italijanske uradne ustanove) se jasno kaže že pri samih definicijah teh ljudi. V slovenski in italijanski javnosti, a tudi med zgodovinarji, se namreč uporabljajo za iste subjekte različni izrazi, ki povsem drugače (in celo nasprotno) opredeljujejo in vrednotijo begunsko izbiro.

V bivši Jugoslaviji so uradni forumi problem odhajanja dela (predvsem italijanskega) prebivalstva iz Istre skušali prikazati v nedramatični luči in ga uokviriti v meje normalnih povojnih fenomenov. Temu namenu ustreza izraz »optanti«, ki poudarja neprisiljenost izseljenske izbire, ki je temeljila na klavzulah mednarodnih pogodb. Preprosto: kdor je odšel, je optiral za eno od dveh možnosti, enako kot tisti, ki se je odločil da ostane.

V Italiji pa sta se uveljavila dva izraza: profughi in esuli. Prvi (profughi = begunci) je označeval vse povojne razseljene osebe, ne glede na vzroke njihovega begunstva, in torej ni priznaval nikakršne posebnosti istrskim beguncem (ki so bili definirani le z dodajanjem pridevnikov »istriani«, »della Zona B« in podobno). Čeprav so ta izraz uporabljale tudi italijanske uradne ustanove in organizacije beguncev, je bil lasten predvsem levičarskim krogom. Odgovarjal je prikazovanju beguncev (potem, ko so jih dolgo časa imeli kratko malo za fašiste) kot zavedenih oseb, ki so se izselile predvsem, ker so nasedle propagandi italijanskih vladnih krogov o ugodnostih, ki naj bi jih čakale ob njihovem prihodu v Italijo. Tudi kasneje (po kominformovskem razdoru in prevrednotenju »titoizma« s strani KPI) italijanski komunisti, kljub spremenjenemu odnosu, niso priznavali kake posebne »patriotične« vrednosti njihovi odločitvi.

Povsem drugačen pa je pomen izraza esuli (slov. ezuli), ki se je najbolj uveljavil v medijih in ga uporabljajo istrske begunske organizacije. Navezan je na pojem eksila, torej ne le begunstva iz materialnih vzrokov (posledice vojnih dogodkov, opustošenja teritorija, želje po boljšem zaslužku, ipd.) ampak iz »višjih«, »plemenitejših« vzgibov; v tem primeru ohranitve nacionalne identitete in katoliške vere. Ezulstvo, eksil, je pa tudi prehodno stanje, ki dopušča upanje v vrnitev, ko se bodo razmere spremenile. In vse to nedvomno ustreza revanšističnim nazorom dobrega dela organizacij, ki si lastijo predstavništvo istrskih ezulov. Danes ta beseda označuje v Italiji izključno istrske (in dalmatinske) begunce, in to seveda čistokrvne Italijane. V krogih begunskih organizacij in nacionalistične italijanske javnosti je okoli beguncev nastal specifični besednjak. Napaja se v katoliškem izrazoslovju (mučeništvo, eksodus, ...) in izraža neločljivo spojenost katolištva in italijanstva kot glavnih vodil izseljenske izbire beguncev in temeljev njihove posebne identitete. Ti krogi so pa tudi tisti, ki ezule izkoriščajo v politične namene.

Propaganda italijanstva

Zgodba o propagandnem izkoriščanju beguncev se prične že med vojno. Pred očmi je namreč treba imeti dejstvo, da so bile špekulacije okoli ezulov vedno tesno povezane s tematiko o

fojbah, o »genocidu« nad Italijani v Istri in Dalmaciji, ipd. Poleg tega, da so bile fojbe od vsega začetka prisotne v begunskem časopisju, je prav ena od glavnih ezulskih organizacij – Vsedržavno združenje Julijska Benečija in Dalmacija (Associazione Nazionale Venezia Giulia e Dalmazia, ANVGD) – dala leta 1961 pobudo za postavitve obstoječega spominskega obeležja pri bazo-viškem »šohtu«. Seveda pa so bile in so ezulske organizacije med glavnimi sponzorji vseh spominskih svečanosti ter publicističnih in drugih pobud v zvezi s fojbami.¹

V tem okviru se nam kampanja o fojbah kot poskusu nacionalnega iztrebljenja Italijanov, ki se prične predvsem v lokalnem fašističnem časopisju takoj po 8. septembru 1943, kaže kot predigra kasnejših špekulacij. Njen namen je bil prestaviti soočanje fašizem-antifašizem na nacionalne osnove (Italijani proti Slovanom) ter tako v imenu »obrambe italijanstva« pred slavokomunizmom (ki naj bi bil nevarnejši od samega nacizma) skušati strniti italijansko čuteče prebivalstvo okoli reorganiziranega »republikanskega« fašizma. Nedvomno pa je ta kampanja med italijanskim prebivalstvom Istre pripomogla tudi k ustvarjanju ozračja negotovosti pred možnimi posledicami vojaške zmage partizanov; ozračja, ki je toliko prispevalo k povojnemu izseljevanju.² Vzporedno s tem so se v osrednjem časopisju Mussolinijeve republike pojavljali članki o nujnosti premoščanja razkola med Italijani v imenu obrambe nacionalnih interesov na Vzhodni meji.³ Ta naziranja niso bila lastna le fašistom in niso ostala le na papirju, saj so v poskuse ustvarjanja enotne protislovanske in protikomunistične fronte bili vpleteni, poleg predstavnikov vladnih organov Salojske republike in njenih vojaških formacij (predvsem X Mas), tudi – in to kot pobudniki – deli kraljeve vlade (s samim ministrskim predsednikom Bonomijem), del vodilnega kadra partizanske divizije Osoppo, tržaški CLN (Odbor narodne osvoboditve)⁴ in drugi.⁵ V ta kontekst se postavlja tudi prvi, »črni val« beguncev, ki ga sestavlja množica s fašizmom najbolj kompromitiranih oseb, ki se v glavnem preselijo v notranjost Italije.

Če je to bila predigra, se prava igra začne leta 1946, ko postane problem beguncev tudi številčno pomembnejši. Proti koncu leta se namreč prične masovno izseljevanje iz Pulja, ki zahteva od vladnih oblasti večjo načrtnost in usklajenost podpornih pobud. Istrski begunci pa so postali vredni posebne pozornosti s strani italijanske vlade (ali, kot bomo videli, njenega dela) že na začetku istega leta. Do tedaj so jih obravnavali skupno z vsemi ostalimi razseljenimi osebami in so bili dani v skrbstvo Ministrstvu za povojno pomoč, ki ga je vodil komunist Sereni. Takrat pa se s temi – sedaj posebnimi – begunci prične ukvarjati tudi novoustanovljeni Urad za Julijsko Benečijo (Ufficio per la Venezia Giulia) pri Notranjem ministrstvu. Urad je imel kot glavno nalogo »propagando italijanstva« (tako se je glasila njegova glavna bilančna postavka), kar je pomenilo podpiranje vseh ustanov, organizacij, osebnosti in pobud, ki so delovale v prid italijanske pripadnosti Julijske Krajine – in to ne glede na njihovo nazorsko opredelitev. V to dejavnost so vključeni tudi begunci, ki jim Urad preko mreže begunskih organizacij, ki jih pomaga organizirati in centralizirati, nudi dodatne denarne podpore (poleg tistih Ministrstva za povojno pomoč). V naslednjih letih sta bila Ministrstvo za povojno pomoč in Urad za Julijsko Benečijo ukinjena, »propaganda italijanstva« in begunci pa so prešli v izključno pristojnost Urada za obmejna področja (Ufficio per le Zone di Confine), ki so ga ustanovili pri samem Predsedstvu Ministrskega

¹ Glej »L'Arena di Pola« (dalje AP) 31.10.1961.

² Spazzali Roberto, *Foibe. Un dibattito ancora aperto*, Trieste, Lega Nazionale, 1990, str. 133–152.

³ Spanò Roberto, *La stampa quotidiana in Italia e l'esodo Istriano*, v Marco Galeazzi (a cura di) *Roma-Belgrado. Gli anni della Guerra Fredda*, Longo editore, 1995, str. 151–174.

⁴ Comitato di Liberazione Nazionale (Odbor narodne osvoboditve). Sestavljali so ga predstavniki antifašističnih strank (na koalicijski in paritetni osnovi) in je bil vrhovni politični (in do neke mere tudi oblastni) organ italijanskega odporniškega gibanja v zasedenih predelih Italije. Iz tržaškega CLN, ki si je nadel ime CLN za Julijsko Benečijo ter si je lastil vlogo vrhovnega CLN za celo Julijsko Krajino, je kaj kmalu izstopila KPI, ki je izbrala pot sodelovanja z OF in KPS. CLN iz Pulja in CLN za Istro (o katerima bo govora kasneje) pa sta nastala po vojni brez predstavnikov KPI. Njun glavni cilj je bil doseči pripadnost Istre (oz. Pulja) Italiji.

⁵ Pupo Raoul, *L'Italia e la presa del potere jugoslava nella Venezia Giulia*, v Valdevit Gianpaolo (a cura di), *La crisi di Trieste. Maggio-giugno 1945. Una revisione storiografica*, Quaderni dell'Istituto Regionale per la Storia del Movimento di Liberazione nel Friuli-Venezia Giulia, Trieste, 1995, str. 93–142. Glej tudi Kersevan Alessandra, *Porzus, dialoghi sopra un processo da rifare*, I Quaderni del Picchio, Edizioni Kappa Vu, 1995, Bologna.

sveta, da bi mu zagotovili večjo učinkovitost pri usklajevanju podpornih posegov raznih ministrstev. Gradnja in uprava stanovanj, dijaških domov, domov za ostarele, sanatorijev, skrb za štipendiranje dijakov in študentov ter zaposlovanje beguncev pa so bili dodeljeni Ustanovi za podporo istrskim in dalmatinskim beguncem (Opera Assistenza Profughi Giuliani e Dalmati – OAPGD), ustanovi moralnega značaja, katere ustanovitelji so bili vidni italijanski politiki (med njimi De Gasperi) in poslovneži. Pri njenem financiranju so bile poleg države soudeležene tudi glavne italijanske privatne in državne industrijske in finančne družbe, ki so ustanovi nudile tudi druge vrste pomoči (npr. prirejanje poklicno-izobraževalnih tečajev). V letu 1952 je tako npr. OAPGD od raznih dobrotnikov dobila 96 milijonov Lit. samo za gradnjo stanovanjskih blokov. Med drugimi so ta denar prispevali Confindustria (Zveza industrijcev), Fiat, Banca d'Italia, Assicurazioni Generali, Pirelli, Montecatini ter Edison.⁶

Vladni krogi so, kot že rečeno, tudi spodbudili nastanek begunskih organizacij, kot izključnih predstavnic beguncev in sogovornic vlade pri sprejemanju ukrepov, ki so se tikali njihovih varovancev, kar so potrjevali tudi razni zakonski ukrepi vlade. Kot primer naj navedem dekret 9.9.1947 št. 885, ki je pravico dodeljevanja begunskega statusa namenil prefektom, ki pa so morali predhodno obvezno povprašati za mnenje begunske organizacije.⁷

Kljub sporom, ki so se zaradi konkurence glede predstavnštva ezulov, načina vodenja organizacij ter osebnih in političnih razhajanj od časa do časa razplamtevali v ezulskih organizacijah, pa jim je uspelo v Italiji v nekaj letih iz raznih spontanih begunskih odborov (prvi so nastali še med vojno) zgraditi dokaj enotno prej omenjeno Vsedržavno združenje Julijska Benečija in Dalmacija.⁸ V ANVGD, ki je bilo krovno združenje, so bila vključena razna krajevno (po krajih izselitve) opredeljena društva (Rečanov, Puljčanov, ipd.). Ob njem so nastale številne strokovne, interesne, borčevske in druge organizacije, ki so jih ustanovili na novo ali pa so bile le oživitve v domačih krajih obstoječih društev, kot npr. združenje lastnikov zapuščene lastnine v »odstopljenih teritorijih«, združenje Julijskih podjetnikov, Legija bivših D'Annunziovih prostovoljcev, Združenje uslužbencev italijanskih krajevnih ustanov v odstopljenih teritorijih, domoznanstveni društvi za Istro oz. Reko, Jadranska tiskovna agencija, Labinsko delavsko podporno društvo ter cela vrsta športnih in kulturnih društev ter krožkov.

Kot vodilno osebje teh organizacij so seveda potrebovali zanesljive kadre, »italianissime« in neoporečne antikomuniste. Na krmilo so prišli predvojni in medvojni fašistični⁹ (iz vrst prvega, črnega vala beguncev) in ne-fašistični (prej kot antifašistični) vodilni sloji. Uporabljam izraz ne-fašistični, ker so bili to v glavnem člani predvojnega italijanskega istrskega malomeščanskega in meščanskega vodilnega sloja, ki se je ob fašističnem prevzemu oblasti umaknil (ali je bil odrinjen) iz političnega življenja, ker ni odobral najbolj grobih, totalitarnih in folklorističnih potez režima, ni pa zavračal njegovih ciljev. Mnogi izmed teh so fašistično gibanje ob njegovem nastajanju podprli in mu bili ob strani. Drugi so pa celo sprejeli ugledne, a manj izpostavljene funkcije v sklopu režima, ki pa so ga zapustili, ko je po juliju 1943 veter zapihal v drugo smer. Obstajale so seveda častne izjeme, ki so se prilagodile politiki pozabljanja nasprotij, vendar so bile kaj kmalu odrinjene v stran (ali se same umaknile).

Veliko vlogo, predvsem pri ohranjanju tradicije, je odigrala duhovščina, katere ugled se je močno okrepil med vojno, ko je cerkev (p)ostala edina trdna in gotova tradicionalna oblast (predvsem moralna, a tudi materialna) in tako zapolnila praznino, nastalo ob razsulu državnega aparata po 8. septembru 1943.¹⁰ Duhovniki, ki so zapustili Istro skupaj s svojimi verniki, so v

⁶ Glej npr. dopis OAPGD 12.2.1953 v fasc. 135 fonda Archivio di Stato di Trieste – Commissariato Generale del Governo (AST-CGG) in priloženo poročilo o dosežkih ustanove v letu 1952.

⁷ O zakonskih ukrepih v prid beguncev glej Colummi Cristiana, Ferrari Liliana, Nassisi Gianna, Trani Germano, *Storia di un esodo – Istria 1945–1956*, Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel F.- V. G., Trieste, 1980 (dalje *Storia di un esodo*), str. 579–650.

⁸ V Trstu je bila situacija, kot bomo videli, nekoliko drugačna. O ustanovnem kongresu ANVGD (tedaj še Associazione Venezia Giulia e Zara – Združenje Julijska Benečija in Zadar) glej AP 7.7.1948.

⁹ Antonio Cattalini, vodilni član ANVGD v Trstu in Gorici, se je kar sam označeval za fašista. Glej Dassovich Mario, *Dopoguerra a Trieste*, Del Bianco, Udine, 1996, str. 264.

begunstvu obdržali svojo vlogo in jo še okrepili, saj so nekateri postali varuhi zgodovinskega spomina ezulov (pater F. Rocchi). Liki mons. Santina (ki je bil Istran) in mons. Radossija (bivšega puljskega škofa, ki je tudi sam odšel v begunstvo, ko je Pulj pripadel Jugoslaviji), njihova krepko poudarjena identifikacija z usodo beguncev, močna verska zaznamovanost praktično vseh momentov družabnosti begunskih skupnosti (z oživiljanjem verskih tradiciji iz domačih krajev), pomoč, ki so jo beguncem nudile razne katoliške in vatikanske ustanove, vse to je vpliv cerkve, in predvsem ezulskih duhovnikov, še povečalo.

Kar je družilo ta relativno heterogen vodilni kader, je bilo poudarjanje večvrednosti italijanstva, neločljivo povezanega s katolištvom, nad vsem drugim, antikomunizem in šovinistično gledanje na Slovence in Hrvate. Usmerjenost ANVGD in drugih begunskih organizacij v Italiji je bila (in je) izrazito revanšistična in hipernacionalistična, »premoščanje fašizma in antifašizma« pa je privedlo celo do tega, da je bil dolgo časa na čelu ANVGD Libero Sauro, sin nacionalnega heroja Nazaria Saura in istrski fašistični veljak pred 8. septembrom 1943 in po njem. Sauro je bil predsednik ANVGD, s kratkimi presledki, od decembra 1954 do maja 1962, njegova preteklost pa očitno ni bila ovira, da bi ga leta 1955 oz. 1957 ne sprejela na uradne pogovore predsednik vlade oz. predsednik republike.¹¹ Kasneje so ga nadomestile bolj sprejemljive osebnosti, vendar to ni spremenilo temeljne usmeritve združenja.

Tako se je ustvarila navidezno paradoksalna situacija: italijanski vodilni sloji v Istri, ki so si konsenz v domačih krajih že v avstrijski dobi gradili na temelju šovinističnega nacionalizma, ki je ob spremembi razmerja moči med nacionalnimi skupnostmi moral nujno privedi do povračilnih ukrepov, so kot prvi zapustili domače kraje, se v izseljenstvu prelevili v vodilne osebnosti begunskih organizacij in tako tudi v begunstvu obdržali svoj vodilni družbeni položaj ter nadaljevali s staro politiko. Krog je bil sklenjen: sokrivci izseljenske usode dela istrskega prebivalstva so postali voditelji in skrbniki ezulov!

Nekoliko drugače je bilo v Trstu, ki je bil do leta 1954 pod anglo-ameriško upravo in torej (vsaj v določeni meri) ločen od ostalega italijanskega konteksta. Do Londonskega memoranduma (in še dlje) je tu, kljub prisotnosti delegacije ANVGD, bil izključni predstavnik beguncev CLN za Istro. Ta je nastal takoj po vojni kot koalicija italijanskih vladnih strank (po zgledu vsedravnih CLN, a brez KPI) iz skupin mlajših in s fašizmom nekompromitiranih v Trstu prisotnih Istranov. Dolgo časa je lahko računal tudi na mrežo zaupnikov (seveda tajnih) v Istri. Kaj kmalu je postal privilegirani sogovornik italijanske vlade glede beguncev, predvsem tistih v Trstu. Kader CLN za Istro je bil mlajši, v glavnem brez politične preteklosti in antifašistično usmerjen, kar je privedlo do ostrih polemik z ANVGD zaradi težnje slednjega po rehabilitaciji fašizma.¹²

Kljub nasprotstvom pa je vendar bilo na prelomnih političnih volitvah aprila 1948 za vse begunske organizacije prvenstveno preprečiti zmago levičarske Ljudske fronte in ne razpršiti antikomunističnih glasov. Zato so podprle italijanske vladne stranke. Ta izbira je bila nagrajena že dan po volitvah, 19.4.1948, ko je vlada izdala zakonski odlok št. 556, ki je med drugim določal, da lahko dobijo status begunca (in s tem povezane ugodnosti) vse osebe, ki so do 10.6.1940 imele stalno bivališče v odstopljenih teritorijih in so te kraje zapustile ali se tja iz političnih in vojnih razlogov po 8. septembru 1943 niso mogle vrniti. Patriotične zasluge pri obrambi italijanstva so bile tako priznane tudi najtežje kompromitiranim fašističnim funkcionarjem in aktivistom, ubežnikom »črnega vala«. Begunski status pa so lahko dobili tudi taki, ki so Istro ali Dalmacijo zapustili že mnogo prej, celo pred vojno!

¹⁰ Glej Blasina Paolo, *Vescovo e clero nella diocesi di Trieste-Capodistria 1938–1945*, Quaderni dell'Istituto Regionale per la Storia del Movimento di Liberazione nel Friuli-Venezia Giulia, Trieste, 1993.

¹¹ O prisotnosti starih in novih fašistov v ANVGD in o njegovi usmeritvi glej zbornik *Nazionalismo e neofascismo nella lotta politica al confine orientale 1945–75*, Istituto Regionale per la Storia del Movimento di Liberazione nel Friuli-Venezia Giulia, Trieste, 1977 (dalje *Nazionalismo e neofascismo ...*), str. 316–319. O fašistični prisotnosti v ezulskih organizacijah, predvsem v Trstu, glej str. 283–356. O liku Libera Saura in njegovega brata Itala glej str. 726.

¹² Glej npr. *La Voce Giuliana* (dalje VG) 16.3. in 16.8.1958.

Po prestani nevarnosti, da bi komunisti prišli na oblast, raste v ANVGD težnja po avtonomiji od vladnih strank, kar pa ni preprečilo, da bi bila organizacija deležna državne denarne pomoči in uradnih priznanj. Polemika z vlado in s CLN za Istro se je razplamtela po Londonskem memorandumu, ki ga je CLN za Istro, čeprav s težkim srcem, sprejel kot neizbežnega, medtem ko ga je ANVGD smatralo za kapitulantskega. CLN za Istro je politično predstavništvo beguncev prepuščal vladnim strankam (predvsem najmočnejši, Krščanski demokraciji). ANVGD pa se, po eni strani, predvsem po letu 1954, ni vezalo izključno na vladne stranke (ki jih je pogosto dolžilo udinjanja slovanstvu in izdaje italijanskih interesov), ampak je legitimnost predstavljanja interesov beguncev priznavalo tudi neofašistom (ločnici sta bili antikomunizem in šovinistična obramba italijanstva).¹³ Po drugi strani pa je težilo k prevzemanju avtonomne politične vloge. Na administrativnih volitvah v Gorici leta 1952 sta npr. ANVGD in MIR (Movimento Istriano Revisionista = Istrsko revizionistično gibanje, kot se je po prihodu v Gorico preimenoval CLN iz Pulja) predstavili »ezulsko« kandidatno listo, ki je enega svojega predstavnika uspela tudi izvoliti.¹⁴

Vendar je ANVGD skušalo svojo politično vlogo razširiti tudi preko ozko begunskega okvira. Begunci, ki so s svojo izbiro dokazali, kaj pomeni biti patriot, naj bi bili katalizator, ki naj bi uspel strniti vse sile reda in revanšizma za preobrazbo nacije in njeno veličino.¹⁵ V glavnem se je ta načrt izjalovil in je ANVGD postalo neke vrste najekstremnejše, a tudi najzanesljivejše orodje vlade pri obrambi »italijanskih interesov«. Kljub razhajanjem pa sta organizaciji stremeli k istim ciljem: zaustaviti prodor komunizma in slovanstva. Razlike so bile v tonih in pristopu: medtem ko je ANVGD javno razglašalo svoje cilje, je CLN za Istro z veliko previdnostjo te cilje dejansko uresničeval.

Ustvarjeni aparat državnih ustanov in begunskih organizacij je, tudi prek zakonskih določil, uveljavil (in skrbno negoval) popoln monopol nad begunsko problematiko, saj je bila množica beguncev povsem odvisna od njega (od izdaje begunskega dokazila do preskrbovanja stanovanj in dela), in je ezule klientelarno vezal na italijanske vladne stranke, ki so, čeprav včasih z veliko zamudo, skrbele za specifično (in mestoma privilegirano) zakonsko ureditev njihovih problemov.

Begunci so tako že konec leta 1946 postali uporabni na političnem področju. S poenostavljanjem vzrokov zapuščanja domačih krajev, z enačenjem raznih begunskih valov, z raztegovanjem pojma begunca ter z objavljanjem nepreverljivih števil o »eksodusu« se je pričela mitizacija begunske izbire in njenega obsega. Predstavljena kot plebiscit italijanstva (plebiscito d'italianità) je begunska izbira postala sredstvo pritiska italijanske zunanje politike na zahodne zaveznike za čim ugodnejšo rešitev vprašanja razmejitve z Jugoslavijo. Ezuli pa so postali tudi predmet notranjepolitične konfrontacije, ki je na začetku potekala v sami vladi narodne enotnosti, ki so jo sestavljale stranke bivšega CLN. Desne in sredinske sile so v vse ostrejši politični konfrontaciji z levico (kar je privedlo do njene izključitve iz vlade spomladi 1947) za doseganje konsenza izkoriščale nacionalno čustvovanje. Nasproti razredno karakteriziranim vrenjem, ki so zajela italijanske ljudske množice, so sile, ki so stremele k vrnitvi k ustaljenim družbenim razmerjem, postavljale mobiliziranje množic (predvsem malomeščanskih) okoli nacionalističnih gesel. Glavno orodje teh prizadevanj je bila vsekakor vzhodna meja in z njo neločljivo povezano vprašanje beguncev. Predvsem puljski »eksodus«, ki je že leta 1949 prišel na kinematografske zaslone s filmom »La città dolente« (Trpeče mesto), je močno odjeknil v medijih, ki so povzeli propagandne prvine salojskega fašističnega tiska. Miti fojb in protiitalijanskih grozodejstev »slavokomunistov« so bili predstavljeni kot glavni vzroki izseljenke izbire Italijanov iz Istre in Dalmacije. Begunci, ki naj bi bili zapustili domače kraje za ohranitev italijanstva, a tudi

¹³ Glej npr. AP 3.6. in 24.6.1953.

¹⁴ Glej AP oktobra, novembra in decembra 1952 ter januarja 1953.

¹⁵ Glej npr. članka »Movimento istriano revisionista o movimento italiano revisionista?« (Istrsko ali italijansko revizionistično gibanje?, AP 4.2.1948), ki se nanaša sicer na MIR, in »Necessaria all'ANVGD la ricerca d'una particolare funzione politica« (Za ANVGD je potrebno poiskati posebno politično funkcijo), AP 18.7.61.

tradicionalnih vrednot (katolištva) in družbenih odnosov (saj so okusili, kaj pomeni komunizem), so postali glavno orodje protikomunistične propagande.¹⁶

Poleg propagandne pa so begunci v notranji politiki dobili tudi konkretnije »uporabe«. Že v pripravah na množično izselitev iz Pulja se je v italijanskih vladnih in begunskih krogih pričela razprava o usodi beguncev. Nasproti sta si stali dve opciji: razpršitev beguncev ali njihova naselitev v strnjenih skupinah. Slednje so zagovarjali predvsem begunski vodilni krogi, ki so tudi predstavili razne načrte za ustanovitev Novega Pulja (kasneje tudi Novega Zadra). Izbrana je bila srednja pot, neke vrste »strnjene razpršitve«. Nič Novih Puljev in podobnega, ampak gradnja ezulskih blokov in četrti po raznih mestih Italije. Edini primer novega, povsem »istrskega« mesteca je tako danes Fertilia na Sardiniji. Potem, ko je bila na začetku predstavljena kot uredništev načrta o Novem Pulju, je v resnici Fertilia dosegla le raven naselja z nekaj tisoč prebivalci.

Nastala so zaključena begunska naselja, v katerih so dobile prostor tudi »presajene« (reimpiantate) begunske trgovske in obrtniške dejavnosti. Za del kmetov in ribičev je kasneje poskrbela Ustanova treh Benečiji (Ente Tre Venezie), ki jih je naselila v strnjenih skupinah po kmetijah na bonificiranih zemljiščih, oziroma v obmorskih naseljih, predvsem v Venetu in Furlaniji-Juljski Krajini.¹⁷ Ta jedra »zanesljivih patriotov« naj bi bila oporišča antikomunizma, predvsem (a ne samo) kot nezanevarljiva volilna masa. Prefekt iz Modene, v »rdeči« Emiliji-Romagni, je tako 19. oktobra 1953 pisal Notranjemu ministrstvu, da bi »... glede na politično držo večine prebivalstva občine Carpi, in še posebej zaselka Fossoli, lahko bila oportuna, zaradi neizogibnih političnih posledic, stalna vključitev kompaktnega jedra julijskih beguncev, ki so notorično pristaši reda in visokih patriotskih čustev ...«. Naj pripomnim, da je bila prefektova prošnja sprejeta, saj je v Fossoliju nastalo begunsko naselje Sv. Marka.¹⁸

Taka izbira je pomenila ohranitev vsaj določene mere povezanosti begunskih skupnosti in je bila zadnji korak k ustvaritvi posebne identitete ezulov. Celotno društveno in družabno življenje beguncev je namreč temeljilo na njihovem specifičnem organiziranju, na obujanju in ohranjanju domačih, predvsem katoliških tradicij in ustanov, na obhajanju patriotsko karakteriziranih dogodkov in osebnosti (z nekritičnim odnosom do tistih s fašističnim obeležjem), na ohranjanju ustaljenih družbenih odnosov in hierarhije, na podčrtovanju skupne, razredno nediferencirane usode beguncev. In v istem duhu so bili že od rane mladosti vzgajani tudi novi rodovi v »izseljenstvu rojenih ezulov«. Vse to je oblikovalo v begunskih idejo o lastni partikularnosti in posebni usodi.

Ob priliki debate o načinu namestitve puljskih beguncev pa se je zanje nakazovala tudi druga vloga, ki je dejansko postala najvažnejša: vloga branikov italijanstva v obmejnih narodnostno mešanih področjih. Tako je bilo nekaj predlogov za njihovo masovno naselitev na Južno Tirolsko,¹⁹ nimam pa podatkov, ki bi potrjevali izrabljanje ezulov za »etnično bonifikacijo« tega območja. Ta namera se je s pristankom in podporo italijanske vlade uresničila na vzhodni meji, najprej na Goriškem in nato še v večji meri na Tržaškem. Ti dve področji sta tako dobili daleč najštevilnejšo ezulsko skupnost v Italiji, naseljeno v glavnem po posebnih ezulskih naseljih (borghi).

Nacionalna bonifikacija na Tržaškem

V Gorici in širši okolici se je masovni prihod ezulov pričel takoj po vrnitvi mesta Italiji. V predele bivše Cone A Julijske Krajine, ki so pripadli Italiji, se je naselil pomemben del puljskih

¹⁶ Glej članek AP 25.1.56 »Gli istriani hanno voluto restare uomini liberi, cristiani e italiani« (Istrani so hoteli ostati svobodni ljudje, kristjani in Italijani).

¹⁷ Glej npr. Ente Nazionale per le Tre Venezie, Provvidenze a favore dei coltivatori diretti profughi Giuliani, brez datuma (a po letu 1955).

¹⁸ AST-CGG, fasc. 134, dopis prefekta iz Modene Notranjemu ministrstvu št. 3358, 19.10.1953.

¹⁹ Rocchi Flaminio, *L'esodo dei giuliani, fiumani e dalmati*, Ed. Difesa Adriatica, Roma, 1970 (dalje Rocchi, 1970), str. 177.

beguncev, Gorica pa je postala tudi sedež osrednjega vodstva Istrskega revizionističnega gibanja in njegovega glasila »L'Arena di Pola«. Naj dodam, da je CLN iz Pulja, ki do tedaj ni vključeval s fašizmom kompromitiranih osebnosti, po preselitvi v Gorico in preimenovanju kaj kmalu pristopil k ANVGD in iz statuta črta postavko o izključno mirni poti revizije meje z Jugoslavijo. Prva ezulska naselja so na Goriškem začela nastajati že v letih 1947/48 in so se kasneje le še pomnožila. V Gorici in bližnji okolici so imeli očitno nekateri italijanski krogi namen speljati etnično bonifikacijo do njenih ekstremnih posledic. N. Troha namreč v svoji doktorski disertaciji navaja, da so jugoslovanski obveščevalni viri poročali o nameri, da bi s kazenskimi ekspedicijami, ki naj bi jih organizirano izvajale »škvadre« ezulov, dosegli masovno izselitev Slovencev iz Gorice in okolice. Zapuščeno imetje naj bi služilo namestitvi ezulov. Nekaj zelo podobnega tem napovedim se je tudi dejansko zgodilo v dobi brezvladja, ki je sledila umiku zavezniških enot in »nerazumljivi« zakasnitvi prihoda italijanskih oblasti in vojaških ter policijskih enot na izpraznjeno območje ob priliki prehoda Gorice Italiji, ko so italijanski nacionalisti izvedli pravi protislovenski pogrom.²⁰

V Tržiču-Monfalconu, kjer je bilo revolucionarno razpoloženje množic posebno izrazito in se je do kominformovskega razdora izražalo tudi v močni usmerjenosti za priključitev k socialistični Jugoslaviji, pa so vodstva ladjedelnic in drugih velikih tovarn skušala tudi z nastavljanjem beguncev odpraviti vlogo, ki so jo takoj po vojni imele po obratih ustanove delavskega so-upravljanja (delavski sveti), ki si jih je delavski razred priboril v teku antifašistične borbe.²¹

Iz dokumentov v fondih, ki jih hrani Državni arhiv v Trstu,²² in objavljenih študij se lahko sklepa, da se je na Tržaškem načrtno, politično zaznamovano naseljevanje ezulov pričelo nekoliko kasneje. Zavezniška vojaška uprava (ZVU) je vsaj do leta 1950 do neke mere oteževala stabilno in organizirano naseljevanje beguncev v Cono A Svobodnega tržaškega ozemlja (STO) in je leta 1947 odbila načrt italijanske vlade, ki je hotela z naselitvijo glavnine puljskih beguncev narodnostno in politično »bonificirati« Cono A. Z odlokom št. 64 je ZVU 19.12.1947 tako npr. prekinila vpisovanje v sezname stalno bivačnega prebivalstva Cone A. Ker je bilo stalno bivališče pogoj za izdajo delovne knjižice, je bila mnogim ezulom onemogočena redna zaposlitev. Do novembra 1950, ko je bil odlok delno ukinjen, so bili v tej situaciji vsi begunci, ki so prišli v Trst po ratifikaciji mirovne pogodbe 15.9.1947, nato pa vsi tisti, ki so v Cono A pribežali po novembru 1949.²³

Vendar italijanska vlada, njeni predstavniki v Trstu ter proitalijanske politične sile nikakor niso opustile tega načrta. Njegovo izvajanje je bilo postopno in je sledilo rasti vpliva rimske vlade v upravi Cone A. Konec leta 1949 je italijanska vlada po dogovoru z ZVU prevzela uradno in direktno upravo pomoči beguncem, ki je bila prej v rokah raznih italijanskih uradnih in poluradnih ustanov. Ezulski javnosti je moralo biti jasno, komu naj bo hvaležna za pomoč v stiski. Na krajevni ravni je bila asistencialna politika za begunce centralizirana v novonastalem Conskem uradu povojne pomoči (Ufficio di Zona di Assistenza Postbellica) v Trstu, ki ga je vodil znani demokrščanski predstavnik Gioachino Palutan (ki je bil tudi predsednik Cone in, od konca leta 1950, prefekt), kar naj bi »hvaležnost« usmerjala predvsem h katoliški stranki.²⁴

²⁰ Glej Troha Nevenka, *Slovensko italijanski odnosi v Coni A Julijske Krajine v luči dokumentov proujugoslovanskih sil*, doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani – Filozofska Fakulteta (dalje Troha, *Slovensko italijanski odnosi ...*), str. 329–330.

²¹ O tem glej zbornik *Nazionalismo e neofascismo ...*, str. 663–692.

²² V Državnem arhivu v Trstu (Archivio di Stato di Trieste, AST) obravnavajo begunsko problematiko dokumenti, označeni s klasifikacijami 8/1 do 8/4 ter 8/6, 8/7 in 8/10 fonda Commissariato Generale del Governo (Državni komisariat – dalje AST-CG) v fasciklih 1, 7, 31, 32, 64, 65, 117, 135 in 136, ki zaobjemajo dobo od 1952 (čeprav se v njih nahajajo dokumenti tudi iz leta 1950) do 1956 ter tisti s klasifikacijama 2221 in 2222 fonda Prefettura di Trieste – Atti Generali (Prefektura v Trstu – Splošni spisi, dalje AST-PTAG) v fasciklih 198, 226 in 254, ki se nanašajo na leta od 1946 do 1948.

²³ *Storia di un esodo*, str. 426. O izjalovljenih načrtih italijanske vlade s puljskimi begunci glej tudi ibidem str. 444–445 in Troha, *Slovensko italijanski odnosi ...*, str. 328.

Iz pregledanega gradiva ima temeljno važnost zapisnik sestanka dne 1.6.1950. Na tem sestanku so se zbrali direktor socialne pomoči (Direttore della Pubblica Assistenza) pri Notranjem ministrstvu Republike Italije,²⁵ predstavnik italijanskega Zakladnega ministrstva, predsednik Cone, funkcionar prefekture v Trstu, namestnik direktorja notranjih zadev ZVU, šef Oddelka za socialno pomoč ZVU, predstavnik finančnega oddelka ZVU, direktor občinske asistencialne ustanove (Ente Comunale di Assistenza, ECA) ter vrsta drugih visokih funkcionarjev ZVU, da bi razpravljali o problemih socialne pomoči in beguncev. Glede slednjih je bil dosežen dogovor o ukrepih, ki naj bi jih sprejeli v primeru masovnega priliva beguncev iz Cone B STO-ja v Cono A. Soglasno je bilo sklenjeno, da morajo begunci ostati v Coni A ter da prevzame breme redne socialne, prehranske in zdravstvene pomoči beguncem italijansko Notranje ministrstvo preko Ufficio di Zona Assistenza Postbellica. ZVU je morala zagotoviti začasno bivališče ezulom, ki si ga niso bili v stanju priskrbeti sami. Kasneje naj bi ZVU tem istim beguncem priskrbelo bivališča »trajnejše narave« z izgradnjo »preprostih hišic«, lociranih v vseh šestih občinah Cone A. Projekti za začasno nastanitev beguncev in določitev območij, kjer naj bi gradili »hišice«, so morali biti pripravljeni v najkrajšem času. Financiranje gradnje »hišic« bi v skladu z dogovori, ki naj bi jih v primernem trenutku sklenili z italijansko vlado, prevzelo italijansko Zakladno ministrstvo.²⁶

S tem dogovorom je italijanska vlada dobila možnost neposredne intervencije v naseljevanju beguncev v Coni A. Dokument pa je nakazoval temeljne obrise tega, kar se je kasneje dejansko zgodilo. ZVU se ni sicer nikoli direktno ukvarjala z ustanavljanjem in upravljanjem begunskih taborišč (razen tistih za apolide) in naselij, vendar ni več postavljala večjih zaprek načrtom »bonifikacije« Cone A in je celo prispevala denarna sredstva za gradnjo begunskih stanovanj.²⁷ Verjetno je tudi odlok ZVU iz novembra 1950, ki je omogočil pridobitev stalne rezidence beguncem, ki so se bili do tedaj zatekli v Cono A, posledica in delna uresničitve tega dogovora.

Gradnjo prvih dokončnih stanovanj za begunce je vodil Ufficio di Zona Assistenza Postbellica. Iz poročil Palutana o izgradnji zasilnih in dokončnih stanovanj v času od 10.2 do 22.4., oz. od 10.6. do 30.11.1951 lahko sklepamo, da je že takrat naseljevanje beguncev potekalo po določenem načrtu, kot dajeta slutiti že naslova omenjenih poročil, ki govorita o »*dejavnosti za uresničevanje gradbenega načrta za begunce*«. ²⁸ Gradbeni posegi so se nanašali v glavnem na slovenske predele tržaškega teritorija in mestnih četrti ali njihove neposredne bližine. Do novembra 1951 je bilo tako zgrajenih 28 zasilnih stanovanj v bivši tovarni vrvi Angeli pod Škednjem in 44 podobnih stanovanj v Križu, medtem, ko se je pričela gradnja sedmih blokov (za skupnih 84 stanovanj) na terenih bivše tovarne vrvi Angeli in desetih »hišic« (za skupno 40 stanovanj) v Ribiškem naselju pri Devinu.²⁹ Stroške je krilo italijansko Notranje ministrstvo, ki je

²⁴ *Storia di un esodo*, str. 265 ter 426–468. O Palutanovem imenovanju na mesto prefekta, ki ga je italijanska vlada izvedla brez predhodne konzultacije ZVU, glej Valdevit Gianpaolo, *La questione di Trieste 1941–1954*, Angeli, Milano, 1986 (dalje Vladevit, *La questione ...*), str. 239.

²⁵ Direzione Generale della Pubblica Assistenza (Generalna direkcija socialne pomoči) pri Ministrstvu za notranje zadeve Italije so ustanovili po ukinitvi Ministrstva za poveljno pomoč. Urad je tudi prevzel del nalog prejšnjega ministrstva glede istrskih beguncev. Glavno vlogo pa je pri begunski problematiki igral že omenjeni UZC pri predsedstvu vlade.

²⁶ AST-CGG, fasc. 135, zapisnik sestanka 1.6.1950. Da je italijanska stran temu dokumentu pripisovala veliko važnost potrjuje že dejstvo, da se nahaja v fondu, ki naj bi zajemal dokumente od leta 1952 do 1956, in to zato, ker so se nanj sklicevali (in ga zato priložili) razni uradi in organizacije v svojih dopisih, poročilih, in predlogih iz kasnejših let.

²⁷ ZVU je pa večkrat prispevala denarna sredstva za gradnjo begunskih stanovanj. Glej AST-CGG fasc. 135, poročilo CLNI 26.7.1952 ter AST-CGG, fasc. 65, CLNI, Esodo dalla Zona B. Proposte per l'accoglimento e la sistemazione dei profughi, Trieste, maggio 1954.

²⁸ Poročili se nahajata v fondu AST-CGG, fasc. 135. Italijanski naslov se glasi *Relazione sull'attività svolta per l'attuazione del piano edilizio per i profughi della Zona »B«*.

²⁹ Do julija 1952 je bilo dograjenih še 32 dokončnih stanovanj na ulici Baiamonti pod Škednjem. V drugih zasilnih bivališčih, ki so jih organizirali na pobudo CLNI, je bilo takrat še 2154 oseb, 3260 beguncev pa si je zasilno streho nad glavo priskrbelo drugače. Glej *Storia di un esodo*, str. 454.

že novembra 1950 »za uresničitev gradbenega načrta za begunce« dodelilo 28 milijonov Lit. Goriški pokrajini in 222 milijonov Lit. prefekturi v Trstu.

Leto 1952 je bilo prelomno. Najprej je marca dobila dovoljenje za delovanje v Coni A OAPGD, 9. maja pa je bil dosežen dogovor med Italijo ter VB in ZDA, ki je predvideval (poleg imenovanja italijanskega političnega svetovalca pri ZVU), da preide uprava notranjih in finančno gospodarskih zadev Cone A v roke funkcionarjev, ki jih bo predlagala italijanska vlada. Ti funkcionarji so bili dejansko italijanski vladi tudi dolžni redno poročati in so se z njenimi uradi, predvsem seveda z Ufficio Zone di Confine, dogovarjali in od njih dobivali navodila, kot pričajo dopisi, ki so ohranjeni v fondu Commissariato Generale di Governo. Italijanski del administracije je vodila Višja direkcija uprave (Direzione Superiore dell'Amministrazione), na čelo katere je bil imenovan prefekt Vitelli. Med pristojnostmi, ki so pripadle italijanski administraciji, je bila socialna politika in torej tudi reševanje begunskega vprašanja.³⁰

Konkretnega uresničevanja slednjega se je lotila OAPGD, ki je dejavnostim v Coni A namenila veliko večino sredstev, ki so jih nakazovali italijanska vlada in privatniki. Tempo gradenj se je zaostрил, njihov obseg pa razširil.³¹ Izbrana je bila že uveljavljena rešitev posebnih begunskih naselij, ki so na kraški planoti postala nekaki italijanski dvojniki bližnjih slovenskih vasi. »... *Da bi skupnosti obdržali tuje vsakršnemu negativnemu vplivu...*« in ohranili »... *originalne karakteristike prebivalstva* ...«, kot se je izražala tržaška izpostava OAPGD, so ta naselja opremljali z vrsto rekreativnih in družbeno-družabnih objektov ter vanje »presajali« begunske trgovske in obrtne dejavnosti.³² Že pred vrnitvijo Italije je mapa teh naselij v tržaški pokrajini dobila, vsaj v grobem, svojo dokončno obliko, čeprav se je popolna izvedba naselitvenega načrta zavlekla celo do začetka osemdesetih let.³³

Uresničilo se je to, kar je poudarjal predsednik Cone Palutan v svojem dopisu višjemu direktorju Vitelliju 16.8.1952:

»Dovoljujem si te opomniti, da beograjska »Borba« z dne 11. avgusta ostro reagira na načrt, ki smo ga mi že izvedli in predvideva nastanitev istrskih ezulov v predmestnih predelih za obrambo italijanstva.

Trije že dograjeni in delujoči centri: v ulici Baiamonti (bivša tovarna vrvi Angeli), pri Sv. Križu in v Devinu so oporišča italijanstva in je zato potrebno ta načrt stalno dopolnjevati in podpirati.

Sedanja reakcija Beograda dokazuje, da smo mi izbrali in delovali pravilno.

Zelo bi ti bil hvaležen, če boš stvar omenil Predsedstvu Ministrskega sveta, zato da bodo lahko ta pričeta dela deležna dodatnih podpor, da se zagotovi njihova učinkovitost in razširitev glede na potrebe.»³⁴

³⁰ Glej Novak Bogdan C., *Trieste 1941–1954. La lotta politica, etnica e ideologica*, Mursia, Milano, 1973 (dalje Novak, *Trieste ...*), str. 369–378 ter Vladdevit, *La questione ...*, str. 247–249.

³¹ Glej OAPGD, Realizzazioni edilizie dal 1947 al 1964, 31.12.1964, ki se nahaja v Archivio ex-ENLRP, ki ga hrani Ustanova za ljudske gradnje IACP v Trstu. Glej tudi *Storia di un esodo*, str. 455.

³² AST-CGG, fasc. 135, Dejavnost OAPGD v Trstu, junij 1954.

³³ Glej Donato Carlo, Venezia Giulia, v Gentileschi M.L. – Simoncelli R. (a cura di), *Rientro degli emigrati e territorio*, Istituto Grafico Italiano, Napoli, 1983 (dalje Donato, Venezia Giulia), str. 103.

³⁴ AST-CGG, fasc. 135, dopis 16.8.1952, št. 0318/1430 Gab.

»A S.E. Dott. Gian Augusto Vitelli – Direttore Superiore per gli Affari Civili – Trieste.

Mi permetto farti presente che la »Borba« di Belgrado, in data 11 agosto, reagisce fortemente al piano da noi ormai attuato e che prevede la sistemazione di esuli istriani in zone periferiche a difesa dell'italianità.

Infatti i tre centri ormai costituiti e funzionanti: in via Baiamonti (Corderia Angeli), a Santa Croce e a Duino sono capisaldi di italianità e pertanto questo piano va continuamente alimentato e sorretto.

L'attuale reazione di Belgrado sta a dimostrare che noi abbiamo scelto e agito bene.

Ti sarei molto obbligato se vorrai farne un cenno alla Presidenza del Consiglio affinché tali opere iniziate abbiano a godere di ulteriori sussidi per essere mantenute efficienti e ampliate in conformità al bisogno.

Dott. Gino Palutan«.

Naj pojasnim, da je Borba 11.8.1952 v članku z naslovom »Talijanizacija u Zoni A STT – Vlasti naseljavaju Talijane na slovenskom teritoriju« napadala gradnjo novega begunskega naselja (verjetno je pa šlo za taborišče) med Križem in Prosekom in načrtno italianizacijo.

Dejansko je bil ta načrt skupen vsem italijanskim ustanovam v Coni A. Generalni tajnik OAPGD je tako februarja 1953 obveščal direktorja notranjih zadev italijanskega dela administracije ZVU, da je italijanski politični svetovalec »... odobral kriterije našega dela, ki popolnoma sovpadajo z njegovimi gledanji glede nacionalne bonifikacije Cone Barkovlje-Devin ...«³⁵ V ta načrt so bili vključeni prav vsi begunci, saj je OAPGD podčrtovala, da bi dograditev doma za ostarele begunce v občini Devin-Nabrežina pomenilo »... 40 italijanskih glasov za občino Devin-Nabrežina ...«³⁶ Vendar je bila o načrtu vsaj obveščena (in težko je domnevati, da bi ga izvajali brez njenega pristanka) tudi italijanska vlada, kot npr. dokazuje tudi dopis, ki ga je 23.4.1953 Višji direktor uprave ZVU naslovil na Ufficio Zone di Confine, v katerem je med drugim rečeno, da je bila lokacija za gradnjo novih begunskih stanovanjskih blokov vzdolž avtoceste v občini Devin-Nabrežina izbrana v dogovoru z Direkcijo notranjih zadev Višje direkcije uprave ZVU »... glede na znano nujno okrepitev nacionalnih pozicij v krajih takoimenovanega koridorja ...«³⁷

Odločilno vlogo je pri vsem tem imel CLN za Istro. V njem so v teh letih prevladali predstavniki stranke Krščanske demokracije, odbor pa z izgubo asistencialnih pristojnosti ni izgubil na pomenu. Bil je za vlado glavni vir informacij o dogajanju v Coni B, njen uradni sogovornik pri reševanju ezulskega vprašanja in dejanski sooblikovalec politike do beguncev, saj so sprejeti ukrepi v glavnem, čeprav ne vedno takoj in v celoti, uresničevali predloge CLN za Istro. Odbor je vztrajno zahteval izvajanje dogovora iz junija 1950 in torej zadržanje beguncev v Coni A STO.³⁸ Ob stalnem napovedovanju možnosti masovnega bega Italijanov iz Cone B je CLN za Istro predlagal, naj se izdelata tak načrt naseljevanja, tudi začasnega, prisotnih in bodočih beguncev, ki naj bo čimbolj definitiven.³⁹ V ta namen je vsaj od leta 1952 predlagal, naj se del začasnih nastanitev priskrbi z izselitvijo iz Cone A balkanskih političnih beguncev, »... ki predstavljajo stalno in hudo nevarnost za politično in nacionalno ravnotežje cone ...«⁴⁰ Odbor naj bi soodločal tudi pri izbiri naselitvenih področij ter pri dodeljevanju stanovanj.⁴¹ Slednje se je uresničilo prek OAPGD (s katero je CLN za Istro tesno sodeloval), ki je v sklopu Odbora za dodeljevanje stanovanj tržaške Občine dobila izključno pristojnost oddajanja stanovanj, ki jih je sama gradila.⁴² Ob priliki novega vala izseljevanja iz Cone B, ki je sledil anglo-ameriški noti 8. novembra 1953, pa je CLN za Istro dobil še nalogo preverjanja novodospelih beguncev.⁴³

Prav ob tem begunskem valu pa se je pokazala odločilna vloga Odbora za učinkovito uresničitev vsakega sklepa, ki se je tikal begunskega vprašanja. Iz dostopnega arhivskega gradiva je jasno, da je Odbor od samega začetka novega vala potrdil stališče, da mora čimveč beguncev ostati v Coni A. Zahteval je, da se jim v najkrajšem času zagotovi dokončno rešitev stanovanjskih

³⁵ AST-CGG, fasc. 135, dopis OAPGD 4.2.1953.

³⁶ AST-CGG, fasc. 65, dopis predsednika OAPGD Višjemu direktorju uprave v Trstu, št. 4324/0/2.

³⁷ AST-CGG, fasc. 65, dopis št 4 Ris. Int.

³⁸ Ti naklepi, predlogi dela italijanske diplomacije za rešitev problema čimvečje nacionalne homogenosti teritorijev, ki bi po dokončni razmejitvi pripadali Jugoslaviji oz. Italiji, z izmenjavo prebivalstva ter protislovenski pogrom ob vrnitvi Gorice Italiji porajajo domnevo, da so ti krogi načrtovali pritiske na slovensko prebivalstvo za njegovo masovno izselitev. O dogajanju v Gorici in o načrtih dela italijanske diplomacije glej Troha, *Slovensko italijanski odnosi...*, str. 328–330.

³⁹ Najbolj izdelan predlog v AST-CGG, fasc. 65, CLNI, Esodo dalla Zona B. Proposte per l'accogliimento e la sistemazione dei profughi, Trieste, maggio 1954.

⁴⁰ AST-CGG, fasc. 135, dopis Zakladnega ministrstva R.I. Zunanjemu in Notranjemu ministrstvu R.I. 30.6.1952.

⁴¹ AST-CGG, fasc. 135, poročilo CLNI 26.7.1952.

⁴² Glej AST-CGG, fasc. 136, dopis Direktorja notranjih zadev Višje direkcije civilne uprave ZVU Direkciji pravnih zadev ZVU 28.3.1953.

⁴³ AST-CGG, fasc. 65, dopis 20.10.1953 Višjega direktorja civilne uprave št. 298/Gab Ris, UZC Predsedstva ministrskega sveta.

in delovnih potreb, da bi pa čimveč beguncev na vsak način ostalo v Trstu je za njihovo zasilno nastanitev poleg ponovne zahteve po premestitvi balkanskih beguncev predlagal vsakovrstne rešitve, celo uporabo dveh opuščениh ladij.⁴⁴

9. novembra 1953 je na sestanku v Trstu med predstavniki Višje direkcije civilne uprave ZVU, Predsedništva Cone in CLN za Istro slednji glede na pomanjkanje prostorov za sprejemanje novih beguncev pristal, čeprav »... z veliko bolečino ...«, da se jih napoti izven Cone A. Odbor pa je zahteval, da se jih začasno naseli v krajih, ki naj bodo čim bližje Trstu (predlagal je predvsem Gradež), od koder bi se lahko v ugodnem trenutku spet vrnilo na Tržaško za dokončno naselitev. Pristavil je še, da bi bil lahko problem rešen tudi v Trstu, če bi se le v najkrajšem času uresničil predlog o premestitvi balkanskih beguncev v notranjost Italije.⁴⁵

Mesec dni kasneje, 9.12.1953, se je v Rimu sestala Medministrska komisija, ki je bila zadolžena, da sledi problemu beguncev iz Cone B. Prisotni so bili, poleg predstavnikov zainteresiranih ministrstev (zunanjega, notranjega, zakladnega, za delo in socialno skrbstvo, za kmetijstvo in gozdove, za industrijo in trgovino ter tistega za trgovinsko mornarico) in Ufficio Zone di Confine, tudi Višji direktor civilne uprave in Direktor notranjih zadev ZVU ter predstavniki OAPGD, ETV, Consorzio nazionale fra cooperative pescatori e affini (Vsedržavna združna zveza ribiških zadrug) in seveda CLN za Istro. Na tem važnem sestanku, na katerem so bile prisotne vse javne in privatne ustanove, ki so bile tudi kasneje vodilne, s sicer različnimi vlogami, pri načrtnem naseljevanju beguncev na Tržaškem, so se soglasno dogovorili o smernicah reševanja problema beguncev iz Cone B. CLN za Istro se je tudi tokrat vdal v to, da ne bodo vsi begunci ostali v Coni A. Dosegel pa je, da jih ostane v Coni A največje možno število, da je sodeloval v komisiji, ki je morala v Trstu odločiti o obstanku v Coni ali premestitvi v Italijo posameznih beguncev, ter da premeščene naselijo čim bližje Trstu.⁴⁶ Obvezal se je tudi, da bo prepričeval begunce, naj sprejmejo eventualno premestitev v Italijo.⁴⁷ Že 19.1.1954 pa je Višji direktor Vitelli poročal Ufficio Zone di Confine, da je premeščanje beguncev prekinjeno, ker je 11.1.1954 CLN za Istro odpovedal sprejete obveze. Kot razlog za tako odločitev je odbor navajal nevdržno stanje v italijanskih begunskih taboriščih ter dejstvo, da niso namenili ezulom prostorov v Coni A, ki so postali razpoložljivi po odhodu okoli 1.500 balkanskih beguncev.⁴⁸

S to potezo je CLN za Istro jasno dokazal italijanski vladi, a tudi ZVU, da brez njegovega sodelovanja ni mogoče izvajati nikakršnih sklepov. V kratkem je dosegel, da je komisija, ki je odločala o usodi beguncev, razširila kategorije ezulov, ki jim je bilo dovoljeno ostati v Coni A in prejemati podpore,⁴⁹ ter da je ZVU dala na razpolago begunsko taborišče na Opčinah, ki so ga prej zasedali balkanski begunci. Ezuli so tako ostali v Coni A, za njihovo zasilno nastanitev pa so prišle v poštev vse mogoče rešitve (hoteli, privatna stanovanja, telovadnice, šole, ...). Na ta način so pa bili čestokrat obsojeni živeti v mogoče še slabših življenjskih pogojih od tistih, s katerimi so se srečevali v italijanskih taboriščih in ki so bili za CLN za Istro povod za odpoved sprejetih dogovorov. Tudi zasilne rešitve so dobivale vse bolj dokončni značaj. Tako so npr. velikokrat postavljali zasilne barake na zemljiščih, kjer so kasneje zrasla ezulska naselja.⁵⁰

⁴⁴ Glej AST-CGG, fasc. 134, dopis CLNI Direktorju notranjih zadev ZVU, 21.10.1953.

⁴⁵ AST-CGG, fasc. 134, Memorandum CLNI o sestanku 9.11.1953 na Višji direkciji civilne uprave ZVU, 12.11.1953.

⁴⁶ AST-CGG, fasc. 65, Presidenza del Consiglio dei Ministri – Ufficio per le Zone di Confine, poročilo o sestanku Medministrske komisije za vprašanje beguncev iz Cone B 9.12.1953.

⁴⁷ AST-CGG, fasc. 134, dopis Višjega direktorja civilne uprave UZC št. 96 Ris. Int., 14.12.1953.

⁴⁸ AST-CGG, fasc. 65, dopis št. 30 Ris. Int. Treba je poudariti, da je bil 11.1.1954 termin za premestitev prve skupine beguncev v Italijo. O tem AST-CGG, fasc. 134, poročilo o delu Komisije za stanovanjsko in delovno namestitvev julijskih in dalmatinskih beguncev od 14.12.1953 do 4.2.1954.

⁴⁹ AST-CGG, fasc. 134, poročilo o delu Komisije za stanovanjsko in delovno namestitvev julijskih in dalmatinskih beguncev od 14.12.1953 do 4.2.1954.

⁵⁰ AST-CGG, fasc. 134, poročilo 1.4.1954 o delu Conskega urada Povojne pomoči v prid beguncem iz Cone B po 8.10.1953.

Ezuli so v Trstu kaj kmalu postali važen politični faktor. CLN za Istro, ki je imel nekako v zakupu njihove glasove, pa je še pridobil na politični teži. Delovanje v tej organizaciji je za mnoge njene voditelje bilo izhodišče briljantnih političnih karier na krajevni in vsedrjavni ravni, v glavnem v stranki Krščanske demokracije. Za obvladovanje mase beguncev je CLN za Istro med drugim zelo verjetno razpolagal tudi s podatki tedensko izpopolnjene kartoteke ezulov v Trstu, ki jo je vsaj od leta 1953 urejala OAPGD. Kartoteka naj bi služila predvsem evidentiranju podpornih potreb posameznikov in družin, vendar je bilo dodeljevanje podpor očitno podvrženo političnim kriterijem, saj je bil pogoj za vključitev v kartoteko, poleg statusa begunca, tudi – citiram – »... pozitivno politično stališče«. Gotovo pa je Odbor razpolagal s podatki popisa beguncev, ki ga je OAPGD izvedla po celi Italiji od leta 1955 dalje.⁵¹

Po vrnitvi Italije je bilo za načrtno naseljevanje ezulov vse manj ovir. V gradnjo ezulskih naselij (izključno za ribiče) se je vključil tudi Ente Tre Venezie. Leta 1972 je bilo tako v sami Tržaški pokrajini kar 3.789 od skupnih 6.968 stanovanj, ki jih je OAPGD dogradila ali načrtovala zgraditi v 34 provincah Italije (in na drugem mestu je bila Goriška pokrajina s 642 stanovanji), kot tudi 8 od 12 dijaških domov za mladino vseh starosti ter trije od štirih domov za ostarele in invalide, ki jih je zgradila in upravljala ista ustanova.⁵² Danes je v Tržaški pokrajini kar 17 »borgov« (od katerih je dva zgradil Ente Tre Venezie, vse ostale pa OAPGD), ki strateško pokrivajo teritorij. Po podatkih Statističnega urada Občine Trst je bilo leta 1995 okoli 17% prebivalcev občine s stalnim bivališčem rojenih v Istri ali Dalmaciji. Rezultat vsega tega ni bila le gola obramba italijanstva, ampak radikalna sprememba etničnega razmerja, predvsem v nekaterih predelih tržaške pokrajine. Posebne skrbi je bila v tem smislu deležna Devinsko-Nabrežinska občina, za katero je lahko npr. neznani član italijanskih tajnih služb v nekem poročilu leta 1966 ugotavljal, da je volilni odstotek protitalijanskih sil (komunistov in Slovencev) padel od 70 na 40%, kar je pomenilo prebitje »rdečega pasu«, ki je obkrožal Trst.⁵³

Sicer se ezuli niso vedno odzivali njim odrejenim patriotičnim nalogam z zaželeno gorečnostjo. Begunci, ki so zapustili svoje domove v Miljskih hribih po Londonskem memorandumu, so bili med ezuli vsekakor posebnost. Med njimi naj bi bilo mnogo Slovencev in komunistov, bili pa so nasploh malo patriotični, saj so npr. večkrat ponoči strgali italijansko zastavo, ki je visela na drogu v njihovem taborišču.⁵⁴ Prav tako je treba priznati, da so bili ezuli nesorazmerno malo zastopani, glede na njihovo številčnost, med pobudniki in udeleženci šovinističnih organizacij in dejavnosti.⁵⁵ Ne glede na vse to pa je nedvomno njihova masovna prisotnost na tem področju imela tudi učinek stalnega podpihanja mednacionalnih trenj. Težko verjamemo, da si zagovorniki obstanka čimvečjega števila ezulov v Tržaški pokrajini niso predstavljali, da bo uresničitev njihovih zahtev imela tudi ta rezultat. Mnogo verjetneje je bil tak rezultat zaželen, saj je med drugim omogočil tržaškim meščanskim vodilnim slojem, da so, po velikem strahu za svoje dominantne pozicije, ki so ga doživeli ob koncu vojne, s postavljanjem v ospredje »slavokomunistične« nevarnosti in v imenu obrambe razredno nediferenciranih interesov Italijanov – torej z nadaljevanjem predvojne in medvojne politike – trdno obdržali krmilo v svojih rokah.

⁵¹ O tem AST-CGG, fasc. 135, Dejavnost OAPGD v Trstu, junij 1954, oz. AST-CGG, fasc. 32, dopis OAPGD Predsedstvu Ministrskega sveta, 16.4.1955, št. 6223/L/3.

⁵² OAPGD, 25 anni di lavoro, 1947–1972, Roma, marzo 1972.

⁵³ De Lutiis Giuseppe, *Il lato oscuro del potere. Associazioni politiche e strutture paramilitari segrete dal 1946 a oggi*, Editori Riuniti, Roma, 1996, str. 107.

⁵⁴ Glej AST-CGG, fasc. 32, dopis 6.11.1954.

⁵⁵ Glej razne kronologije neofašističnega in šovinističnega delovanja v Furlaniji – Julijski Krajini v *Nazionalismo e neofascismo ...*

Riassunto

I profughi italiani dall' Istria come strumento della »propaganda d' italianità« in Italia e della »bonifica nazionale« a Trieste negli anni 1945-1954

Sandi Volk

Partendo dalla constatazione che l' uso a fini politici del problema dei profughi dai »territori ceduti alla Jugoslavia« si riverbera anche nelle diverse definizioni adottate per designare questo gruppo di persone (optanti, profughi, esuli), l' articolo prende in esame l' evolversi di tale uso, in particolare nella zona di Trieste.

La tematica dei profughi dall' Istria trova la sua prima utilizzazione a scopi propagandistici, in stretta connessione con il tema del preteso tentativo di genocidio degli italiani dell' Istria e della Dalmazia, già durante la guerra sulle pagine della stampa della R.S.I.

Nel dopoguerra i profughi diventano oggetto di particolari attenzioni a partire dal 1946. Con la nascita dell' Ufficio Venezia Giulia presso il Ministero degli Interni, a cui subentra dopo alcuni mesi l' Ufficio per le Zone di Confine presso la Presidenza del Consiglio dei Ministri, vengono poste le basi di quell' apparato di gestione dei profughi giuliani che verrà completato nel giro di alcuni anni. Esso imporrà ben presto, grazie anche a misure legislative, il suo monopolio nella gestione della questione dei profughi. Tale apparato comprenderà anche l' Opera assistenza profughi Giuliani e Dalmati (OAPG), che avrà in cura la realizzazione concreta dell' inserimento dei profughi nella realtà italiana, e le organizzazioni a cui verrà delegata la rappresentanza degli esuli - l' Associazione Nazionale Venezia Giulia e Dalmazia (ANVGD) ed il Comitato di Liberazione Nazionale dell' Istria (CLNI). Pur con differenze e contrapposizioni le due organizzazioni degli esuli avranno obiettivi comuni. CLNI e ANVGD, assieme all' associazionismo profugo minore ad esse collegato, si preoccuperanno di conservare l' identità specifica dei profughi, basata su un' italianità intesa come ipernazionalismo, fervente cattolicesimo e attaccamento alle tradizioni. Ma le organizzazioni dei profughi saranno anche lo strumento attraverso cui i ceti dominanti italiani dell' Istria, esautorati dal ribaltamento degli equilibri sociali e nazionali postulato dal movimento partigiano jugoslavo, potranno riaffermarsi come tali e riprendere il proprio ruolo sociale e politico tradizionale.

Viene messa in luce la correlazione tra il mutamento dell' atteggiamento del governo verso i profughi e l' esodo in massa degli italiani da Pola in seguito alla stipula del trattato di pace da una parte, e l' inasprirsi dello scontro, sia a livello politico che sociale, tra le forze moderate e conservatrici (in primo luogo la Democrazia Cristiana) e la sinistra (in primo luogo il Partito comunista) in Italia, dall' altra. I profughi divengono parte della »propaganda d' italianità«, che trova spazio, in funzione anticomunista, non solo nelle zone confinarie, ma in tutta Italia.

La soluzione che viene scelta fin dal 1947 per risolvere il problema abitativo degli esuli è quella di creare nuclei compatti d' insediamento, i cosiddetti borghi, anche al fine di favorire la conservazione delle caratteristiche sociali e politiche delle comunità di profughi. Tali borghi sorgono un po' dappertutto in Italia, l' insediamento dei profughi è però intenso soprattutto nelle zone al confine orientale. La provincia di Gorizia accoglie buona parte dei profughi da Pola, divenendo la loro capitale in esilio. Proprio a Gorizia la »propaganda d' italianità« assume per la prima volta anche i caratteri della »bonifica nazionale« in funzione antislovena. Nell' articolo viene avanzata a tale proposito l' ipotesi che nel goriziano si sia tentato di arrivare ad uno scambio di popolazione, spingendo gli sloveni autoctoni a trasferirsi in Slovenia per fare spazio agli esuli.

Il luogo in cui gli esuli verranno utilizzati in maniera più massiccia a scopo di »bonifica nazionale« sarà però Trieste. Lo sviluppo di tale progetto viene ricostruito in base a documenti custoditi nel fondo Commissariato Generale del Governo dell' Archivio di Stato di Trieste. L' insediamento mirato dei profughi verrà realizzato gradualmente per l' iniziale contrarietà del Governo Militare Alleato, che amministra fino al 1954 la Zona A del Territorio Libero di Trieste. Nel 1950 si ha la svolta. Governo italiano e GMA giungono ad un' accordo, in base al quale gli eventuali nuovi profughi devono rimanere nella Zona A, dove devono essere approntati per loro ricoveri d' emergenza e progetti di insediamento definitivo. Ha così avvio la realizzazione del progetto di bonifica etnica della Zona. Nel 1952 esso fa un' ulteriore passo avanti con il permesso accordato dal GMA all' OAPG di operare anche nel territorio della Zona A. L' Opera dirottò la gran parte dei suoi mezzi finanziari su Trieste, dando il via all' edificazione accelerata dei borghi istriani. Nello stesso anno parte dell' amministrazione del GMA, compresa l' assistenza ai profughi, passò nelle mani di funzionari proposti dal governo italiano. Formalmente sottoposti all' autorità del Comandante di Zona, questi funzionari saranno in realtà sottoposti ai vari dicasteri governativi romani, dai quali riceveranno direttive e altro.

Nel 1953, dopo l' inizio dell' esodo dalla Zona B in seguito alla nota bipartita del 8 ottobre, si terrà a Roma, presso l' Ufficio Zone di Confine, una riunione dei rappresentanti dei ministeri, delle organizzazioni e

delle istituzioni coinvolte nell' accoglienza ai profughi. Il CLN dell' Istria, che già in precedenza aveva assunto il ruolo di principale ispiratore della politica del governo italiano verso gli esuli, con compiti di rappresentanza e controllo politico, dimostrerà in questa occasione il suo ruolo decisivo nella messa in pratica di qualsiasi decisione riguardante i profughi. Contravvenendo agli impegni assunti nella riunione romana si rifiuterà di intervenire per convincere i profughi ad accettare l' eventuale trasferimento dalla Zona A, ormai satura, nel territorio della Repubblica Italiana. Tale decisione significò l' interruzione dei trasferimenti e la permanenza degli esuli nella Zona A, come postulato dal CLNI dell' Istria. Ma significò anche condannare i profughi a condizioni di vita molto precarie, in molti casi peggiori di quelle che avrebbero incontrato nei centri di raccolta in Italia.

Con il ritorno di Trieste all' Italia il progetto di »bonifica nazionale« poté svilupparsi senza più ostacoli, portando p. es. al ribaltamento degli equilibri nazionali nel comune di Duino Aurisina. Nonostante gli atteggiamenti dei profughi fossero spesso in contraddizione con il ruolo loro assegnato di campioni dell' italianità, intesa in senso sciovinista, il loro massiccio insediamento in zone etnicamente miste non poteva non avere anche l' effetto di mantenere alta la tensione nazionale. Ciò permise ai ceti sociali e politici tradizionalmente al potere a Trieste di riportare e mantenere lo scontro politico sul terreno della contrapposizione nazionale e garantirsi così la perpetuazione della loro posizione dominante.

Boris M. Gombač

**TRST – TRIESTE. DVE IMENI, ENA IDENTITETA:
SPREHOD ČEZ HISTORIOGRAFIJO O TRSTU 1719-1980**

Ljubljana : Narodni muzej; Trst : Tržaška založba, 1993. 181 strani.

Avtor je obdelal problematiko Trsta iz zornega kota historiografije, predvsem italijanske. Knjiga je rezoniran sprehod skozi več kot 200 let tržaške zgodovine in se dotika vprašanj iredentizma, fašizma in italijanskega nacionalizma po drugi svetovni vojni, vse do današnjih dni. Zanimivo in aktualno branje bogati še obsežen seznam literature in neposreden uvod, ki govori o nacionalnem vprašanju v Trstu in Primorju.

Članom Zveze zgodovinskih društev Slovenije nudimo pri nakupu ali naročilu knjige 20 % popusta!

Knjigo lahko naročite v Narodnem muzeju v Ljubljani, Prešernova 20 (tel.: 061/221-882).

ZAPISI

Janez Gradišnik

Predvojna akademska katoliška društva in poznejši čas

Za zgodovino slovenskih katoliških akademskih (= študentovskih) društev je bilo dolgo najbogatejši vir delo Slavka Kremenška *Slovensko študentovsko gibanje 1919–1941* (izšlo 1972). Avtor je zbral veliko podatkov iz tiska, pa tudi ustnih pričevanj. O istih društvih pišejo tudi razni novejši avtorji, vsak s svojega vidika. Med njimi pa so se udomačile neke označbe, ki bi jih lahko imenovali etikete. Znano je, da so bile v zadnjih predvojnih letih med mlajšimi katoličani tri večje skupine: mladci, ki jih je ustanovil profesor Ernest Tomec, stražarji z ustanoviteljem dr. teol. Lambertom Ehrlichom, in zarjani, ki so jim poprej pravili tretja skupina ali tudi krščanski socialisti, zarjani so postali šele potem, ko so se vsi prepisali v akademsko društvo Zarja.

Označbe, ki jih lahko najdemo v literaturi, se glasijo takole. Mladci so verski gorečnejši, zelo zagrizeni in neprijazni do drugih katoliških skupin – ta označba je še najbližja resnici. Za stražarje beremo, da so bili manj goreči verniki, usmerjeni bolj v realnost, pripravljali pa da so se za to, da bi prevzeli vodilne položaje v političnem in družbenem življenju. V resnici to velja kvečjemu za vodilne ljudi med njimi, take, ki so bili ambicioznejši in po navadi res oblasti željni. Preostali so imeli dosti skromnejše življenjske cilje, in kdor jih je videl od blizu, se je pri nekaterih spraševal, kako da so se znašli prav v tej družčini, čisto lahko bi bili tudi kje drugje. Kakor marsikaj drugega je tudi pripadnost neki skupini dostikrat sad naključij.

Poleg teh dveh je obstajala (vsaj sredi 30. let najštevilnejša) skupina, ki so ji le iz zadrege pravili tretja skupina. Ime je kljub svoji nedoločnosti izražalo neko resnico o tej skupini: v njej so bili tisti, ki iz takih ali drugačnih razlogov niso hoteli ne med mladce ne med stražarje. Ko si jih spoznal поблиže, pa si videl, da si jih lahko razdeliš v več skupin. Nekatere bi lahko imenoval krščanske socialiste, ker so bili res usmerjeni k nauku krščanskega socializma. V zadnjih predvojnih letih so imeli tudi krožek, v katerem je dr. Andrej Gosar vsak teden razlagal vsebino svojega dela *Za nov družabni red*. Približno enako številna je bila skupina, ki se je v srednji šoli navzela idej še ne tako daljnega križarskega gibanja. Le-te so v zadnjih predvojnih letih (predvsem po razkolu, ki ga je izzvalo Kocbekovo *Premišljevanje o Španiji* 1937) obogatili še z doktrino francoskega personalizma. Ta »podskupina« je tudi nosila precejšen kos dela pri Kocbekovi reviji *Dejanje*. Večino tretje skupine pa so po mojem vtisu sestavljali ljudje, ki se z doktrinami niso ukvarjali, le mladčevstva in stražarstva niso marali. Pri nekaterih si imel celo vtis, da so v katoliška društva zašli bolj po naključju, po navadi so bili taki ljudje celo versko mlačni ali indiferentni. Take reči se ob intenzivnih stikih čutijo in jih ne moreš prezreti. Na svojo žalost sem imel ta vtis mlačnosti celo pri nekaterih tovariših, ki so v društvu živahno delovali, idejno pa so se mi zdeli precej prazni.

Potem je prišla vojna, ki je vsakogar postavila pred nove, večinoma usodne odločitve. Marsikdo se je v taki preskušnji zlomil, drugi so povsem spremenili svojo dotedanjo usmerjenost, tretji so pokazali vrlino, kakršnih pri njih nihče ni domneval. Vojne usode so zanašale ljudi na najrazličnejše kraje, nekaterim se je življenjska nit pretrgala, drugi so se reševali na različne načine. Po vojni je nova, »socialistična« oblast od vsakogar terjala, da se na novo opredeli in odloči. Zanimivo bi bilo vedeti, kako so potekale življenjske usode prej opisanih mladih ljudi iz katoliških akademskih društev. Celotnega pregleda nad tem seveda nihče nima, sam pa sem si iz raznih drobcev vendarle ustvaril neko podobo, ki se mi zdi vredna pogleda.

Preden spregovorim o usodah svoje generacije, pa bi za primerjavo zapisal nekaj besed o usodi katoliških ljudi, ki so bili kakih deset let starejši od nas, pa so se (bodisi kot krščanski socialisti ali tudi ne) pridružili OF in zasedli v njej tudi nekaj vodilnih položajev. To so bili življenjsko zreli ljudje, od

kakršnih človek ne bi pričakoval, da bodo še spremenili življenjski in svetovni nazor. Zgodila pa se je z njimi prava duhovna katastrofa: še med vojsko ali pa vsaj po zmagi našega »socializma« so z redkimi izjemami prestopili v partijske vrste. Kakšnega posebnega zgleda človeške trdnosti in nazorske stanovitnosti torej nekoliko mlajši rod pri njih ni mogel iskati.

In zdaj naj se vrnem k naši generaciji. Še najmanj vem o mladčevskih usodah, poznam samo drobce, o katerih ne vem zanesljivo, koliko so resnični. Iz literature vemo, da jim je njihov ustanovitelj Tomec prepovedoval udeležbo v oboroženih enotah, vendar se te prepovedi niso strogo držali, zato lahko najdemo v *Tomčevem zborniku*, da je bilo po vojni usmrčenih okoli 150 mladcev, ki so bili izročeni iz Vetrinja. Drugih podatkov o mladcih med vojno ne poznam; če jih ni, bi moral kdo to poglavje raziskati in sporočiti v javnost svoje izsledke. Seveda jim povojni čas ni bil naklonjen; kolikor jih je bilo tedaj živih v domovini, so ostajali skriti v ozadju. Za enega samega, ki je bil pred vojsko zelo goreč mladeč, vem, da je po začetnih težavah premagal vse predsodke vladajoče plasti in s svojo izredno nadarjenostjo in marljivostjo dosegel ugleden položaj in celo akademsko čast. Nekateri drugi, prav redki, so se rešili na tuje in se oglašali iz emigracije, ta ali oni se je tudi v tujem svetu kar uveljavil.

Hude so morale biti tudi izgube med stražarji, saj so v nasprotju z večino mladcev segali po orožju in se udeleževali državljanske vojne. Kljub temu se jih je kar nekaj rešilo v emigracijo, nekateri izmed njih so se na tujem čez čas uveljavili v razumniških poklicih in se oglašali v emigrantskem tisku: V Ameriki Ciril Žebot, Rudolf Čuješ, Ludvik Leskovar in še nekateri, manj znani. Prav redki so srečno preživeli viharje doma in se nekako znašli v domačem okolju, seveda na manj vidnih mestih. Dva slavista, Dolenjec Jože Peterlin in Belokranjec Vinko Beličič, sta ostala kar v bližnjem zamejstvu, na Tržaškem. Peterlin je bil tam pobudnik številnih kulturnih dejavnosti in ga imajo tržaški katoliški Slovenci v najlepšem spominu; žal je zgodaj umrl, pesnik Beličič pa še živi.

Najbolj raznovrstne so bile morda medvojne in povojne usode nekdanjih zarjanov. Tudi njihova zgodovina ni še nikjer popisana, poznamo samo drobce. Toliko pa je gotovo, da so se, ko so bili postavljeni pred razne usodne odločitve, odločali zelo različno. Poglavitna je bila odločitev ali za OF ali proti njej. In ker so pač vsi vedeli, da imajo v OF odločilno vlogo komunisti, se je marsikateremu zarjanzu zbudila vest, da se kot katoličan ni hotel pridružiti tej skupini. Med takimi so se nekateri umaknili v nevtralnost, drugi pa so celo prestopili k nekdanjim nasprotnikom, tradicionalnim kristjanom. Imena nekaterih nekdanjih vodilnih zarjanov sem po vojski nahajal v emigrantskem tisku, tega ali onega celo na kakem vidnem mestu.

Nemajhno je tudi število takih, ki so se po vojni »sprijaznili z razmerami« in vstopili v partijo. In kakor se menda rado zgodi, so nekateri izmed njih v svojem javnem nastopanju kazali ali še kažejo izrazito sovražnost do svojega nekdanjega verskega nazora in do tistih, ki so temu nazoru ostali zvesti. Poznal sem enega izmed njih, nekdanji gorečega zarjana, potem pa občinskega funkcionarja, ki je na svojem mestu ostro nasprotoval vsakemu poskusu krajevne Cerkve, da bi kaj sezidala ali si drugače izboljšala položaj. Njegov najboljši prijatelj, nekoč tudi vnet zarjan, je šel po vojski v partijo in postal celo član Kontrolne komisije, visoke ustanove, vendar si je pozneje z nekaj nepremišljenimi dejanji pokvaril kariero. Še drug tak spreobrnjenec je na univerzi zagrizeno pazil na to, da v učno telo ne bi sprejeli kakega »klerikalca«. Četrtri vse do zadnjih let na cesti ali kje drugje ni hotel poznati nobenega bivšega zarjana. In tako naprej, zgledi sploh niso redki. Tudi med še živečimi politiki se najde kak nekdanji »krščanski socialist«, ki je danes zagrizen »prenovitelj«. Nekateri drugi do Cerkve niso kazali sovražnosti, so se ji pa povsem odtujili in se v življenju niso prav nič ločili od nekdanjih liberalcev. Res je, da so za to morda imeli kake osebne razloge, ki niso bili politične narave, saj vero lahko zgubiš na razne načine...

Lahko bo kak bravec opazil, da ves čas govorim samo o moških. Poglavitni vzrok za to je pač ta, da je bilo v naših mladih letih študentk silno malo, v katoliških društvih jih je bila komaj peščica.

Vem, da je ta moj zapis pomanjkljiv in da je kvečjemu delna ilustracija nekega stanja in razvoja, ki bi ju bilo vredno temeljito raziskati. Treba pa bi bilo pohiteti, ker priče teh dogajanj niso več številne in jih je vedno manj.

JUBILEJI

Dr. Dušan Biber – sedemdesetletnik

Dr. Dušan Biber je sedemdesetletnico praznoval že pred več meseci. Rodil se je 25. maja 1926 v Ljubljani. Udeležil se je narodnoosvobodilnega boja – v njem je sodeloval od leta 1941 – najprej kot aktivist Osvobodilne fronte, nato kot partizanski vojni dopisnik. Osem mesecev je preživel v italijanskih koncentracijskih taboriščih. Po vojni se je nekaj časa ukvarjal z novinarstvom in je bil med drugim urednik *Kmečkega glasu* in *Ljudske pravice*. Na klasični gimnaziji v Ljubljani – šolanje je prekinil zaradi vojnih razmer – je maturiral leta 1948. Leta 1957 je diplomiral na zgodovinskem oddelku Filozofske fakultete v Ljubljani, doktoriral pa leta 1964. Nato je svojo delovno dobo preživel kot raziskovalec na inštitutih: na Institutu društvenih nauka v Beogradu, kjer je bil od leta 1958 znanstveni štipendist in nato asistent ter znanstveni sodelavec, potem na Institutu za savremenu historijo v Beogradu, od leta 1974 pa na Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani (Inštitutu za novejšo zgodovino), kjer je leta 1992 tudi dočkal upokožitev.

Bibra med značajskimi lastnostmi odlikujejo velik smisel za humor, talent za javno nastopanje, jasnost in natančnost izražanja ter odličen spomin. Te lastnosti se odražajo tudi v njegovih delih, med katerimi sta najpomembnejši *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941* (Ljubljana, Cankarjeva založba 1966, 480 strani) in dokumentirana zbirka britanskih diplomatskih dokumentov v slovenski in srbohrvaški izdaji *Tito – Churchill: strogo tajno* (Zagreb, Globus 1981, 589 strani).

Kljub inštitutski karieri Biber le deloma ustreza stereotipom, pod kakršnimi si ljudje običajno predstavljajo raziskovalce – se pravi ljudi, ki v miru svojih pisarn in arhivov mesece in leta pridno raziskujejo, v javnost pa pridejo vsake toliko, ko pač objavijo novo tehtno monografijo. Biber je že zgodaj pokazal izostren posluš za prepletanje zgodovinske in aktualnopolitične problematike, novinarska izkušnja pa ga je približala pisanju, kakršno v slovenskem zgodovino-pisju šele zadnja leta dobiva polno veljavo: to je pisanje na znanstveni in strokovni podlagi, vendar na način, ki je sprejemljiv in zanimiv tudi za povprečnega bralca. Zato je rezultate raziskovalnega dela pogosto prelivaval v odmevne časopisne podlistke, ki jih je objavljaval v beograjski *Politiki*, zagrebškem *Vjesniku u srijedu*, občasno pa tudi v slovenskih časopisih. Smisel za poljudno pisanje se ne nazadnje izraža tudi v tehtnih uvodih ali posameznih poglavjih, ki jih je napisal k izdajam nekaterih prevedenih zgodovino-pisnih del ter biografij zgodovinskih osebnosti, izvorna besedila pa je prispeval tudi za tuje knjižne izdaje (med odmevnejšimi je poglavje o državnem udaru v Jugoslaviji marca 1941 v knjigi *Barbarossa, The Axis and the Allies*, Edinburgh University Press, 1994).

Kljub argumentiranosti in verodostojnosti Bibrovega pisanja (ali pa prav zaradi njega), je tak način izpostavljanja v javnosti za sabo potegnil marsikatero polemiko. Če smem domnevati, to Bibra niti ni pretirano motilo, morda prej nasprotno, saj slovi kot rojen polemik. Pogosto je reagiral na

pisanje v publicistiki, pa tudi v zgodovinsko-pisnih delih, če se mu je zdelo pisanje izkrivljeno ali enostransko. Naštevanje tem, o katerih je polemiziral, v tem članku pač nima smisla, vendar – glede na krvavi razpad Jugoslavije – velja spomniti vsaj na eno: Biber je še v času, ko se je nam, mlajšim generacijam, vzgojenim v duhu bratstva in enotnosti, to zdelo vsaj pretirano, če že ne smešno, opozarjal na to, da velikosrbska četniška ideologija znova dobiva domovinsko pravico v Srbiji, opozarjal pa je tudi na posledice, ki bi jih to lahko imelo za jugoslovanske narode.

In ne nazadnje – v dveh dolgih (več kot sedemdeset nadaljevanj) in odmevnih serijah poročil o dokumentih iz angleškega in ameriškega arhiva (Public Record Office, National Archives and Records Administration) z naslovoma *Kako je tajna diplomacija krojila sudbinu nove Jugoslavije* in *Nova Jugoslavija u sudbonosnim poratnim trenucima* – je v *Vjesniku u srijedu* v letih 1972 in 1973 omenjal tudi poboj domobrancev (kar je bila sicer do objave intervjuja z Edvardom Kocbekom v tržaški reviji *Zaliv* leta 1975 v Sloveniji bolj ali manj »tabu« tema).

Dušan Biber je izvrsten poznavalec zlasti angleških in ameriških, pa tudi nemških in nekaterih drugih tujih arhivov. Tu ga mlajše generacije zgodovinarjev, ki se ukvarjajo z mednarodnimi odnosi med drugo svetovno vojno in neposredno po njej (zlasti ameriško in angleško politiko do Jugoslavije) le težka dohitejajo, ali pa sploh ne. Kljub temu, da ni več aktivno zaposlen, skuša sproti preverjati, kaj od gradiva je z odmikom let v tujih arhivih na novo dostopno raziskovalcem.

Odlična jezikovna izobrazba, večletna znanstvena in strokovna raziskovanja v tujini s pomočjo štipendij Unesca, Fordove fundacije in Fulbrighta ter sodelovanje na številnih posvetih (udeležil se je preko štiridesetih mednarodnih strokovnih in znanstvenih srečanj), so mu prinesla ugledna znanstva in prijateljstva z eminentnimi zgodovinarji in pomembnimi udeleženci dogajanja med drugo svetovno vojno (med slednjimi velja posebej omeniti sira Williama Deakina). Najbrž ni pretirano reči, da je Biber bolj znan v mednarodnih in jugoslovanskih znanstvenih krogih, kot pa doma. Rezultat te Bibrove vpetosti v mednarodne kroge je velik znanstveni in strokovni korpus v tujih revijah ter članstvo v uredniških revij, v mednarodnih organizacijah in njihovih vodstvih (med drugim je npr. podpredsednik in član biroja mednarodnega komiteja za zgodovino druge svetovne vojne). Svoje prispevke je objavljaval v ZDA, Veliki Britaniji, Franciji, Nemčiji, Italiji, na Poljskem in v Jugoslaviji. V Sloveniji je leta 1985 organiziral in vodil odmevno okroglo mizo britanskih in jugoslovanskih zgodovinarjev o koncu druge svetovne vojne na Slovenskem. Prispevke je uredil v zborniku z naslovom *Konec druge svetovne vojne v Jugoslaviji*, ki ga je izdala revija *Borec*. Predaval je v doktorskih seminarjih univerz v Beogradu, Londonu, Stanfordu in Yaleu.

V velikemu razponu tem, s katerimi se je pri svojem raziskovalnem delu ukvarjal dr. Dušan Biber, sta najpomembnejši Nemci v Jugoslaviji med obema vojnama in mednarodni odnosi Jugoslavije med drugo svetovno vojno. O obeh je – poleg že omenjenih temeljnih del – napisal tudi vrsto specialnih študij v strokovnih in znanstvenih revijah ter člankov v raznih časopisih. Prvotno širše raziskovanje jugoslovansko-nemških odnosov je za potrebe disertacije zožil na problem nemške manjšine v Jugoslaviji. Rezultat raziskovanja je bila knjiga *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*, ki še danes ostaja temeljno in nepreseženo delo o tej problematiki. V monografiji je Biber natančno prikazal proces nacifikacije nemške manjšine v Jugoslaviji v tridesetih letih, brez česar ni mogoče razumeti niti medvojnega ravnanja slovenskih (jugoslovanskih) Nemcev niti tega, kar se je z njimi zgodilo po vojni. Resnično je škoda, da Biber z raziskovanjem vprašanja nemške manjšine ni nadaljeval tudi v kasnejših letih, prav tako pa, da knjiga ni bila ponatisnjena.

Pri drugi temi – mednarodnih odnosih Jugoslavije med drugo svetovno vojno – se je Biber specializiral zlasti za zavezniško (še posebej britansko) politiko do Jugoslavije, pri čemer je slovenski in jugoslovanski javnosti razkril vrsto zanimivosti in skrivnosti, še posebej kar zadeva stališča Winstona Churchilla do Jugoslavije in Tita. Med drugimi Bibrovimi raziskovanji je treba omeniti tudi študije o razmerah v Jugoslaviji tik pred začetkom druge svetovne vojne, zlasti obsežno študijo o Stojadinovičevi vladi.

V osemdesetih letih se je začel ukvarjati tudi z novimi temami, zlasti z zgodovino ameriške vojaške obveščevalne službe (OSS). O tej tematiki je pripravil odmeven referat za posvet ob 50-letnici OSS, ki je bil leta 1991 v Washingtonu (objavljen v knjigi *The Secret War – The Office of Strategic Services in World War II*, Washington DC, National Archives and Records Administration, 1992).

Dr. Dušan Biber je za svoje delo leta 1966 dobil nagrado Sklada Borisa Kidriča (za knjigo *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*) in leta 1982 Nagrado vstaje slovenskega naroda (za knjigo *Tito – Churchill : strogo tajno*) ter odlikovanji Red dela z zlatim vencem (1979) in Red dela z rdečo zastavo (1987). Njegova bibliografija je objavljena v *Prispevkih za novejšo zgodovino* (1989/1; 1990/1–2; 1991/2, 1992/1–2; 1996/1–2).

Naj na koncu prispevka izrazim željo, da bi dr. Biber svoje veliko znanje in zbrana arhivska gradiva prenil v pregledno študijo o mednarodnem položaju Jugoslavije (in Slovenije) med drugo svetovno vojno, ki jo slovenski strokovni pa tudi širši trg že dolgo pogreša in potrebuje.

Božo Repe

IN MEMORIAM

Prof. dr. Dragovan Šepić

(Buzet 15.12.1907 – Zagreb 12.2.1997)

V Zagrebu je 12. februarja 1997 v 90. letu starosti umrl hrvaški zgodovinar, istrski domoljub, prijatelj Slovencev, zagovornik sožitja narodov in držav ob Jadranu, dr. Dragovan Šepić, nekoč diplomat, na koncu najstarejši dejavni hrvaški historik, upokojeni vseučiliški profesor in spoštovani akademik. Rodil se je 15. decembra 1907 v Buzetu. Svoj rojstni kraj je poudarjal s psevdonimom Buzečan, ki ga je uporabljal v letih odpora Hrvatov in Slovencev Julijske krajine proti uničevalni politiki Kraljevine Italije. Zakaj kmalu je doživel usodo pregnanca iz domovine pod tujo oblastjo. V krogu ljudi iste usode je našel soprogo, Slovenko Maro iz rodbine Ivana Vadnala, obsojenca na smrt na zloglasnem drugem tržaškem procesu in usmrčenega po justici Kraljevine Italije pri Opčinah nad Trstom 14. decembra 1941.

Klasično gimnazijo je Dragovan Šepić obiskoval in končal kot gojenec emigrantskega »Istarskega internata« v Karlovcu in v Zagrebu (1927). Diplomiral je na pravni fakulteti v Zagrebu (1933), vmes opravil tudi študij v Parizu na Inštitutu za mednarodne vede. Na različnih položajih in v različnih krajih je delal v jugoslovanski diplomaciji med leti 1935 in 1947, tudi v diplomaciji jugoslovanske begunske vlade. Bil je tajnik njenega zadnjega predsednika Ivana Šubašića. Strankarsko se ni vezal. Za Šepićevo znanstveno delo je odločilno, da je vstopil 1953 v Jadranski institut JAZU, kjer je do 1970 opravil velikansko delo pri raziskovanju zgodovine jadranskega vprašanja. To se je najvidneje izrazilo v disertaciji, s katero je 1968 doktoriral na fakulteti za politične vede v Zagrebu. Monumentalno delo je izšlo v knjigi z naslovom »Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje 1914-1918« (1970; druga, dopolnjena izdaja: »Sudbinske dileme radjanja Jugoslavije«, 1989). V nadaljnjih letih je na omenjeni fakulteti predaval sodobno politično zgodovino in posebej tudi zgodovino diplomacije, ne le do upokojitve 1978, marveč s postdiplomskimi tečaji še poznejša leta.

Poleg svoje glavne teme o jadranskem vprašanju se je posvečal zgodovini Istre v 19. in 20. stoletju (pregledno v univerzitetnem učbeniku štirih avtorjev »Povijest hrvatskog naroda g. 1860–1914.« iz leta 1968, nato v večdelni akademski »Povijesti Istre«). Neutrudno je opravljal uredniško delo pri enciklopedijah in izdajah zgodovinskih virov. V izredno članstvo akademije je bil

izvoljen 1977., v redno pa 1986. leta. Svojih problemov ni raziskal le monografsko, tudi pozneje se ni nehal truditi, da bi jim prišel do dna. Za seboj je zato nenehno puščal nove in nove študije. Ustvaril je enkratni opus, ki mu je težko najti primerjave. In velik delež imajo v njem dognanja, ki so odločilnega pomena tudi za zgodovino Slovencev: Istra, Trst, jadranski iredentizem, jadransko vprašanje v času prve svetovne vojne, jugoslovanska politična emigracija iz habsburške monarhije, Jugoslovanski odbor in njegovo delo za spodbijanje pogubnega londonskega pakta, pa za demokratičnost širšega jugoslovanskega državnega zedinjenja, demokratični tokovi v Italiji, delo britanskih poznavalcev jugoslovanskega in jadranskega vprašanja, stališča antantnih vlad in vlade ZDA, vloga Rusije, carske, februarso demokratične in oktobrsko revolucionarne, splet tajne vojne diplomacije, značaj povojnega življenja v Kraljevini SHS. Vse te teme bi brez del Dragovana Šepića ostale Slovencem v mnogih bistvenih momentih zatemnjene.

Pri nas je bilo po Bogumilu Vošnjaku in Silvu Kranjcu malo raziskovanja diplomatske zgodovine zahodne meje do Rapalla. Šepić je vseskozi dosledno upošteval Slovence kot enakopraven narodni subjekt, narodno individualnost s samostojno utemeljenim interesom. In ni le čakal, da Slovenci sami poiščejo, kar je zanje pomembnega v njegovih delih. Pregledno je poročal o Slovencih in jadranskem vprašanju v prvi svetovni vojni na zborovanju slovenskih zgodovinarjev septembra 1968 v Novi Gorici. Tudi potem, ko se mu je z dostopnostjo arhiva britanskega zunanjega ministrstva za čas druge svetovne vojne odprlo novo polje raziskovanja, je pohitel in napisal za *Zgodovinski časopis* (1976) študijo (z nekaterimi dokumenti) »Velika Britanija i pitanje revizije jugoslavensko-talijanske granice 1941.« To pa je bil čas, ko se je Dragovan Šepić lotil svoje zadnje velike teme in ko je lahko spojil zmožnosti historika s svojimi osebnimi izkušnjami iz časa druge svetovne vojne. Rezultat je knjiga »Vlada Ivana Šubašića«, izšla v Zagrebu, 1983. V slovensko zgodovinsko zavest je malo preniknila. V njej pa so že upoštevani fond, ki se hranijo v Ljubljani, a so v obtok razpravljanj v Sloveniji prišli šele nekaj let pozneje, kot nova odkritja (npr. dnevnik Izidorja Cankarja). Zgodovinarju Dragovanu Šepiću velja zato naš poseben, prijazen in hvaležen spomin.

Janko Pleterski

PROBLEMI IN DISKUSIJA

Feljton o poletju 1989

V *Zgodovinskem časopisu* 4/1996 je Rok Stergar v obširni recenziji knjige Viktorja Meierja *Zakaj je razpadla Jugoslavija* zapisal: »Pri popisovanju razvoja slovenske demokracije pa se Meier spet bolj nagiba k interpretacijam, ki nam jih vztrajno ponuja tedanje vodstvo (ter njegovi t.i. »kozmetičarji«), in premalo upošteva vlogo opozicije. Mnenje pisca tega poročila je, da je takrat pobudo že nesporno prevzela opozicija in je partija s svojimi sateliti opozicijske zahteve le blažila ter za zamudo prevzemala ideje, ki so od tam prihajale. Tako »posvetovalni referendum«, na katerem je bil za člana jugoslovanskega predsedstva izvoljen »ne-Marko ne-Bulc« Janez Drnovšek, kot tudi Temeljna listina Slovenije, ki ji Meier posveti (nezasluženo) veliko pozornosti, čeprav je bila le bleda kopija Majniške deklaracije 1989, sta bila posledica rastočega vpliva opozicije.«

Mislim, da je v Stergarjevem živahnem in tudi objektivnem prikazu Meierjeve knjige ta ocena (tako Meierjevega stališča kot tistega časa) napačna.

Stergar oceni Meierjevo knjigo kot »odlično delo«. Čeprav »ni brez pomanjkljivosti in se z vsemi njegovimi sodbami ni mogoče strinjati«, so Meierjeva spoznanja, pravi, »na trdnih tleh«, pisec je »vesten kronist, ki pozna snov, o kateri piše«. To je pač res – in prav v tem, »na trdnih tleh«, »vesten kronist«, je kvalitetna razlika med Meierjevim prikazom in številnimi domačimi današnjimi opisi »razvoja slovenske demokracije«, ki se verjetno bolj ujemajo s Stergarjevim mnenjem o tistem času.

Da je imel Meier več kontaktov s tedanjim »establishmentom« kot z opozicijo, se vidi, vendar dobro pozna bistvene poteze slovenske politike na obeh straneh, uradni in opozicijski, v prelomnem letu 1989, o njem bo predvsem beseda. Ko opisuje, kar se je godilo, ne more nič za to, da opozicijskih zastopnikov pač ni bilo v ZKS, skupščini in vladi in pri številnih beograjskih opravilih, razen kolikor so kje sedli skupaj z »režimom«, recimo v Cankarjevem domu 27. 2., pri »Smoletovi okrogli mizi« ali manj formalno kod v dvoje, troje. A opiše tudi vpliv opozicije preko tiska, ki je bil svoboden in na njeni strani; to je bil zelo močan javen pritisk, spremenil je vso politično pokrajino. In opiše opozicijska ključna dejanja do ustanovitve novih strank, njihove programe in formiranje Demosa, kar je omogočilo normalno predajo oblasti, da ni po volitvah naslednjo pomlad obležala na cesti, na voljo komur že. Vse to Meier zna prav oceniti.

Da ne bi nasedali »kozmetičarstvu«, tega nam res ni treba, zapišem nekaj golih dejstev v zvezi s Temeljno listino, ki ji po Stergarju prisoja Meier prevelik pomen.

Temeljna listina je v resnici bila samo postranski odraz prelomnih procesov v tedanjem establishmentu, ki so pač morali dobiti tudi formalni politični (poleg ustavnega in zakonskega v skupščini) zaključek v »družbeno-političnih organizacijah«. Ohlapno rečeno: bila je eno od znamenj zmage »liberalcev« nad »ortodoksnimi« ali »evrokomunistov« nad »boljševiki« – ali kakor kdo hoče imenovati ti dve stari struji v slovenskem socialističnem gibanju, ki sta se bili slabi dve desetletji poprej spopadli skoraj na življenje in smrt. Družbeno-politične organizacije so bile, kdo se še spominja, Zveza komunistov, SZDL, sindikati, Zveza mladine in Zveza borcev. Od krajevnih skupnosti do republiške in zvezne skupščine so bile »politično zaledje« vsega političnega in skozenj tudi upravnega, se reče vladnega, občinskega itd. odločanja. Za ukinitve tega sistema, se pravi samih sebe tako rekoč, ki se je z velikimi notranjimi krči pripravljala v Sloveniji leta poprej, so pač morale dati svoj glas. In to glasovanje so bili odstavki v Temeljni listini: »Hočemo živeti v demokratični državi suverenega slovenskega naroda in vseh državljanov Slovenije, utemeljeni na človekovih pravicah ter državljanskih svoboščinah. V njej si zagotovimo vladavino dela, prava in samostojnost civilne družbe, svobodno združevanje in politični pluralizem, demokratične volitve... Živeli bomo samo v taki Jugoslaviji, v kateri bo zagotovljena suverenost ter trajna in neodtujljiva pravica do samoodločbe narodov ... in samo v takem samoupravnem socializmu, kjer bodo zahteve te listine v celoti upošteevane ... Nočemo živeti v takšni državni skupnosti, kjer ni zagotovljeno spoštovanje ustave in zakonov in s tem človekovih in narodnostnih pravic, kjer bi bili podvrženi političnemu monopolu ali nacionalni nadvladi, gospodarskemu izkoriščanju ali drugim vsiljenim oblikam političnega, gospodarskega in kulturnega življenja... Obvezujemo vse v Socialistični republiki Sloveniji, ki jim je podeljena legalna moč, da pri ustavnih reformah ter pri vsem političnem delovanju v Sloveniji in v SFR Jugoslaviji uveljavijo to skupno ljudsko voljo.«

Kako je Temeljna listina nastala?

Po zboru v Cankarjevem domu 27. 2. 1989 so predstavniki organizacij, zvez in skupin, ki so podpisale izjavo »Proti uvedbi izrednega stanja, za mir in sožitje na Kosovu« oblikovali »koordinacijski odbor organizatorjev zbora v CD« in se prvič sestali že 3. marca. Posveti te »koordinacije«, ki je dobila ime »Smoletova okrogla miza«, so potlej postali dokaj redni. Že na prvem je bilo govora o potrebi po dobro pripravljenem temeljnem političnem dokumentu, ki bi kratko in jasno izrazil večinsko mnenje prebivalstva Slovenije o tem, v kakšni Sloveniji in Jugoslaviji hočemo živeti, v kakšni pa ne. Razpravo o tem je sprožil Ivan Oman, ki je rekel v zvezi z obetanim političnim pluralizmom, svobodnimi volitvami itn., citiram skoraj dobesedno, »imamo vrsto obljub, pa nobenih zavezujočih dokumentov«, nakar sem podpisani predlagal, tudi to citiram dobesedno, take reči si človek zapiše, »potrebujemo nekaj takega, kakor je bila leta 1917 majniška deklaracija, dokument o temeljnih namerah, ki ga bo podpisalo čim več ljudi«. Predlogu so nasprotovali predvsem predstavniki tako imenovanih alternativnih zvez in »Bavčarjevega odbora«, ki so hoteli takojšnjo aktualno politično izjavo, naslovljeno skupščini SR Slovenije, kar je bilo potlej tudi storjeno. Jože Smole se ni izrekel ne za ne proti »temeljnemu dokumentu«, je pa zavzeto prosil, naj ne bi rabili izraza majniška deklaracija, da ne bo v Beogradu novih očitkov o slovenskem separatizmu (avstroogrška lojalnost majniške deklaracije 1917 je pač izginila iz ljudskega spomina že v kraljevini Jugoslaviji in za vedno?). Na četrtem teh posvetov 17. marca je bil predlog o temeljnem dokumentu ponovljen in sprejet, imenovana je bila delovna skupina Katja Boh, Peter Bekeš, Janez Janša, Miloš Mikelin in Jože Školč z nalogo, da pripravi tak dokument. 23. marca je delovna skupina obravnavala prvi osnutek »Deklaracije o slovenski narodni volji '89« in ga dopolnjenega predložila posvetu »koordinacije« 27. marca. Tedanjen pripombe, največ konkretnih je dal Dimitrij Rupel, je skupina (takrat je sodeloval v njej tudi Slavoj Žižek) vnesla še isti dan v tretji osnutek dokumenta, ta pa je bil naslednjega dne razposlan organom podpisnic izjave iz Cankarjevega doma v pretres in bil objavljen v časopisih. Istega naslednjega dne, 28. marca, je Dimitrij Rupel dostavil sekretarju »koordinacije« Vojku Volkmu nov podoben dokument, ki ga je istega večera kot »Slovensko deklaracijo 1989« tudi prvič javno predstavil, namreč občnemu zboru Društva slovenskih pisateljev, in ki so ga pozneje SDZ in še štiri organizacije predložile javnosti v podpisovanje pod nazivom »Majniška deklaracija 1989«. Na sestanku »koordinacije« 24. aprila so bili v delovno skupino dodatno imenovani Ivan Oman, Dimitrij Rupel in Anton Stres. Šele 23. maja je bil naslednji sestanek delovne skupine; zaradi nepopolne udeležbe ni sprejela sklepov. 29. maja je skupina v sestavu Peter Bekeš, Miloš Mikelin, Ivan Oman, Dimitrij Rupel in Anton Stres oblikovala nov predlog dokumenta pod naslovom »Temeljna listina Slovenije 1989« in ga razposlala. Pripombe nanj – medtem so tekle debate v SZDL, sindikatih, Zvezi borcev (ZK je po Kučanovem govoru aprila v Tacnu, »komunisti listino v celoti sprejemajo«, imela manj notranjih težav), ali res hočemo politični pluralizem, svobodne volitve itd. (npr. Zveza borcev je sporočila, da »ne vidi razlogov za sprejemanje« takih deklaracij) – smo 22. junija vnesli v dokument Peter Bekeš, dr. Anton Stres in podpisani ter papir ponovno razposlali »koordinaciji«. 26. junija smo ista trojica usklajevali še zadnje pripombe, s pravnimi formulacijami je pomagala Darja Lavtižar-Bebler in malo tudi Matevž Krivic. Ves dan smo se pogajali s sindikati, kjer je neki Miha Ravnik, predsednik, postavil ultimatum: sindikati ne podpišejo, če v listini ni »samoupravnega socializma« – in konsenz družbeno-političnih organizacij, v politični praksi uveljavljen in nejasno tudi v ustavi omenjen, bi propadel, pa smo »samoupravni socializem« proti večeru nekako vnesli; da je Zveza mladine odrekla podpis, ker je bila listina premalo radikalna, začuda ni imelo enake politične teže. Naslednjega dne je bila listina v veliki skupščinski dvorani na »plenumu« SZDL sprejeta in javno podpisovanje se je začelo: kmalu je bilo zbranih 420.000 podpisov volivcev, nakar je v času poletnih dopustov tozadevna vnema občinskih SZDL popustila in ugasnila.

Ali je to bil torej res zgolj »odgovor« na Majniško deklaracijo, z njenim nazivom vred, po teh dejstvih ni potrebno razglabljati. »Bledica« pa je seveda stvar analize tedanjih globokih sprememb v uradni slovenski politiki, Meizer jo je pač naredil tako.

Sledilo so septembrski ustavni amandmaji, poskusi zveznega ustavnega sodišča (preprečil Kristan) in tudi predsedstva SFRJ (preprečil Drnovšek), da jih razveljavi, nato še hujša medijska gonja v Beogradu in najava mitingov v Sloveniji, ki jih je preprečila slovenska vlada oziroma po njenem nalogu policija, celo belokranjski in posavski gasilci imajo spomine na tisto. Nato se je po decembrskih zakonih o političnem pluralizmu in volitvah začela predvolilna kampanja.

V volilnem boju so bili evrokomunistični »prenovitelji« seveda ves čas v defenzivi, zdelani od ljubljanskih bitk preteklih let in beograjskih ponočevanj, kdo se spominja »nočnih sej«, ki jih je gledala vsa Jugoslavija, blede od neprespanih noči in od groze, kam to vodi. Socialisti so delovali po lagodnem načelu »festina lente« (Viktor Žakelj na TVS), se pravi, počakajmo: na kaj, niso rekli (čeprav so potlej prav oni predložili referendum o neodvisnosti). Demos pa je bil, razumljivo, spočit, nabit z energijo in kar se da agresiven. Peterle je rekel na TV nekaj kakor »za nami je štirideset let velikega petka, zdaj pride vstajenje« in po tem geslu je Demos reformistom, ki so v resnici pripravili in izvedli politični pluralizem in svobodne volitve, pripisal 45 let velikega petka in jim naprtil vse grehe od Hitlerjeve smrti naprej: nenadoma sta bila

Kučan in Smole kriva za vse od 1945, od poboja domobrancev in Golega otoka do Markovićeve inflacije in Janševega procesa. Mediji tistega časa so polni takih predvolilnih izjav tedanje opozicije – zgodovinarji pa zaenkrat jemljejo v roke medije, in seveda rajši Novo revijo in Demokracijo kakor Uradni list. Ne morejo vedeti, kaj so delali Stanovnik, Kučan, Šinigoj, Smole v svojih pisarnah. Ni pa dobro, da celo niti ustavnih amandmajev (suverenost) in zakonov (politični pluralizem, svobodne volitve), ki jih je nekdanji zvesti popitovec Potrč jeseni 1989 v skupščini proizvedel proti vsem grožnjam iz Beograda in deloma tudi proti navsetom ljubljanskih državnih pravnih služb, še niso utegnili prebrati.

In tako se vse bolj useda v zavest podoba tistega časa, kakor jo je v predvolilnem boju leta 1990 naslikal Demos. (Kaj je predvolilni boj, medtem dobro vemo. Tako izkrivljeni podobi dobe 1985-91 nasedejo celo eminentni avtorji, kot je dr. Jan Makarovič, ki v svojih »Evropskih koreninah slovenske ustvarjalnosti« sijajnim multidisciplinarnim popisom prejšnjih dob na koncu doda opis zadnjega desetletja, ki je tako nerazumljivo enostranski, da človek misli, to je napisal nekdo drug. Kar tudi res je; opombe povedo, da je avtor opis tistih let ne le smiselno povzel, temveč velikokrat dobesedno citiral po Janezu Janši. Janševe zasluge so kajpak velike, večje kakor mu jih priznavajo politični nasprotniki. Pred leti sem o njem napisal in še danes mislim, da »je bil edini pravi človek v pravem trenutku na pravem mestu. Najkrajše rečeno: Janša je pripravil drčo, po kateri se je vse zapeljalo. Eni radi, drugi nehote, a vsi skupaj z enotnim ciljem, rešiti Slovenijo beograjskega objema...« Zanesljiv vir za zgodovino pisje pa Janša ne more biti, ker mu strasten strankarski politični interes ne dopušča niti približne objektivnosti. Znanstvenik, ki se zanaša nanj, izroči samega sebe neobjektivnosti.)

Kako je v resnici potekal tisti čas, bo seveda še velikokrat na novo napisano. S časom se bo dalo vzeti v roke še kaj več, kakor medijska predvolilna gesla. Sam vidim tiste dogodke, če najkrajše povzamem, takole.

Osemdeseta leta, prehod iz tako imenovane socialistične Jugoslavije v naš današnji čas, zaznamuje v Sloveniji vzporeden nagel razvoj po dveh tirih: na enem so reformisti v tedanjem »establishmentu« najprej premagali, recimo s tedanjim izrazom, domače »zdrave sile«, da niso nastopile s protireformnim udarom kakor 1971/72, in prevladali v slovenski politiki, se nato spopadli z agresivnim protidemokratskim razvojem v Beogradu, kjer si je Srbija zdravila večdesetletno frustracijo z izbruhom nacionalboljševizma, osamljeni v tem spopadu, spomnimo se »hrvaškega molka« in bosanskega ter makedonskega oportunitizma, se 1988 odločili za politični pluralizem v Sloveniji, nato pa v odločilnem letu 1989 februarja z odhodom s 14. kongresa ZKJ izstopili iz jugoslovanske politike in si s tem odvezali roke za svojo samostojnost, se do poletja odločili za večstrankarske volitve, da je nato septembra skupščina sprejela dopolnila ustave, ki so dala zakonsko osnovo za slovensko samostojno odločitev, po velikem evropskem preobratu s padcem berlinskega zidu pa potlej decembra, v nenadoma popolnoma novem svetovnem vzdušju, vendar na malo opaznem robu tistih dogajanj, še objavila zakone, ki so pravno uveljavili politični pluralizem in večstrankarske volitve.

Na drugem tiru tedanja opozicija vse večje svobode ni izkoriščala za podpihovanje nacionalizma, kakor drugod po Jugoslaviji, temveč za formiranje alternativne politike, najprej kulturnih suverenostnih programov, nato pa tudi popolnoma političnih, 57. številka Nove revije, »pisateljska ustava« na primer, na drugi strani krog Mladine in mladinska organizacija, kongres v Portorožu, Školčeva »šli bomo na svobodne volitve in zmagali« in smeh odličnikov v prvi vrsti. Janšev proces je izkoristila za rastoči pritisk na oblast za več demokracije in za slovensko samostojnost, tako pridobljen nov manevrski prostor pa za oblikovanje novih zvez in strank, in vse to je pripomoglo, da so nove stranke še kar usposobljene dočakale, da so jim volivci spomladi 1990 izročili oblast. Veliko vlogo so pri tem odigrali mediji, zadnja leta svobodni in v veliki, če ne pretežni meri pod vplivom opozicije.

Dva tira, ločena, ampak v isto smer, in v tem slednjem je skrivnost uspeha, ki se mu še danes marsikdo čudi.

Obema vzročno in posledično povezanima strukturama je izdatno pomagal Milošević z izredno agresivno srbsko medijsko gonjo proti temu razvoju v Sloveniji: če tistega pritiska ne bi bilo, ne bi prišlo med prebivalstvom Slovenije do takega nacionalnega osveščenja in političnega prebujanja. Ko se je medijska vojna spremenila v odkrito gospodarsko ropanje in blokado ter v nasilne mitingaške grožnje, Slovence v Graz in Filadelfijo, s tobom čemo, Slobodane, ako treba do Ljubljane, torej v faksično ogroženost Slovenije, pa je to spet doseglo ravno obratno, kakor so v Beogradu, nasedajoč svoji lastni propagandi o delavnih in ponižnih Slovencih, pričakovali, in privedlo do še nikoli tako enotne volje Slovencev za demokracijo in samostojnost.

Tako najkrajše.

Seveda, taka oznaka osemdesetih let ta hip pri nas ni zelo v modi, v nekaterih časnikih in na tako imenovani nacionalni televiziji, v službi strankarskih političnih interesov, nam dopovedujejo drugače in nasedajo jim celo renomirani znanstveniki.

A pustimo času čas.

Bomo po novem namesto »zgodovino pišejo zmagovalci« rekli »zgodovino pišejo množični mediji« ali »ne išči zgodovine v predvolilnih geslih« ali kaj podobnega? Navsezadnje, gotovo sta že Prokopij in Pavel Diakon imela probleme z množičnimi mediji svojega časa, Enea Silvio Piccolomini pa se sploh kod zdi bolj množični medij kot kronist? Zato se seveda ne zanašamo samo na Piccolominija. Meier je, po moji presoji, tako ravnal – da se naposled vrnem k njemu in k Stergarjevi recenziji, ob kateri sem se, brez zamere, prosim, takole razpisal.

Miloš Mikelc

Jurij Perovšek

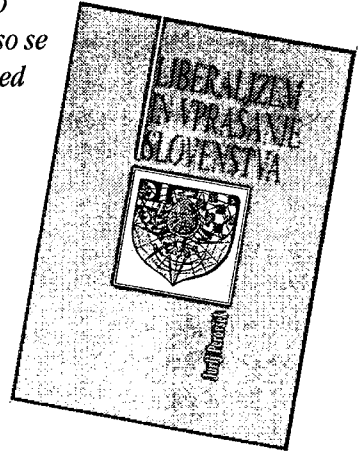
LIBERALIZEM IN VPRAŠANJE SLOVENSTVA

Nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918–1929

Ljubljana 1996, 296 strani

Knjiga dr. Jurija Perovška, znanstvenega sodelavca na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani, govori o vprašanju jugoslovanskega unitarizma v slovenski politiki 20. let, to je v prvem desetletju po združitvi v jugoslovansko državo leta 1918. Tedaj so se že zastavila vsa temeljna vprašanja o razmerju med Slovenci in slovenstvom na eni ter Jugoslavijo in jugoslovanstvom na drugi strani.

Študija pojasnjuje kulturno-antropološke, zgodovinske, družbene, politične in gospodarske razloge za jugoslovansko unitarno-centralistično usmeritev večinskega dela tedanjega slovenskega liberalnega tabora. Ta je namreč v jugoslovanskem integralizmu videl izpolnitev slovenske narodne osvoboditve, utemeljene z razpadom habsburškega cesarstva in nastankom nove jugoslovanske državne skupnosti.

Knjiga je naprodaj v knjigarnah.

Lahko pa jo naročite neposredno pri založbi s 15-odstotnim popustom.

3.213 SIT (15-odstotni popust)

MODRIJAN založba, d. o. o., Stari trg 1, 1000 Ljubljana

KONGRESI, SIMPOZIJ, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE

Mednarodna konferenca

»Izvori svetovnih vojn v 20. stoletju: primerjalna analiza«

Ruska akademija znanosti, Moskva, 15. – 16. oktobra 1996

Mednarodno konferenco je 15. in 16. oktobra 1996 v Moskvi organiziral Inštitut za študij druge svetovne vojne ob pokroviteljstvu Mednarodnega komiteja za študij druge svetovne vojne, ki je del svetovne zgodovinarske organizacije. Večina od 65-ih udeležencev je bila iz vrst ruskih zgodovinarjev (39). Pet udeležencev je prišlo iz Združenih držav Amerike, po dva iz Belorusije, Francije, Kanade, Švedske, Belgije ter Ukrajine, po en udeleženec pa iz Nemčije, Poljske, Hrvaške, Španije, Italije, Slovenije, Velike Britanije, Islandije in Nizozemske. Prvi dan je konferenca potekala v obliki plenarnega zasedanja, drugi dan pa najprej v okviru štirih sekcij, na koncu pa spet v obliki plenarnega zasedanja.

Prvi je na plenarnem zasedanju, ki se je ukvarjalo z objektivnimi ter subjektivnimi vzroki konfliktov, nastopil direktor Inštituta za študij druge svetovne vojne, *A. O. Chubarian*, ki je spregovoril o razmerjih med vojno in politiko. Opozoril je, da je to razmerje obstajalo kot trajno in da so bili konflikti, ki so povzročili obe svetovni vojni v 20. stoletju permanentni in svetovne narave. Spraševal se je tudi, ali bi bilo mogoče preprečiti prvo in drugo svetovno vojno in ali niso politiki pravzaprav imeli namena spraviti svojih dežel v vojne takšnih razsežnosti. V tem kontekstu je razmišljal tudi o problemih različnih vzrokov za prvo oziroma drugo svetovno vojno. Na koncu svojega referata se je še vprašal, kakšna je možnost preprečitve konfliktov, ki bi peljali v novo vojno tovrstnih razsežnosti, in ali je realizacija določenih geopolitičnih ter vojaškostrateških ciljev opravičevala velike izgube, ki so rezultat obeh vojn. Za Chubarianom je nastopil *Gardner Lloyd* iz Rutgers University v ZDA; na podlagi primerjave med ambasadorjem Davidom Francisom (ameriški ambasador v Rusiji v času prve svetovne vojne) in Averellom Harrimanom (ki je bil tisti Američan, ki se je skupaj z Britanci jeseni leta 1941 pogajal v Moskvi o pomoči Sovjetski zvezi) je razpravljal o ameriško-ruskih razmerjih in o njunem verovanju, da je bilo rusko vprašanje mogoče rešiti z ekonomsko pomočjo, saj bi na ta način Rusija ostala v (prvi svetovni) vojni in ne bi klonila pred nemškim pritiskom. Beloruski zgodovinar *M. P. Kostyuk* je obravnaval teritorialni faktor v genezi obeh svetovnih vojn v 20. stoletju kot faktor, ki je pripomogel k začetku obeh svetovnih vojn. Gre predvsem za vprašanje delitve Poljske, ki se je začela že v 18. stoletju in se nadaljevala tudi v 20. stoletje. Sledil je referat *Jeana Jacquesa Beckerja* s pariške univerze o francoski vlogi v obeh svetovnih vojnah in referat *Normana Hillmerja* ter *Lawrencea Blacka* iz Kanade, ki se je ukvarjal z odnosi med Kanado in Rusijo v obdobju obeh svetovnih vojn. Avtorja sta opozorila na vplive ideologij v svetovnih vojnah ter na dejstvo, da sta v teh svetovnih vojnah obe deželi sicer stali na isti strani, vendar pa ideološko zelo nasprotujoči. Avtorja opozarjata tudi na pomembno vlogo slovanskih skupnosti iz Kanade pri odločitvi Kanade, da podpre Sovjetsko zvezo v boju zoper nacizem.

Zatem je *V. P. Smirnov* spregovoril o vlogi Kominterne v drugi svetovni vojni, pri čemer opozarja na bolj ali manj znana dejstva, ki jih na novo analizira in pri tem ugotavlja razlike med osvajalnimi, obrambnimi in narodnoosvobodilnimi vojnami. Ruski zgodovinar *S. L. Tihvinski* je obravnaval vprašanja vojne na Pacifiku v letih 1941–45, *V. S. Vasiukov* pa drugo svetovno vojno kot nekaj, kar so tako v nemškem kakor tudi v ruskem štabu predvidevali. Posebne pozornosti je bil deležen referat nemškega zgodovinarja *Rainerja Bendicka* o nemški mentaliteti kot vzroku za prvo svetovno vojno. Pri tem opozarja na vlogo zgodovinarjev v šoli, predvsem na vlogo njihove interpretacije odnosov Nemcev do njihovih sosedov. Zanimiva sta bila tudi referata ruskih zgodovinarjev *B. M. Tupoleva* o Nemčiji in kolonialnih sporih pred prvo svetovno vojno ter *V. L. Mal'kova*, ki je primerjal vzroke za prvo in drugo svetovno vojno s stališči ameriških predsednikov Wilsona in Roosevelta. Poljski zgodovinar *Andrzej Ainenkiel* je osvetlil vlogo poljske države oziroma poljskega ozemlja med prvo in drugo svetovno vojno. Opozoril je na dejstvo, da je bilo poljsko prebivalstvo med drugo svetovno vojno sistematično uničevano, česar med prvo svetovno vojno ni bilo. Referat ruskega zgodovinarja *V. M. Nezhinskega* pa je opisal vprašanje nacionalnih in državnih interesov ruske družbe in države ob vstopih v prvo ter drugo svetovno vojno. Tako pravi, da ne verjame, da je bil vstop Rusije v prvo svetovno vojno v interesu ruske države, medtem ko naj bi bil po njegovem vstop Rusije v drugo svetovno vojno v interesu ruske družbe, saj je nemški nacizem nameraval Rusijo povsem uničiti. Ruski zgodovinar *Ju. A. Gor'kov* je govoril o karakterju sovjetskih obrambnih vojaških načrtov pred drugo svetovno vojno,

Richard Klaus Böhme iz Švedske pa o Švedski v drugi svetovni vojni v luči novih raziskav švedskih zgodovinarjev. Ti zgodovinarji so se v glavnem ukvarjali z odnosom Švedske do nacistične Nemčije in se spraševali, ali je bila Švedska med drugo svetovno vojno dejansko nevtralna, oziroma ali ni preveč popuščala nacistični Nemčiji. V tem kontekstu se seveda postavlja vprašanje uradne švedske nevtralnosti tudi v današnjih dneh.

Kot smo že uvodoma omenili, je drugi dan potekalo delo konference v okviru štirih sekcij. V sekciji, ki se je ukvarjala s problematiko velikih sil, kolonij in ostalih dežel, je najprej nastopil *Jean François Crombois* iz Belgije. V svojem referatu je predstavil vojne cilje Belgije v obdobju med obema vojnama in opozoril na dejstvo, da je šlo v tem primeru izključno za obrambno vojno. Ruski zgodovinar *I. A. Chelyshev* je nato spregovoril o rusko-francoskem zavezništvu pred prvo ter sovjetsko-francoskem zavezništvu pred drugo svetovno vojno. Opozoril je, da je šlo pri omenjenih zavezništvih za odnose med Francijo na eni ter avtokratsko Rusijo oziroma komunistično Sovjetsko zvezo na drugi strani, ki pa so se spričo zahtev geopolitike vedno uredili ter bili vzorni in to tako v obdobju pred prvo, kakor tudi pred drugo svetovno vojno. Tako je zveza iz leta 1891–93, ki je bila v veljavi do leta 1917, pripomogla k zmagi antantnih sil, še posebej k zmagi Francije nad Nemčijo. Sovjetsko-francoski sporazum o medsebojni pomoči (sklenjen leta 1935) pa je bil prvi sporazum med komunistično ter kapitalistično državo. Oba sporazuma sta bila omejena v trajanju, saj je bil kasnejši Münchenski sporazum antisovjetski po naravi in pomenu, na drugi strani pa je sovjetsko-nemški sporazum iz 23. avgusta 1939 izničil sovjetsko-francoski sporazum, rezultat česar je bil poraz Sovjetske zveze v prvi fazi druge svetovne vojne napram Nemčiji. Kanadska zgodovinarja *Donald Avery* in *Irmgard Steinisch* sta nato primerjala proizvodno orožja v vojaškem planiranju Velike Britanije in Nemčije. Ugotovila sta, da se je Anglija že v letih pred prvo svetovno vojno v glavnem oboroževala za boj zoper Nemčijo in da sta se obe strani poskušali priti do novih orožij tudi preko vohunskega pridobivanja spoznanj ene oziroma druge strani. *A. I. Stepanov* iz Rusije se je ukvarjal z vlogo razvoja posameznih civilizacij (zahodnoevropske, severnoameriške, angleško-ameriške, kanadske itd.) za začetek vojne. Ugotavlja, da so bili vzroki svetovnih vojn močno odvisni zlasti od hegemonistične pozicije in aspiracije posameznih svetovnih voditeljev, kakršni so bili nemški cesar Viljem II., Adolf Hitler, Stalin in podobni.

Referat ruskega zgodovinarja *A. V. Ignjatjeva* je obravnaval ruske notranje razmere kot faktor začetka prve svetovne vojne, hrvaški zgodovinar *Ivan Čizmić* pa ameriško politiko do Jugoslavije v obdobju prve in druge svetovne vojne. Opozarja, da ameriški politiki v obdobju prve svetovne vojne niso imeli definiranega stališča do jugoslovanskega vprašanja in da je Woodrow Wilson vse do konca prve svetovne vojne zahteval na eni strani rešitev nacionalnih zahtev habsburških Slovanov v okviru Avstro-Ogrske, na drugi pa tehtal zahtevo Srbije in Črne Gore, ki sta se zavzemali za združitve južnih Slovanov pod vodstvom Srbije. Ta druga opcija je postajala za Američane vse bolj verjetna, še zlasti po tem, ko je Robert Lansing na mestu državnega sekretarja zamenjal Williama Jenningsa Bryana. Lansing je že leta 1917 podpiral rešitev jugoslovanskega vprašanja zunaj meja Avstro-Ogrske, zaradi česar je večkrat prišel v nasprotje s predsednikom Wilsonom. Čizmić je poudaril tudi dejstvo, da je Lansing izvedel za 14 točk predsednika Wilsona le dan predno so bile predstavljene in da so v principu ravno te točke omogočile avstro-ogrskim Slovanom, da so delovali na osnovi samoodločbe. Med drugo svetovno vojno je ameriška vlada že zgodaj obsodila napad sil osi na Jugoslavijo in ni nikoli priznala držav, ki so s pomočjo sil osi nastale na jugoslovanskem ozemlju, temveč je priznavala obstoj Kraljevine Jugoslavije in njeno emigrantsko vlado. Čizmić je v svojem referatu opozarjal tudi še na nekatera manj znana dejstva in sicer, da je Roosevelt že julija 1941 verjel, da leži rešitev jugoslovanskega vprašanja v plebiscitu, v katerem bi južnoslovanska ljudstva odločila o tem, v kakšni obliki države žele živeti, in da so le redki uradniki v State Departmentu in v Foreign Office verjeli, da je mogoče jugoslovansko vprašanje reševati kako drugače. Zasedanje te sekcije sta sklenila *N. S. Lebedeva*, ki je v svojem referatu spregovorila o problemu kaznovanja vojnih zločincev v času obeh vojn, in ukrajinski zgodovinar *M. V. Koval'*, ki je predstavil ukrajinski problem v času svetovnih in hladnih vojn v 20. stoletju, kjer je poudaril zlasti vprašanje državnosti Ukrajine.

V drugi sekciji so govorili o vprašanju vloge zaveznikov in nevtralcev v času obeh svetovnih vojn. *S. P. Pozharskaya* iz Rusije se je ukvarjala z vprašanjem svetovnih vojn in špansko nevtralnostjo, ruski zgodovinar *E. J. Sergeev* pa z ZDA in rusko varnostjo na predvečer prve in druge svetovne vojne. Poudaril je, da Američani pred prvo svetovno vojno v Rusiji še niso videli ključnega elementa v boju zoper Centralne sile, v obdobju pred drugo svetovno vojno oziroma že prvih letih vojne same pa je bila Rusija tista, ki je bila v stanju pomagati Ameriki, da se pripravi na vojno. Temu je sledil referat *L. V. Pozdeeva* o britanskem javnem mnenju leta 1939, oziroma o reakcijah Britancev na sovjetsko-nemške sporazume iz tega časa, ki so jih levičarski laburistični časopisi razumeli kot korak k dosegi miru v Evropi, medtem ko so nekateri intelektualci izražali dvome in obsojali ta sporazum. Opozarja, da še poleti leta 1939 v Britaniji ni bilo jasnega stališča o vstopu Velike Britanije v vojno zoper nacistično blokado, že septembra istega leta pa je 89 % vprašanih v anketi javnega mnenja izjavljalo, da mir v Evropi ni mogoč brez uničenja nacizma.

Ruski zgodovinar *E. N. Kul'kov* je predstavil notranjo nemško združitev pred prvo svetovno vojno ter nemško združevanje z Italijo ter Japonsko oziroma ustvarjanje bloka treh sil kot dejavnika za začetek druge svetovne vojne, ruska zgodovinarica *J. V. Kudrina* pa dansko varnostno politiko na predvečer prve in druge svetovne vojne, kjer je posebej omenil, da je Danska že pred prvo svetovno vojno poskušala doseči priznanje trajne nevtralnosti tako za svojo državo kot tudi za druge skandinavske države. Podobno si je prizadevala tudi v 30-ih letih 20. stoletja, vendar pa ji nevtralnosti za obdobje druge svetovne vojne ni uspelo zagotoviti. *Åselius Gunnar* iz Švedske je spregovoril o Švedski med Nemčijo in Rusijo v letih 1914–1945, zanimiv pa je bil zlasti poskus ruskega zgodovinarja *A. V. Reviakina* in francoskega zgodovinarja *Frederica Gueltona* prikazati razmere v Franciji in Rusiji na predvečer svetovnih vojn. *Viktor Morales Lezcano* iz Madrida je obravnaval severnoafriški faktor v španski zunanji politiki v času druge svetovne vojne in ga primerjal s španskimi kolonialnimi cilji v času prve svetovne vojne. Ugotovil je, da niti prva niti druga svetovna vojna Španiji nista pomagali, da bi se postavila v mednarodne sisteme, kakršni so bili vzpostavljeni po prvi oziroma drugi svetovni vojni. Ob koncu dela te sekcije je *A. S. Namazova* iz Rusije predstavila nemške načrte proti Belgiji v času pred prvo in drugo svetovno vojno, pri čemer je v obeh primerih šlo za kršitve belgijske nevtralnosti s strani Nemčije.

Tretja sekcija se je ukvarjala z nekaterimi elementi zgodovine med obema vojnoma, ki so bili povzročeni s prvo svetovno vojno in ki so začeli predigro za drugo svetovno vojno. Tu je bil zanimiv prispevek *V. Ya. Sipolsa* o varnostnih problemih Rusije v obdobju med obema vojnoma, v katerem je poizkušal razložiti razloge za sporazum Hitler-Stalin iz leta 1939. Ugotavljal je, da naj bi bila to edina možnost rešitve ruske varnosti, saj so tako evropske kakor tudi države Bližnjega Vzhoda zavračale možnost kakršnega koli varnostnega sodelovanja s Sovjetsko zvezo. Sledil je prispevek ameriškega zgodovinarja *R. S. Raacka* o razlogih druge svetovne vojne, ki jih je ponazoril s Stalinovim poskusom prodora proti zahodu, pri čemer naj bi novi dokumenti dokazovali Stalinove agresivne namene že v 30-ih letih. Tovrstnemu poenostavljanju zgodovinskih dejstev se je uprl ameriški zgodovinar *Gardner Lloyd*. Zatem se je ruski zgodovinar *A. S. Orlov* v svojem referatu spraševal, ali je bila druga svetovna vojna res neizbežna. Menil je, da bi drugo svetovno vojno lahko preprečili s pravočasnim sporazumom med silami zmagovalkama prve svetovne vojne in Sovjetsko zvezo. Naslednji referat *Irene Guerrini* in *Marca Pluviana* iz Italije je orisal podobo liberalne Italije na eni ter fašistične Italije na drugi strani in mobilizacijo mas. Avtorja sta se ukvarjala z vprašanjem, zakaj je liberalna Italija uspevala v mobilizaciji množic, fašistična Italija pa ne in je morala zato uporabljati tudi represivne metode. Podpisani sem v svojem referatu orisal delovanje izseljencev iz vzhodne Srednje Evrope in njihova prizadevanja za pomoč starim domovinom oziroma za politične spremembe v njih v času prve ter v času druge svetovne vojne. Referat ruskega zgodovinarja *B. I. Grekova* je osvetlil nemško-sovjetski sporazum z dne 16. aprila leta 1922, ki naj bi Nemčiji omogočil pričetek razvoja vojaških potencialov kljub prepovedi po določilih miru v Versaillesu. Ruski zgodovinar *B. V. Hill'ko* je opisoval vojaško-politično stanje Wehrmachta pred napadom na Sovjetsko zvezo, *Vladimir V. Pozniakov* pa rusko oziroma sovjetsko vojaško obveščevalno službo ter njeno delovanje v času med obema vojnoma. O državljanski vojni v Španiji kot uvodu v drugo svetovno vojno je spregovoril ruski zgodovinar *V. V. Malay*, beloruski problem v kontekstu dogodkov pred drugo svetovno vojno ter v kontekstu odnosov med Poljsko ter Sovjetsko zvezo pa je predstavil beloruski zgodovinar *A. M. Litvin*. Izpostavil je zlasti vprašanje združitve beloruskih etničnih ozemelj na eni strani, na drugi pa pobude o ustanovitvi samostojne beloruske države, ki naj ne bi bila v okviru Sovjetske zveze. *Z. D. Katkova* iz Rusije, ki je obravnavala kitajski faktor v drugi svetovni vojni, je priznala, da je kitajsko sodelovanje na strani antifašistične koalicije igralo pomembno vlogo v boju zoper agresorje v drugi svetovni vojni.

Zgodovinsko razmišljanje in svetovne vojne je bil naslov dela zadnje, četrte sekcije. Referat ruskih zgodovinarjev *V. A. Emetsa* ter *V. P. Rezhvskega* je obravnaval dokument ruskega zunanjega ministrstva iz 13. maja 1939. Ugotavljata, da je Molotov leta 1939 razmišljal o telegramu iz avgusta 1914, to je telegramu nemškega ambasadorja v Londonu, ko je ob nemški napovedi vojne Rusiji britanski zunanji minister *Sir Edward Grey* obljubil nevtralnost Anglije in Francije v tej vojni v zameno za obljubo Nemčije, da bo spoštovala nevtralnost Francije in Belgije. Gre seveda ponovno za poskus opravičevanja sporazuma med Ribbentropom in Molotovim iz leta 1939. Sledil je referat ruskega zgodovinarja *G. A. Kumaniova* o socialni in politični naravi obeh vojn, oziroma o vprašanju, koliko so ljudstva entuziastično sodelovala v teh vojnah. *V. I. Sheremet* iz Rusije, ki je obravnaval vzhodno vprašanje v luči prve svetovne vojne, se je spraševal predvsem, koliko je le-to vplivalo na prvo svetovno vojno. Zanimiv je referat ameriškega zgodovinarja *Johnna W. Chamberssa*, ki je predstavil ameriško filmsko industrijo v 30-ih letih v luči vojaške propagande ter portret ameriške države v tem času. Zadnji v tem sklopu je bil referat britanskega zgodovinarja *Alexandra Dondeja*, ki je govoril o oblikah militaristične propagande v 20. stoletju.

Ponovno je bilo postavljeno tudi vprašanje alternativ za mirovni sporazum v Brest-Litovsku in sicer v referatu ruskega zgodovinarja *V. V. Boitsova*. Rezultat separatnega miru v Brest-Litovsku je pomenil konsolidacijo sovjetske države, do katere sicer ne bi prišlo, zato s stališča sovjetskih voditeljev tistega časa ni bilo nobene alternative miru v Brest-Litovsku. *A. V. Golubeev* se je v svojem referatu ukvarjal z dosedaj še neobravnavanim vprašanjem v historiografiji, kako so v sovjetskem tisku ter ostalih medijih gledali na zahodne zaveznike, na notranjo ureditev njihovih držav ter na njihovo delovanje v drugi svetovni vojni. Pri tem se je zlasti vprašal, koliko so bili sovjetski zavezniki z neodprtjem tako imenovane druge fronte krivi za poraze sovjetskih armad v tem obdobju (do leta 1944). Primerjalna analiza vloge oficirskega kadra v začetku obeh svetovnih vojn je bila tema referata ameriškega zgodovinarja *Thomas Fiddicka*, medtem ko sta Nizozemca *W. Klinkert* in *J. W. M. Schulten* predstavila vprašanja mobilizacije nizozemskih sil v letih 1914 in 1939.

Ob zaključku konference so se vsi udeleženci zopet zbrali na plenarnem zasedanju, kjer so razpravljali o razmerjih med geopolitičnimi konstantami in nacionalno varnostjo v okviru obravnave druge svetovne vojne. V prvem referatu je ruski zgodovinar *V. A. Zolotariov* obravnaval vojaške aspekte ruske geopolitike na predvečer prve svetovne vojne, *Warren Kimball* iz ZDA pa ameriško perspektivo sporazumov v Versaillesu in Jalti. Ugotovil je, da naj bi bil sporazum v Versaillesu skupaj z ostalimi sporazumi, ki so bili po prvi svetovni vojni podpisani v Parizu ter njegovi okolici, tisti, ki je zakrivil drugo svetovno vojno. Po drugi strani pa naj bi jaltski sporazum iz leta 1945 bil tisti, ki je prinesel daljše obdobje brez večjih vojaških spopadov, čeprav je bilo nekaj lokalnih vojn (Vietnam, Kuba, Koreja, Afganistan, Madžarska, Poljska, Grenada). Kljub vsemu pa Jalta ni mogla rešiti vseh problemov sodobnega sveta. Po letu 1990 je nastal nov zemljevid Evrope, ki je nastal spričo nacionalizmov evropskih narodov, vendar pa hkrati ni mogel spremeniti svetovnih razmer. Zanimiv je bil tudi prispevek *V. N. Vinogradova* o Jugovzhodni Evropi kot coni trajnega miru ali nemirov. Pri tem je za razpad Jugoslavije leta 1990 in dogodke, ki so temu sledili, obožljivo izključno Hrvat in kasnejšo hrvaško državo, ki naj bi delovala v duhu tradicij ustaške NDH. V diskusiji je seveda temu argumentirano ugovarjal hrvaški zgodovinar Ivan Čizmić.

Ukrajinski zgodovinar *R. G. Simonenko* je opisal mednarodne aspekte problema Ukrajine v razdobju prve in druge svetovne vojne. Mednarodni faktorji ukrajinskega problema v času prve svetovne vojne so obsegali vojaško-politične cilje Rusije in Avstro-Ogrske, ki sta imeli v svoji posesti nekatera ukrajinska področja, geopolitične kalkulacije nasprotujočih si koalicij ter versajski mirovni sporazum, istočasno pa je v času prve svetovne vojne prišlo v Ukrajini do procesa nastajanja samozavednega ukrajinskega naroda v modernem smislu. V tem smislu je mogoče gledati na ponovno vzpostavitev Ukrajine, kakršna je bila vzpostavljena po sporazumu Molotov-Ribbentrop leta 1939, kot na uresničitev želja ukrajinskega ljudstva. Ta ponovna združitev Ukrajine je bila potrjena v kasnejših bitkah druge svetovne vojne. Vloga Ukrajine kot zunanjepolitičnega faktorja pa se je potrdila tudi v članstvu Ukrajine v Združenih narodih, s čimer so bili vzpostavljeni temelji tudi za sedanjo ukrajinsko neodvisnost in to kljub 45-letnemu terorju stalinistične nadoblasti, ki ji je bila Ukrajina izpostavljena. Zanimiv in zelo odmeven je bil prispevek *I. V. Lebedeva* iz Rusije o novih dokumentih v ruskem ministrstvu za zunanje zadeve. Opozarja na probleme, ki so jim izpostavljeni ruski arhivisti v zvezi z dejstvom, da obstaja okrog 2 milijona neurejenih dokumentov o drugi svetovni vojni. Ameriški zgodovinarji so na tej konferenci zahtevali od Rusov, naj ne glede na materialne težave, ki jim je izpostavljena ruska država, uredijo te arhive tako, da bo v njih možno tudi raziskovalno delo, saj je odprtost arhivov izkaznica demokracije. *Barbara Emerson* iz Belgije je v svojem referatu predstavila odnose med Veliko Britanijo in Rusijo pred drugo svetovno vojno in ugotovljala nujnost sodelovanja med obema državama, ne glede na njune razlike, *P. V. Volobuev* iz Rusije pa iz gube in pridobitve Rusije v obdobju svetovnih vojn. Izpostavil je, da je Rusija pred drugo svetovno vojno vendarle uspela izboljšati svoj geopolitični položaj v Evropi (na podlagi sporazuma med Hitlerjem in Stalinom) in je iz druge svetovne vojne izšla kot velesila, vendar pa kljub vsemu ni uspela biti kos Združenim državam Amerike v obdobju hladne vojne, ki je temu sledila. Sledil je referat *Ju. A. Poljakova* o sindromu zmagovalcev, ki je po drugi svetovni vojni bil značilen tako za Sovjetsko Zvezo kakor tudi za ZDA, vendar pa sta se oba zmagovalca zapletla v tako imenovano hladno vojno, v kateri pa so bitko dobile ZDA.

Obravnavani simpozij je predstavljal prvo srečanje večjega števila ruskih, ukrajinskih ter beloruskih zgodovinarjev z zgodovinarji iz ZDA ter Evrope po razpadu Sovjetske zveze in komunizma v vzhodni Evropi. Prenekatera stališča, ki so jih podali zgodovinarji iz dežel nekdanje Sovjetske zveze do dogajanj v drugi svetovni vojni, so nova in bi bila še pred manj kot desetletjem nepojmljiva. Za proučevanje problemov druge svetovne vojne se odpirajo novi arhivi, ki jih pridno obiskujejo zlasti ameriški zgodovinarji, zato bosta simpozij ter publikacija, ki bo izšla kot rezultat tega simpozija, lahko predstavljala prelomnico v doslej neenotnih pogledih zgodovinarjev »vzhoda« in »zahoda« na zgodovino druge svetovne vojne.

Mednarodni simpozij »Ptujsko mestno pravo v srednjeevropskem prostoru, mestni statut 1376«

Ptuj, 17. in 18. oktober 1996

Ptuj, nekateri ga imenujejo tudi starosta slovenskih mest, je 17. in 18. oktobra 1996 gostil vrsto uglednih domačih in tujih strokovnjakov na simpoziju o ptujskem mestnem pravu. Simpozij je bil zastavljen nekoliko širše, ne zgolj ozko pravnozgodovinsko, čeprav so bili prav pravnozgodovinski prispevki jedro simpozija, vendar so organizatorji – Zgodovinski arhiv Ptuj, Univerza v Mariboru, Univerza Karla Franca v Gradcu – želeli osvetliti čas srednjega veka (predvsem 14. stoletje, ko je nastal najstarejši ptujski statut) tudi iz kulturnih, urbanih, političnih in verskih aspektov.

V uvodnem delu simpozija so se zvrstili pozdravni nagovori ptujskega župana dr. Miroslava Lucija, rektorja Univerze v Mariboru dr. Ludvika Toplaka, ravnatelja zgodovinskega arhiva Ptuj Ivana Lovrenčiča, predstavnika Pravne fakultete v Mariboru dr. Stanka Ojnika in dekana Pravne fakultete Univerze Karla-Franca v Gradcu dr. Gernota Kocherja.

V spominskem nagovoru, ki je sledil pozdravnim besedam, se je Martin Šteiner spomnil pokojnega akademika prof.dr. Sergija Vilfana, ki je pripravljaval nov kritičen prevod ptujskega statuta iz 1376 (s ptujskim statutom in mestnim pravom nasploh se je ukvarjal tudi že prej), pa mu je žal smrt preprečila udeležbo na simpoziju.

Temu je sledil strokovni del simpozija. Prvi referat je imel *dr. Vladimir Simič* s Pravne fakultete v Ljubljani, analiziral in predstavil je nekatere člene najstarejšega ptujskega statuta. Referat *Jožeta Curka* (sam se simpozija ni mogel udeležiti, je pa izjemen poznavalec gradbene zgodovine Ptuja) je prikazal urbano podobo Ptuja v 14. stoletju. O ptujski župniji ter o samostanih dominikancev in manjših bratov (minoritov) v 14. stoletju je spregovoril *dr. Jože Mlinarič* z mariborske Pedagoške fakultete. Območje štajerske Slovenije med Dravo in Savo iz ptujске perspektive oz. zornega kota je prikazal *dr. Jože Koropec*. *Marija Hernja Masten* iz Zgodovinskega arhiva Ptuj je primerjala dva ptujска statuta (1376 in 1513) in nekatere njune določbe. Najboljši slovenski poznavalec volitev in volilnih sistemov v času Avstro-Ogrske *dr. Vasilij Melik* je predstavil nekatere ptujске državne in deželne poslance. O pristojnostih mestnega sodnika in župana v statutih mesta Ptuja od 1376 do 1995 je govorila *Kristina Šamperl Purg*. *Marjeta Ciglenečki* iz Pokrajinskega muzeja Ptuj je predstavila likovno ustvarjalnost na Ptujju v 14. stoletju. *Mag. Darja Koter*, prav tako iz Pokrajinskega muzeja Ptuj, pa je prikazala srednjeveške glasbenike in njihova glasbila v 13. in 14. stoletju. Temu zadnjemu referatu prvega dne simpozija je sledila živahna diskusija.

Drugi del simpozija se je pričel z referatom *dr. Dušana Kosa* o srednjeveških ptujskih testamentih in njihovem odsevu v statutu iz leta 1376. O meščanih in njihovih pravicah v srednjeveškem mestu je spregovoril *dr. Gernot Kocher* s Pravne fakultete v Gradcu. *Dr. Stanko Ojnik* s Pravne fakultete v Mariboru je prikazal odsev interesov salzburškega nadškofa, deželnega kneza in ptujskih gospodov v najstarejšem ptujskem statutu. *Dr. Hans Paarhammer* s Teološke fakultete Univerze v Salzburgu je pripravil predavanje o cerkvenopravnih odnosih med salzburškim nadškofom ter mestom Ptuj v srednjem veku. O recepciji rimskega prava v statutu iz 1376 je pripravil referat *dr. Janez Kranjc* s Pravne fakultete v Ljubljani. *Dr. Hugo Schwedenwein* s Teološke fakultete Univerze v Gradcu je podal nekaj slik iz srednjeveške cerkvene zgodovine Ptuja ter vplivanja na statut. O nemškem viteškem redu nasploh in v ptujskem prostoru je spregovoril *dr. Dieter Binder* z Univerze v Gradcu. *Mag. Borut Holcman* s Pokrajinskega arhiva v Mariboru je spregovoril o kazensko-pravnih in civilno-pravnih določbah v rokah mestnega sodnika ter o sejemskem, mestnem in židovskem sodišču.

Tudi po predavanjih drugega dne simpozija se je razvila živahna diskusija, ki je bila skoraj še bolj zanimiva kot referati sami – pogosto je tako prav zaradi časovne omejitve referatov in ker ima pri podajanju referata predavatelj pot, po kateri pelje poslušalce, že začrtano, pri diskusiji pa je ravno obratno in tudi miselna aktivnost je pri tem čisto drugačna, pa tudi več osebne note je lahko vnešeno v diskusijo kot v predavanje.

Ob koncu moramo ugotoviti, da je simpozij o ptujskem mestnem pravu lepo uspel, morda ni prinesel toliko novega vedenja, zato pa je močno osvetlil staro in nekatere strani ptujске zgodovine še bolj trdno zakoličil, kakšna teza pa je tudi izgubila nekaj osti, pač v smislu, da je vse relativno.

Martin Šteiner

Mednarodni simpozij »Slovenska mesta od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne«

Maribor 8.–10. maj 1997

Organizatorji z oddelka za zgodovino Pedagoške fakultete Univerze v Mariboru (pohvaliti velja zlasti Darka Friša) so srečanje razdelili na pet tematskih sklopov in sicer na politično življenje (J. Pirjevec, B. Marušič, A. Moritsch, V. Melik, F. Rozman in J. Cvirn), na gospodarsko življenje (M. Verginella, M. Waltritsch, A. Malle, S. Granda, A. Leskovec in B. Cvelfar), na kulturno življenje (B. Gombač, L. Bratuž, W. Lukan, A. Vovko, B. Hartman, in B. Goropevšek), na teme o vsakdanjem življenju (P. Rustja, M. Waltritsch, T. Domej, A. Studen, D. Friš in A. Šepetavec) ter na tematiko verskega življenja (A. Kosmač, F. Kralj, F. J. Bister, F. Dolinar, A. Ožinger in B. Kolar).

Kot je iz navedenega seznama predavateljev razvidno, so bila v obravnavo izbrana le nekatera slovenska mesta in sicer Trst, Gorica, Celovec, Ljubljana, Maribor in Celje. To in dejstvo, da sta častni (L. Toplak, A. Križman, F. Rozman, M. Polzer in M. Predan) in organizacijski (D. Friš, J. Mlinarič, F. Rozman, Z. Zorko in E. Stariha) odbor zbrala za simpozij tak naslov, je že na začetku zbudilo nekaj polemik, ki so se kasneje tudi stalno ponavljale ob obravnavanih temah. Tako je A. Moritsch že na začetku zatrdil, da ne moremo govoriti o Celovcu kot slovenskem mestu, medtem ko so drugi Korošci menili, da se s tako trditvijo ne morejo strinjati, saj okolica pač pogojuje tudi značaj mesta.

O splošnih vprašanih raziskav zgodovine mest na Slovenskem je spregovoril *Janez Cvirn* (z *D. Frišem*), ki je pregledno obravnaval dosedanja strokovno literaturo o mestih in čitiral Frana Zwitterja iz leta 1937, da »najbolj zanemarljiv del zgodovine mest je pa 18. in 19. stoletje. V mnogih ozirih so nam prejšnja razdobja znana bolj kakor pa moderna doba. Neraziskana je doslej vsa likvidacija srednjeveškega meščanstva in mestne ustave, ki se je izvršila v drugi polovici 18. stoletja in v prvi polovici 19. stoletja. Zelo malo znani so začetki moderne industrije, še manj pa postanek modernega trgovanja in bank. Nepojasnjena je vloga, ki jo igrajo v socialnem in kulturnem življenju izobraženci iz svobodnih poklicev ter birokracija, ki jo je ustvarila šele terezijanska doba. In vendar spada prav postanek meščanstva v modernem smislu besede v 18. stoletju med najbolj važna dejstva slovenske zgodovine«. Cvirn je temu mottu dodal še Grafenauerjevo mnenje, da je poleg že obdelanih tem o slovenskih mestih (kultura, literatura, strankarsko-politična zgodovina) treba ugotoviti, da preučevanje zgodovine mest ni bilo uvrščeno med povsem prednostne naloge. Temu je bila kriva tudi reorganizacija zgodovinskega tiska po vojni, ki je centralizacija tiska pretrgala marsikatero zelo rodovitno vejo, ki bi rodila zaželene rezultate o zgodovini slovenskih mest. Ukvarjanje le z »veliko« zgodovino je bilo po Cvirnu dokaj škodljivo za historiografijo slovenskih mest. Navedel je zanimiv podatek, da je od 42 razprav v prvih 25 letnikih *Zgodovinskega časopisa* le ena, Melikova razprava o volitvah v Trstu, obravnavala politično zgodovino nekega slovenskega mesta. Povsem drugače je bilo po obnovitvi *Kronike* in nastanku različnih krajevnih zbornikov, čeprav se ni nikdar privilegiral čas od leta 1848 do 1914. Glavna pozornost je bila namenjena dobi NOB in poveljni zgodovini mest, kjer je bila v ospredju predvsem Ljubljana. Kvantitativno so se od srede sedemdesetih do srede devetdesetih let tega stoletja izkazovali zgodovinarji Trsta (italijanski in slovenski), Gorice in predvsem Ljubljane. Pomembno pa je, da so se v zadnjem desetletju povsem obnovile teme raziskovanja, ki so opustile klasične tone (gospodarstvo, demografija, nacionalna struktura, urbanistični razvoj, delavsko gibanje, politika, volitve itd.) in se oprijele zgodovine mest kot prostora izkušenj, akcije, identifikacije, komunikacije in socializacije človeka v določenem času, zgodovine vsakdanjega življenja, meščanske kulture in osnov rasti meščanstva. Tovrstne raziskave, ki so dosegle enega svojih viškov v nemški historiografiji 80. let, so se prenesele tudi k nam in žanjejo veliko uspeha. Cvirn je svoj analitični poseg zaključil z ugotovitvijo, da je bila sicer zgodovina slovenskih mest deležna dokajšnje pozornosti, da pa še vedno nimamo zaokroženih, monografskih obdelav posameznih mest v obdobju, ki ga mariborski sestanek obravnava. Iz povedanega je izhajala podmena, da je bil mednarodni simpozij o slovenskih mestih sklican kot nekakšen dolg temu dokaj zanemarljivemu vprašanju iz naše preteklosti.

Prvi krog simpozija se je lotil političnega življenja slovenskih mest in v njem je *Jože Pirjevec* obravnaval »Socialne in nacionalne probleme v Trstu 1860–1914«. Ustavil se je pri nekaterih skorajda obveznih demografskih, gospodarskih, političnih in nacionalnih vprašanih Trsta v prejšnjem stoletju. Pregledal je pot italijanske in slovenske nacionalne rasti in ugotovil s Cankarjevim citatom, da je bila sicer Ljubljana res center (srce) Slovenije, da pa je bil Trst neminovno slovensko okno v svet (slovenska pljuča). V teh prizadevanjih se je nacionalna tekma obračala v korist Slovencev in italijanski iredentizem, ki ga je po Pirjevčevem mnenju obvladoval židovski lobi, se je odločil za Italijo. Kozmopolitska patina tretjega mesta v monarhiji in enega največjih pristanišč v Evropi je začela z Italijani počasi bledeti. Velike firme in velika

imena evropske trgovine in podjetništva so zapuščala tržaški trg kapitala (borzo ter investicije) in prepustila mesto provincializmu, stagnaciji in mržnji, ki so bili prava zmes vidno naraščajočega fašizma, ki je krivdo za tako porazno stanje valil na sosednji narod in z vsakodnevnimi časopisno vojno dvigal nacionalistični adrenalin tržaškega meščanstva.

»Gorica draga, domovina mila« je bila iztočnica referata *Branka Marušiča*, ki je v nacionalnem sporu iskal valence politične zgodovine v tem obsoškem mestu. Avtor je vseskozi iskal primerjave s tržaško situacijo v istem času in ugotavljal, da je Gorica zastajala za Trstom v demografskem, gospodarskem, kulturnem in prometnem razvoju, da pa so bili procesi nacionalne konfrontacije v bistvu enaki. Z ene strani lahko po avtorju sledimo močnemu italijanskemu pritisku, z druge pa prizadevanjem Slovencev, da bi si pridobili ugodnejše pozicije v občinskem, deželnem in državnoborskem okviru. Zato so ustanavljali prosvetna in politična društva, privatno šolstvo, založništva in časopisje, kar bi naj odvrnilo slovensko prebivalstvo od asimilacije, ki so jo vršile italijanske in nemške oblasti. V bistvu je bil center spora goriški deželni zbor, kjer se je politična bitka za nadoblast ene ali druge strani že spreminjala v resno konfrontacijo. Nič niso pomagali mostovi, ki jih je v namen zblizanja gradil A. Gabršček (izdal je list *Il Rinnoavamento*) in tudi slovensko-italijanska zavezništva so bila gola pragmatika. Čeprav so bili Slovenci v deželi dominantna večina, niso – zaradi razlogov, ki so deprivilegirali nezgodovinske narode – imeli možnosti, da bi obrnili zgodovino v svojo korist.

Andreas Moritsch s celovške univerze se je pri obravnavanju »Politične zgodovine Celovca v drugi polovici 19. stoletja« skliceval na zapise Vincenca Rizzija in Karla Dinklageja in pri tem ugotavljal, da se je Celovec nahajal med bukoličnimi predstavami enega in industrializacijskimi željami drugega. Leto 1848 je bilo za avtorja bistveno. Takrat se je začela formirati meščanska zavest, ki da je bila v Celovcu v glavnem nemško orientirana. Moritsch se je pri pregledu omejil na nekatere statistične vire, ki so po logiki oblasti veljali sicer za objektivne, čeprav seveda to niso bili. Ugotavljanje, da sta obe etnični skupnosti imeli Celovec za lastni teritorij, je spadalo že v politični spor druge polovice 19. stoletja, ko so v to problematiko že začeli posegati politiki in časopisje (*Neue Freie Presse*), ki so tamkajšnje prebivalstvo prepričevali, da to mesto ni dvojezično (beri slovensko) in da je le mononacionalno. Procesu industrializacije so kasneje to sliko potrdili. Celovec je bilo mesto deželnih stanov in je od leta 1850 razpolagalo z lastnim statutom in je tako kot v vseh drugih primerih »dvojezičnega« mesta z volilno zakonodajo ohranjalo ob socialnih še nacionalno supremacijo manjšine nad večino. Verjetno so se, tako kot v drugih mestih monarhije v tistem času, Nemci res čutili ogrožene, saj so bili v glavnem efemerna manjšina v citadeli, pa čeprav so štetja in volitve kazala drugače. Vsa ta mesta so bila do mestnega jedra »fizično« slovenska in bilo je le vprašanje časa, kdaj bi se ta slika drastično spremenila. Šlo naj bi za nekakšno zakonitost, ki so se je prizadete oligarhične oblasti dobro zavedale: okoliški agrarni svet in slovensko mestno prebivalstvo so na dolgi rok imeli vse možnosti. Odtod torej ekstremni nacionalizem nemške (italijanske ali madžarske) vladajoče manjšine, odtod umetno vzbujeni prastrah, odtod torej poseganje po ekstremnih ideologijah uničenja in šovinizma, ki je tako globoko prežl celovec in druga njemu podobna mesta. Vsem tem urbanim središčem bi se lahko dogodil »ljubljski preobrat«, kajti v drugi polovici prejšnjega stoletja so bila vsa ta mesta – in to ni le fraza – prav tako nemška (oz. italijanska) kot slovenska.

Vasilij Melik je prisotne seznanil s »Političnim življenjem v Ljubljani« in začel z ugotovitvijo zdravnika Lipiča, ki je Ljubljano imel za najbolj južno nemško govoreče mesto. »Res«, je ugotovil predavatelj, »v Ljubljani je do leta 1860 prevladovala nemščina, potem pa se je začelo novo življenje«. Kot osnovo za svoje trditve je Melik spretno uporabil rezultate volitev, rezultate ljudskih štetij, takratno časopisje, pri čemer je ugotovil, da »so večkrat kandidate označevala osebna nasprotja in ne le politične razlike«. V kronološkem nasledju desetletij druge polovice prejšnjega stoletja se je politična bitka v devetdesetih iz nacionalnih prenesla na ideološke valence dveh glavnih slovenskih strank. Osemdeseta leta je sicer bistveno označevala Taaffejeva doba in v lokalnih okvirih to, da je slovenščina od leta 1888 dalje postala uradni jezik na občini. Po letu 1908 je bilo v Ljubljani že povsem drugače in ne le v zunanjem videzu mesta. Tudi liberalci, ki so do leta 1910, ko je bila izvedena volilna reforma in so celo nekatere kategorije žensk lahko volile, imeli v Ljubljani monopol, so se morali po tem letu zavedati novih časov. Ljubljana je bila in ostala slovenska, vendar so marsikdaj ideološka nasprotja po ostrini in tematiki krepko prekašala nacionalni boj izpred nekaj desetletij.

Franc Rozman se je v svojem referatu posvetil študiju »Političnega življenja mariborskih Nemcev«. V svojih raziskavah je avtor ugotovil, da so pomembno vlogo v Mariboru odigrali člani socialdemokratske stranke, ki so se v glavnem držali nemškega tabora, čeprav ob dopolnitvi mestnega občinskega sveta z 10 socialisti iz njihovih priimkov lahko sklepamo o njihovem slovenskem poreklu. Nemška večina, ki se je krepila še na račun asimiliranega delavstva (kar ni bila le mariborska značilnost), je bila tu zelo radikalna in prepričana, da je Slovenci ne morejo ogroziti tako kot v Celju. Verjetno se nikjer v slovenskem prostoru ni občutil tak potujčevalni pritisk, kot je bil to mariborski primer. Radikalizacija nemške ideje je bil imperativ,

kateremu so se podrejali vsi merodajni v tem obdrevskem mestu, ki je pred koncem stoletja štelo že 25.000 prebivalcev. Avtorjev ekskurz v mariborsko politično nemštvo je prikazal splet povezav med državno in mestno oblastjo, nadalje impliciranje raznih domoljubnih društev, šovinizem vladajočih in nevladajočih krogov, podpihovanje nacionalizma s strani medijev, kjer so slavili Bismarcka, Veliko Nemčijo in gibanje »Stran od Rima!«. Na volitvah v deželni zbor leta 1905 so vsenemci bili absolutni zmagovalci, čeprav so dve leti kasneje na državnozbornih volitvah zmagali socialni demokrati. Histerija nemštva je bila tu najbolj prevladujoča in asimilacija tisočev je tekla po ustaljenih kanalih pomemčevalnih šolskih, športnih in delavskih društev ter sistema socialnega izsiljevanja delavskih slojev.

Nekoliko drugače je bilo spet v mestu ob Savinji, kar je v svojem referatu »Celje – izginjajoči nemški otok na Spodnjem Štajerskem« predstavil *Janez Cvirn*. Povedal je, da je zaradi ostrine nemškega pritiska ob koncu osemdesetih let prejšnjega stoletja Celjski primer razburkal celo monarhijo in povzročil padec Windischgraetzove vlade (pa čeprav je bilo takrat v nacionalnem okviru že vse odločeno). Značilnost spora v Celju je bila podobna kot v drugih mestih in sicer odpor Slovencev proti nasilni ali tihi asimilaciji, kar je povzročalo veliko negotovosti pri ljudeh, ki so svoje mnenje prilagajali (Spomini J. Serneca) ter se opredeljevali včasih za to, včasih pa za drugo stran. Vse to se je v osemdesetih letih začelo spreminjati in izgledalo je, »da je po Ljubljani, na vrsti Celje«. Tako kot marsikje drugje v monarhiji je tudi tu pri uveljavitvi slovenstva veliko vlogo odigrala ekonomska emancipacija Slovencev. Celju sta obe strani posvečali posebno pozornost, vendar so bili procesi »slovenjenja« mesta ireverzibilni. V tistem času je okoliška občina Celje štela okoli 8.000 prebivalcev, ki so tudi navzven kazali svojo slovensko pripadnost. Vse večja večina se je jela prištevati k slovenskim gospodarskim, kulturnim, družabnim in drugim društvom. Iz njih rase tudi politični konsenz, ki se kaže v slovenskih zmagah na volitvah v dobi slogaštva in tudi kasneje v volitvah na vseh nivojih, kjer bi tako kot drugje v monarhiji le minimalna demokratizacija volilnega sistema dokončno opravila z nemštvom. Tega se je zavedal nemški nacionalizem, ki je še vedno stremel za osvojitvijo Celja in teritorija kot mosta za osvojitev prostora tja do Jadranskega morja. Ko se je ta opcija pokazala kot poslednja utopija, je branik postala Drava, kjer pa, tako je zaključil Cvirn, je bilo nemštvo nekaj povsem drugega.

Zanimivo diskusijo je uvedel *Stane Granda*, ki je prišel na dan z mislijo, da so bila vsa t.i. mešana mesta v svojem bistvu večinsko slovenska mesta. Sporen naj bi bil torej termin »mešano mesto«. Kjer meščanstva ni bilo treba asimilirati, tam se o »mešanem« ne govori, pa čeprav je bilo mešano. Mešana mesta so bila v bistvu slovenska mesta, ki jih je karakteriziralo slovensko okolje do poslednjih meja predmestja. Leto 1848 so karakterizirali slovenski intelektualci, ki še niso znali pisati v lastnem jeziku. Značilna je bila tudi prednost deželne pred nacionalno zavestjo, poznamo pa tudi celo vrsto drugih motivov, ki so zamegljevali slovenski značaj mest. Drugače se je izrazil *Walter Lukan*, ki je podvomil v to, da bi Celovec bil slovensko ali mešano mesto. Zanj v Celovcu sploh ni bilo slovenskega meščanstva. Zastopani so bili sicer nekateri sloji, predvsem intelektualci, ki pa so bili le servis za podeželje; odtod izhajata tudi Majer in Einspieler. Drugače pa ni bilo ne državnih ne poštnih ne železničarskih ne šolskih slovenskih uradnikov. Lukan je v svoji repliki šel tako daleč, da je vsem drugim slovenskim mestom priznal, da so to vendarle bila, le za Celovec se mu je ta trditev zdela pretirana. *A. Moritsch* se je tej trditvi pridružil in utemeljil proces asimilacije v prejšnjo dobo, ko je utrakvistična šola povsem izničila prizadevanja Slovencev in ponesla nemščino na podeželje. Ljudem iz okolice se ni bilo treba truditi, saj jih je šola naučila kontaktov z nemško oblastjo, ki je stolovala v Celovcu. O tistih 253 celovških naročnikih Mohorjeve družbe sta Lukan in *Moritsch* dejala, da so bili to ljudje, ki so bili v funkciji okolice in da niso integralno spadali v mesto. *Teodor Domej* je na osnovi dušnopastirskih virov ocenil, da je konec 18. stoletja 1/10 Celovčanov rabila slovenskega duhovnika in da se je Ožbalt Gutsman iz cerkve Sv. Duha žalostil zaradi slabo obiskane slovenske pridige, da pa je vendar lahko vsakomur jasno, da je v tem mestu sredi slovenskega jezikovnega področja moralo poznati ali govoriti ali uporabljati slovenščino veliko število ljudi. Zaradi oskrbovanja in drugih zadev je bilo v Celovcu tako kot v polpreteklem času, ko so v vseh trgovinah še govorili slovensko. Materialna in duhovna sredstva nemštva so bila ogromna in so se zila z državnim interesom po pomemčevanju mest in podeželja v času nacionalne diferenciacije. Slovenščina v tem boju ni imela nobenih možnosti. *Avguštin Malle* je spregovoril o sistematičnem terorju nad t.i. vidno slovenščino v mestih, ko so izginjale slovenske table, izobešale so se frankfurtarice, preganjali so slovenske advokate (Šegula, Kraut, Brejc) itd. in tudi Mohorjevi se ni dovolilo, da bi na viden način povedala kdo in kaj je. Diskusijo o političnem življenju slovenskih mest v 19. stoletju sta označevali dve generalni stališči, in sicer da so predvsem v drugi polovici prejšnjega stoletja Slovenci v mestih izbojevali izredno pomembno bitko za lastno promocijo in uveljavitev in da jim je to nekdaj uspelo, drugje pa ne. Razlogi za tak ali drugačen izid so bili vezani na objektivne okoliščine. Kjer je bil nemški ali italijanski nacionalizem prehud, tam so se procesi odtujevanja nadaljevali. Kjer so se pogoji preživetja na nek način le nakazovali, pa je bilo drugače.

O gospodarskem življenju slovenskih mest (drugi tematski sklop simpozija) je na primeru »Družbenega vzpona slovenske elite v Trstu« najprej spregovorila *Marta Verginella*, ki je v ekonomski realizaciji Slovencev poiskala še pot do njihove nacionalne samobitnosti. Pokazatelj družbenega vzpona ostaja glasilo tržaških Slovencev *Edinost*, ki je od leta 1876 veren kronist gospodarskih uspehov te nepriviligirane družbene skupnosti. Avtorica se je lotila še epistemološke analize tržaške buržuazije prek tekstov dveh narodnih in političnih voditeljev takratnega tržaškega slovenstva: Franca Cegnarja in Josipa Godine Vrdelskega. V njunih očeh so bili njihovi sorojaki leni, nesložni, renegatski in dobra vaba za asimilacijske težnje velikega mesta. Sicer znano dejstvo, da je realizacija na gospodarskem področju pomenila tudi oddaljevanje od slovenstva je Verginella utemeljila z metodološko analizo slovenskega meščanstva, ki je bilo v prvi polovici 19. stoletja še nezavedno, kasneje pa sicer zavedno, a se ni vedno prištevalo k najbolj glasnim Slovincem, ki so bili včasih preveč obsesivni s svojo nacionalnostjo. Na splošno pa je avtorica vztrajala, da življenja v mestu ob morju ne moremo prikazovati povsem črno-belo. V bistvu še ne vemo, kdo so bili slovenski meščani, kaj in kako so govorili in kako so se obnašali. Poskusi ustvarjanja narodnega katastra so po njenem mnenju vedno lahko dvorezni in se jih je treba lotiti s previdnostjo. Dolenčev kažipot za leto 1884 navaja seznam poklicnih profilov, obrtnikov, zdravnikov itd., kjer so bili Slovenci označeni z dvema ali z eno zvezdico. Vendar je po Verginellinem mnenju težko določiti, kje so govorili slovensko in kje so bili Slovenci, čeprav nam izkušnje in zdrava pamet povedo, da so slovensko govorili le Slovenci in da se je nasprotna stran učila slovenščine bolj poredko.

Marko Waltritsch je spregovoril o »Slovenskem gospodarstvu v Gorici« in potrdil tezo predgovornikov, da je bilo tudi v Gorici gospodarstvo tisti ključ, ki je promoviral nacionalno zavednost. Od leta 1883, ko so na pobudo »Sloge« v Gorici ustanovili prvo posojilnico, je trend osamosvajanja slovenskega gospodarstva samo še naraščal. Mreža teh institucij se je hitro širila na podeželje (Nabrežina, Cerkno, Tolmin, Ajdovščina) in dosegla na prelomu stoletja že število 88. Marsikje sta sobivali celo dve posojilnici, liberalna in klerikalna. Ob slovenskih so zlasti hitro naraščale še furlanske posojilnice Faiduttija, ki so se močno zakoreninile med prebivalstvom južne Goriške in Gradiščanske. Vsa ta mreža finančnih zavodov je skrbela za slovenske vrtnice, šole, društva in je včasih zanemarila čiste finance. Tako je Trgovska obrtna zadruga po gradnji Trgovskega doma in po nakupu hotela »Zlati jelen« propadla in megalomanijo plačala z bankrotom. Kljub temu je postajalo slovensko osvajanje Gorice nezadržno. Slovenci so imeli po Waltritschevem mnenju monopol nad gostilnami in dejansko je okolica preplavljala mesto, saj so Slovenci kupovali vse več hiš in nepremičnin, o čemer pričajo slovenske kupoprodajne pogodbe. Brez prve svetovne vojne bi bila Gorica postala povsem slovenska.

O »Celovcu – mestu na robu etničnih mej« je spregovoril *Avguštin Malle*, ki je svoj referat usmeril v smislu polemike Bogo Grafenauer – Wilhelm Neumann (direktor koroškega deželnega arhiva) s tretjih koroških kulturnih dni decembra 1971. Avtor je ugotovil, da je bilo z vsakim ljudskim štetjem v Celovcu manj Slovencev. Z ene strani je k temu veliko pripomogla prisila oblasti, z druge pa gospodarska kriza, ki ji lahko sledimo od propada železarske industrije dalje. Isto se zgodi boroveljski puškarski industriji, ki jo je prevzel Steyr, in podobno se dogaja tudi tekstilni industriji, ki pade v depresijo. Edina zaposlitvena možnost v celovski tobačni tovarni se hitro izgublja, saj se delavna mesta razpolovijo. Slovenskih podjetij, razen Mohorjeve, ni bilo. Tudi v zadržništvu ni bilo dosti bolje, razen hranilnic in kreditnih zadrug na podeželju. Mesto močno vpliva na postavljanje hranilniške mreže na Koroškem, vendar se marsikaj podre ob bankrotu Centralne blagajne leta 1910, ko je šlo po gobe 70 živinskih, 40 kreditnih, 1 konzumno društvo, 1 gospodarska zadruga in 1 zavarovalnica proti škodi. Vsi, ki so se na tak ali drugačen način do takrat izognili nemškemu pritisku, so po tem krahu padli v odvisnost nemških zavodov. Ob gospodarski odvisnosti je postala povsem realna še nacionalna odvisnost – izraz tega pa je vse manjša vidna prisotnost Slovencev ne le v Celovcu, ampak tudi v okolici.

»Rast Ljubljane v gospodarsko središče Slovencev« je obravnaval *Stane Granda*, ki je opredelil nekatere naravne in gospodarske danosti kranjskega deželnega središča od Ilirskih provinc dalje. Kot bistvene slovenske gospodarske dejavnosti v Ljubljani od leta 1848 dalje lahko definiramo založništvo (Blaznikova tiskarna, Slovenska matica), bančništvo (Občna zavarovalna banka Slovenija) ter obrt. Kljub vsemu pa je avtor ugotovil, da je bilo v Ljubljani kapitala premalo in da je preteklo veliko časa (do prihoda I. Hribarja), da so se ustvarili pogoji za investiranje. Ljubljanska kreditna banka je v sodelovanju z Živnostensko banko zažvela in začela ustvarjati podružnice od Splita do Sarajeva in še dlje. Pred prvo svetovno vojno je bila Ljubljana še zmerom v senci Trsta, Prage in Dunaja. Veliki met ji ni uspel. Ko se na Dunaj preseli še Kranjska industrijska družba in ni bilo od nikoder slovenske univerze, se je vse posplošilo v pričakovanju nečesa novega. S starim se več nihče ni strinjal in nezadovoljno ljubljansko meščanstvo je začelo izbirati nova pota, stran od monarhije, ki je očitno zavirala njen razvoj.

»Gospodarstvo v Mariboru« je imelo osnovo v naravnih danostih in v železniški povezavi z Dunajem in Trstom, je v uvodu svojega referata povedal *Antoša Leskovec*. Ob tem je Maribor imel železniško

navezavo na Ogrsko in Koroško, bil pa je tudi upravno in šolsko središče. V glavnem so bile industrijske panoge pred ustanovitvijo velikih železniških delavnic: knjigoveštvo, mlinarstvo, gostišča, pivovarne, tovarna čevljev, parni mlin ter tovarna vinskega kamna in rozolije. Industrija se je razvijala na bregovih Drave ter v bližini železnice, kjer je le-ta v kratkem zaposlila nad 1.000 delavcev, ki so se v glavnem doselili iz okolice in so bili v Mariboru osnova za ponemčevanje. Ti delavci in njihove družine so bili baza socialne demokracije in trdno jedro mariborskega nemštva, saj so še po prvi svetovni vojni v delavskih rajonih s pljuvanjem sprejemali slovenske učitelje. Kapital je sem prihajal z različnimi nameni ter je v vseh zastavljenih ciljih povsem zadovoljil vlagatelje, tako na gospodarskem kot na političnem področju.

V diskusiji se je *Pirjavec* spraševal, odkod je v slovenska mesta dotekal kapital. Z ene strani je razumljivo, da je bila državna intervencija potrebna tam, kjer so nastajale velike infrastrukture, z druge pa se je npr. v Trstu zlivalo veliko nemškega in slovanskega kapitala. *Granda* se je temu razmišljanju pridružil in v slovanskem kapitalu v Trstu iskal vseslovenski prodor v Sredozemlje, kar bi mu brez vojne tudi uspelo. Kot primer je navedel Martina Hočevčarja s Krškega, ki je obogatel z zakupom davkov in pošte ter z Južno železnico. Drugi tak primer je Gorupov prodor v Trst in Reko. *Moritsch* je navedel vlogo Kreditanstalta pri gradnji infrastrukture v Trstu. Vse te investicije in odpiranja novih delovnih mest so pomenile premeščanje elit, prihod slovanskega intelektualnega kadra v kraje, kjer se ta še ni uspel formirati, ter srečanje z lokalno akumulacijo kapitala, ki se je izražala v hranilnicah in posojilnicah. Oba kapitala sta se po mnenju mnogih združila in ustvarila pogoje za slovensko prevlado nad italijanskim kapitalnim vložkom.

O kulturnem življenju je stekla beseda v posebnem sklopu simpozija. O »Kulturi kot mobilizacijskem faktorju tržiških Slovencev do začetka prve svetovne vojne« je spregovoril *Boris Gombač*, ki je uokviril slovensko kulturo v Trstu v splošni slovenski prostor. Od začetnih poskusov čitalnic in kasneje taborov se je razvilo močno politično gibanje s svojim političnim društvom in s svojim listom. Oba sta nosila ime »Edinost«, kar se je izražalo tudi v skupnem nastopu, ki v Trstu ni trpelo ideoloških razkolništev. Zgraditev Narodnega doma Balkan (1904) in velika stopnja osveščenosti sta zgostili mrežo kulturnih in prosvetnih društev do take mere, da je novo meščanstvo od narodnobuditeljskih predstav prešlo že na zahtevne teme. Igranje Ibsena na odru Narodnega doma, priprava Puccinijevih oper z domačo pevsko in baletno zasedbo, angažiranje najbolj znanih slovenskih, hrvaških in čeških režiserjev, igralcev in opernih pevcev, ki so v Trstu umetniško ustvarjali eno ali več sezon in s tem bistveno pripomogli k ustvarjanju domačega kadra, so dvignili raven kulture na zelo zavirljivo raven. Če k temu prištejemo še dogajanje v socialističnem Ljudskem odru, kjer so se vrstila Cankarjeva predavanja in igre ruskih realistov, potem res lahko priznamo, da je slovenski Trst s svojim meščanstvom ne le dosegel kulturno stopnjo italijanskega dela mesta, ampak da se je njegova kultura približala celo ljubljanskim merilom.

O »Razcvetu slovenske kulture v Gorici« je s citiranjem Župančiča (O kaj bo z vami...) spregovorila lingvistka *Lojzka Bratuž*. Slovenstvo Gorice je avtorica poiskala v darilni listini nemškega cesarja Otona III. iz leta 1001, ki je poklonil oglejski cerkvi »...medietatem unius castelli quod dicitur Siliganum et medietatem unius villae quae Sclavorum lingua vocatur Goriza...«. Od takrat dalje je torej izpričana slovenska prisotnost ob Soči, kjer so sobivali še furlanščina, italijanščina in nemščina. V Gorici so se, več kot drugje, ohranila slovenska pisna pričevanja, kot rokopisna besedila (1551–1558), prisege rokodelskih stanov iz 16. stoletja in pridige, ki jih je v drugi polovici 18. stoletja napisal prvi goriški nadškof Karel Mihael Attems. Vsi ti pisni viri so dokazovali, da je bila slovenščina enakovreden jezik uprave in cerkve. Kasneje se je v Gorici profilirala osebnost Valentina Staniča, znanega alpinista in pesnika (1822 – Pesme za kmete in za mlade ljudi), stolnega kanonika v Gorici, ki je bil navezava na mlade intelektualce, katerim je ponudil v branje katalog 109 knjig iz svoje knjižnice. Izmed Staničevih sodobnikov je Bratuževa navedla še Štefana Kociančiča, enega najbolj učenih Slovencev na Goriškem, profesorja in knjižničarja v bogoslovnem semenišču, jezikoslovca, zgodovinarja in pisatelja. Po letu 1848 so se razvile čitalnice s »Slavjanskim bravnim društvom«, v katerem je bil spiritus agens Karel Lavrič, odvetnik in narodni buditelj, ki je s številnimi članki v goriški *Soči* opozarjal na politična, gospodarska in kulturna vprašanja. Bratuževa je opozorila, da so Gorico v tem času razgibali številni študenti, ki so sem prihajali z vseh strani Primorske. Njim in posredno tudi Karlu Štreklju se je zahvalil za poslovljni večer ruski jezikoslovec poljskega rodu Jan Baudouin de Courtenay, ki se je v Gorici priučil slovenščine. Veliko so k vzgoji mladih gimnazijcev v Gorici prispevali Andrej Marušič, Maks Pleteršnik, Fran Erjavec, Janko Pajk, Fran Levec in Franc Kos. V Gorici, je pripomnila avtorica, niso imeli primata v izdajanju slovenskih časnikov v Primorju, saj so jih prehiteli Tržačani s *Slavjanskim rodoljubom* (1849) in *Jadranskim Slavjanom* (1850), kljub temu pa so tam izhajali od 1863 *Umni gospodar*, *Domovina*, *Glas*, *Primorski list*, *Gorica*, *Primorec*, *Sloga*, *Novi čas*, *Goriški list* in drugi, do prve vojne približno 20 časopisov. Najdlje je izhajala liberalno usmerjena *Soča* (1871–1915), odmevni pa sta bili reviji *Cvetje z vrto Sv. Frančiška* (Stanislav Škrabec) in *Rimski katolik* (Anton Mahnič). Bratuževa je v svojem referatu ugotovila, da je bilo politično življenje na predvečer prve svetovne vojne v

Gorici zelo pestro. Po obdobju slogaštva so se tudi tu razdivjala strankarska nesoglasja, tako da je Simon Gregorčič potarnal, »poprej smo bili vsaj v duhu in srcu edini, ... sedaj je minilo tudi to«. Politično razlikovanje je bilo po obdobju sežeto v sporu dveh osebnosti in sicer Antona Gregorčiča (duhovnik in pragmatičen politik) in Andreja Gabrščka (politik liberalne smeri), ki je ustanovil Goriško tiskarno (1893); ta je v nekaj manj kot 20 letih poslala na tržišče skoraj 300 leposlovnih del. Bil je tudi urednik *Soče* ter kulturni, prosvetni in politični delavec visokega profila. Leta 1904 so goriški Slovenci po načrtih Maks Fabianija zgradili reprezentančen Trgovski dom, v katerem so imele domicil najpomembnejše goriške kulturne, prosvetne in gospodarske ustanove. Skupina duhovnikov pa je ustanovila Katoliško tiskovno društvo in kasneje Goriško Mohorjevo družbo. V mestu ob Soči, ki je bilo eno pomembnejših slovenskih središč, sta izhajali tudi dve odmevni reviji in sicer Vošnjakova *Veda* ter *Naši zapiski*, ki sta jih urejala Dermota in Tuma. Prva svetovna vojna in osvajanje »svete italijanske zemlje« sta povzročila, obupen potres v tem mirnem in globoko kulturnem mestecu ob Soči. Čeprav so se Slovenci po prvi vojni in v drugačnem kontekstu dokaj hitro organizirali, jih je Italija s svojimi raznarodovalnimi ukrepi, po mnenju Bratuževe, povsem dotolkla.

Walter Lukan je v svojem referatu «Slovenska kultura v Celovcu od srede 19. stoletja do začetka prve svetovne vojne» ponovil tezo iz diskusije, da ni bilo v Celovcu prav nič slovenskega. Po nekem zlatem obdobju po letu 1848, ko je bil slovenski vzpon sad dveh izrednih osebnosti (Majarja in Einspielerja) in ne širokega gibanja, je vse zelo hitro propadalo. V višjem šolstvu je sicer bilo za Slovence rezerviranih nekaj ur materinega jezika (2 uri na teden), vendar ni bilo slovenskih osnovnih šol. Slovenci si niso mogli, po Lukanovih navedbah, privoščiti mestne kulture, saj je Mohorjeva proizvajala le kmečko kulturo.

Andrej Vovko je spregovoril o »Kulturni podobi Ljubljane«, ki jo je v marsičem osvetlil že eden prejšnjih referatov. Ob obravnavanju te teme ni mogoče mimo Bleiweisa in družine Costa, ki sta dajala pečat mestni kulturi v 19. stoletju. Ljubljana je bila zaradi uprave in številnega vojaštva sicer dvojezično mesto. Nemška sta bila šolstvo ter kultura in mesto je do septembrskih dogodkov leta 1908 imelo povsem nemški značaj. Spodaj v nevidnih nišah pa se je slovenstvo organiziralo od leta 1861 v čitalnicah, od leta 1863 v Južnem Sokolu, od leta 1864 v Slovenski Matici in od leta 1866 v Dramatičnem društvu. Marsikaj je bilo enotnega, večina kulturnih dejavnosti pa je bila vseeno dvojna. Celo Deželni muzej za Kranjsko je šele pod Mantuanijem (1909) postal slovenski. Dokaj dolga bitka za slovenstvo se je začela z županovanjem (1882–1896) Petra Grassellija in nadaljevala v enako dolgem županovanju Ivana Hribarja, ki je dokončno spremenil značaj in obliče mesta. Po Vovkovem mnenju se je Ljubljana vedno borila s Trstom za primat slovenskega glavnega mesta. To tekmo je zaključila sebi v korist zaradi kulturnega ustvarjanja na vseh frontah.

Bruno Hartman se je namenil opisati »Razmerje med nemško in slovensko kulturo v Mariboru«. Avtor je kot osnovni moto svojega raziskovanja postavil tezo, da je kultura skupnost jezika. V Mariboru imamo zato dva naroda in dve kulturi. Pred letom 1848 so Slovenci kot ljubitelji umetnosti še igrali in peli v nemščini, kasneje pa ne več. Avtor je omenil pri tem aktivnosti Davorina Trstenjaka in Matije Preloga, ki sta delovala iz ljubezni do umetnosti v povsem nemškem okolju. Čeprav je bilo le mestno jedro (leta 1850 – 3.000 prebivalcev) vidno nemško, se je cela mestna občina (6.706 prebivalcev) ravnila po njem. Za razumevanje vzdušja v Mariboru pred prvo vojno je avtor v branje priporočil spomine Jara Dolarja, ki vestno ponazarjajo razmerje med narodoma, ki se je po uradnih statistikah vrtelo v odnosu 6 : 1 v nemško korist. Državne in lokalne oblasti so z utrakvističnimi šolami ter s Schulvereinom skrbele za ponemčevanje okolice in primestnih mariborskih okrajev, Melja ter Magdalenskega in Koroškega predmestja. Hiter gospodarski razvoj je pomenil tudi hitro urbanizacijo in hitro ponemčevanje. Leta 1910 je Mestna občina Maribor štela 27.994 prebivalcev (22.000 Nemcev in 3.000 Slovencev), okolica pa 11.937 prebivalcev, v glavnem Slovencev. V Mariboru se vseskozi bije boj za enakopravnost v šolstvu, kjer so slovenski le privatni vrtec, nekaj pripravnic in nekaj vajeških šol. Glavna značilnost vsega je načrtna asimilacija, ki spremlja Mariborčane od zibelke do groba. V slovenski ustvarjalnosti Maribor ni bil tako močen kot Ljubljana, čeprav je premogel nekaj velikih imen, kot Josipa Vošnjaka, Ljudevita Pivka, Skrbinška, Glazerja, Nerada, Šnuderla in druge. Sem je prišel Josip Jurčič urejat *Slovenski Narod*, tu je izhajala *Zora* in tu je bilo tudi slovensko gledališče, ki se ni moglo ponášati kot nemško z dvorano in uradno priznanim gledališčem, je pa vseeno s svojimi predstavami v krčmah in na improviziranih odskih deskah dokazovalo svojo voljo do življenja. To stalno dokazovanje pred forsiranim nemštvom je v Narodni dom večkrat pripeljalo po 1.000 in več gledalcev, ki so se navduševali nad slovensko besedo in vedno bolj dokazovali, da je Maribor res dvojezično mesto.

Branko Goropevšek se je z naslovom »Dva jezika, dve kulturi – eno mesto Celje« lotil težkega vprašanja uspevanja kulture v mestu ob Savinji. Tudi tu sta lokalna in državna oblast favorizirali procese asimilacije in dolgo vzbujali občutek, da v mestu ne moreš uspevati s slovenščino. Nekaj so spremenile čitalnice (1865), vendar drži ugotovitev, da so bila osemdeseta leta v Celju obdobje dveh jezikov in dveh

kultur. Pojavljala se je zato proces podvajanja vseh društev (v glasbeni šoli, godbi, knjižnici, gledališču, itd.). Prevladujoča upravna struktura je izkoriščala trend po splošnem napredku (npr. šolsko obveznost) za asimilacijske načrte. Mnogo je bilo prestopov v nemški tabor, vendar se z uveljavitvijo časnika *Domovina*, z ustanovitvijo Slovenske tiskarne in posojilnice udejanja spoznanje, da se bo slovenska kultura v Celju uveljavljala sorazmerno z uveljavljanjem slovenskega gospodarstva. Temu se je od 1889 pridružila še politična afirmacija (zmaga slovenskih kandidatov v celjskem okrajnem zastopu in v okoliški občini Celje) ter uveljavitev jezikovne odredbe, ki je uzakonila slovenščino kot »zunanji občevelni jezik« celjskega mestnega urada. Slovenska kultura se je lahko udejanjila šele z dograditvijo Narodnega doma (1897), kjer so se odvijala vsakoletna demonstrativna vseslovenska slavlja, ki so se praviloma končala s krvavimi spopadi z nemškimi someščani. Za celjsko slovensko kulturo je bilo pomembno, da je tja daljnega leta 1875 prišel dr. Josip Serbec ter da so tam zrasli Kraševc, Dečko, Vošnjak, Golar, Kukovec, Špindler in še mnogi drugi, ki so postavili osnove slovenski kulturi. Do leta 1910 se je v Celju razvilo 46 slovenskih društev, ki so bili osnova, da se je Celje dokončno spremenilo v slovensko mesto.

O vsakdanjem življenju slovenskih mest je prvi spregovoril *Peter Rustja*, ki je pod drobnogled postavil Trst (»Svoji k svojim? Slovenci v Trstu med narodno zavestjo in asimilacijo«) in njegove Slovence ter ugotovil, da bi celoten aksiom svoji k svojim res veljal, če bi bili ti »svoji res svoji«. Po pregledu časopisja in literature je Rustja ugotovil, da je bilo med tržaškim meščanstvom res veliko prizadevnih in požrtvovalnih Slovencev, da pa je bila velika večina narodno in socialno odtujenih. Lahko bi rekli, da je bil Trst obljudljena končna postaja za tiste, ki so tja prišli kronat svoje gospodarske ambicije, ne pa nacionalnih. Večina se je prilagajala mestni kulturi oz. subkulturi in ni uporabljala slovenščine v javnosti. To je počenjala le ozka elita, ki je govorila in čustvovala slovensko, ki je za srečanja izbirala slovenske krčme in kavarne ter se celo oblačila v kranjsko deželno nošo. Ostalim je bil cilj prilagoditi se in ne zbuhati pozornosti s svojim jezikom. Otroci, ki so se podili po mestnih ulicah, so uporabljali tržaški dialekt in že zgodaj izgubljali stik z maternim jezikom. Asimilacijski procesi so najhuje kosili med doseljenim slovenskim prebivalstvom v mestu samem, medtem ko je bilo v okolici povsem drugače. V predmestjih (Greta), kjer sta se srečevali kultura okolice in kultura doseljencev, so delovali asimilacijski mehanizmi (vrtci in šole italijanskih nacionalističnih društev »Pro patria« in »Lega nazionale«), ki so s politiko izmenjave vrednot v smislu »nacionalnost za družbeni vzpon«, uspevale pri odtujevanju tisočev. Proces je tekel desetletja in le s težavo si se mu lahko uprl, saj je mestni magistrat temu namenu posvečal večji del mestnega proračuna. *Edinost* in ostalo slovensko tržaško časopisje so dolga desetletja skušali zavreti ta proces. To jim je le relativno uspevalo. Najprej sploh nič, kasneje pa vedno bolj. Avtor je ugotavljal, da so bila anatomiziranja odtujevanja včasih krepko tradicionalna (izdaja materinega jezika, lastne krvi, žensko podrejanje pohlepni tujcem, odpadniki iz koristljubja itd.), druga pa bolj sodobna (poznanje jezikov je ključ v državne službe, kapital bo prihajal iz zaledja itd.).

Marko Waltritsch je spregovoril o »Vsakdanjem življenju Gorice« in ugotovil, kot že njegov predgovornik, da so v bistvu vprašanja politike, kulture, gospodarstva in vsakdanjega življenja tesno povezana. Dejstvo je, da je bilo 232.857 prebivalcev Goriško-Gradiško dvotretjinsko slovenskih. Ko pripeljejo v Gorico tri železniške proge (iz Trsta, vipavska in bohinjska), je mobilnost ljudi dosti večja in slovenstvo Gorice vse močnejše. Čeprav se slovenski rokodelci (trgovina-gostilna-kino Josip Medved ali fotograf Jerkič) obračajo na goriško klientelo v treh mestnih jezikih, se slovenščina vse bolj uveljavlja. Odkupujejo palače in s trgovskimi ter drugimi znaki osvajajo »vidno« Gorico, ki vse bolj postaja avstrijska Nica in s svojim odličnim vinom in špargeljni iz bližnjega Štandreza osvaja fantazije visokih državnih upokojencev iz cele Avstro Ogrske, ki prihajajo sem uživati svojo jesen.

Teodor Domej je s svojim »Vsakdanjim življenjem v Celovcu« odškrnil vrata zadnjim javnim usmrtnicam na Koroškem. V tem smislu je predstavil zadnji tak dogodek v Celovcu v šestdesetih letih prejšnjega stoletja; zbudil je veliko zanimanja med javnostjo, ki si je dovolila še to zadnje voajerstvo in vraževerje, saj so se obsojenca dotikali s povsem določenimi motivi. Kasneje so se javne usmrtnice umaknile za zidove zaporov, vendar je bilo zanimanje ljudi za te eksekucije izredno veliko. Da tudi smrtna kazen ni ostala izza barier nacionalnosti, je Domej prikazal ob smrtni kazni neke ženske iz okolice Železne Kaple. Nemški tisk je za njeno usmrtnice poiskal veliko razlogov in še na njeni zadnji poti ni imel zanjo dobrih besed, medtem ko je slovenski za ubožico našel nekaj usmiljenih besed.

Andrej Studen je prikazal »Nekaj drobcev iz ljubljanskega vsakdanjika pred prvo svetovno vojno«, pri čemer se je oprl na veliko zgodovinsko znanje in dograjeval Melikove, Vovkove in Grandove ugotovitve o Ljubljani, zraven pa še pokazal, da je ob politiki, kulturi in gospodarstvu v Ljubljani živelo meščanstvo s povsem konkretnimi vsakdanjimi problemi in potrebami. Vprašanje mestne čistoče se je že v času nemških županov nakazovalo z vso nujnostjo. Še posebej v osemdesetih letih je na problem mestnih odprtih greznic pokazal mestni fizik dr. Viljem Kovač, ki je zahteval sanacijo tega vprašanja. Ljubljanske fekalije so tudi

razvažali in jih – po Studnu – ob vsaki dnevni uri, ob strašnem smradu, peljali na bližnje kmetije. Ta dokaj srednjeveška podoba mesta (vsiljuje se vzporednica s sodobnostjo, ko je pisec teh vrstic v Narodnem muzeju leta 1984 prvič pripeljal elektriko v knjižnični depo in nekaj let kasneje muzeju omogočil vstop v mestni greznični sistem) je bila značilna do devetdesetih let, ko so leta 1898 začeli z uvajanjem modernejše kanalizacije. Leta 1910 je bila v sodobno kanalizacijo vključena tretjina hiš, dobra polovica je imela greznice, ostali pa so še vedno uporabljali sistem sodčkov za odvažanje. Podobno je bilo z mestnim vodovodom. Šele leta 1882 je vodovodno pobudo prevzel kasnejši ljubljanski župan Ivan Hribar. Čeprav so se njegovi pobudi upirali vsi mestni svetniki in večina Ljubljancev, je Ljubljana leta 1890 dobila sodobni vodovod.

Darko Friš je na primeru »Mariborske črne kronike v letih pred prvo svetovno« prikazal spodnještajersko prestolnico kot mesto lopovov. Časopisje iz zadnjega desetletja prejšnjega stoletja je namreč o kriminalu poročalo zelo natančno in z vsemi podrobnostmi. Kroniko so dopolnjevala še poročila o obupnem stanju cest v Mariboru, ki je z vsakim dežjem postal bolj podoben blatni vasi kot pa svetovljanskemu mestu.

Anton Šepetavec se je s svojim »Evropskim pogledom v slovensko provinco« z očmi slavista in s pomočjo citatov iz slovenske književnosti skušal približati vprašanju slovenske majhnosti in provincialnosti takratnih slovenskih urbanih središč. Nedvomno je v drugi polovici prejšnjega stoletja slovensko meščanstvo doživljalo svoje zlato obdobje. Lahko bi pa bilo tudi drugače. Vendar se problem ni zastavljal na ravni provincialnosti – svetovljanstvo, ampak je tekel po črti, ali bo do realizacije slovenskega meščanstva sploh prišlo. Slovenska mesta so na absoluten način pripadala srednjeevropskemu prostoru in po avtorjevem mnenju je bilo tu toliko provincializma kot kjerkoli drugje v tem prostoru. Tisti slovenski študenti, ki so šli študirat v večja središča, so se pač ob vrnitvi zmrdovali nad majhnostjo in zakonitostjo domačih mest, vendar so kljub vsemu tam ostajali. Ob dilemi, ali je bila to nujnost ali pa so slovenska mesta vseeno premogla kaj lepega in zanimivega, se je Šepetavec upravičeno odločil za zadnjo možnost. Slovenska mesta od Trsta do Maribora so se v marsičem izenačevala z drugimi mestnimi središči v tem delu sveta, oziroma zaradi nacionalne tekme se je kvaliteta kulture in življenja sploh včasih dvignila na neslutene višine in tisti, ki je obvladoval vse jezike dvo- ali trojezičnih mest, je lahko užival v pravih svetovljanskih užitkih.

O »Verskem življenju v Trstu od leta 1850 do leta 1914« je v okviru sekcije o verskem življenju prvi spregovoril *Angel Kosmač*, župnik iz Ricmanj pri Trstu, ki je o tem kraju pred kratkim napisal obsežno delo. Nacionalne spori so se v Trstu seveda prenašali tudi v cerkvene zadeve. Kot je znano, ni Trst do leta 1918 nikdar premogel italijanskih škofov. Šest škofov in šest obdobji je označevalo drugo polovico prejšnjega in začetek našega stoletja. Če omenimo kot prvega Matevža Ravnikarja, ki je bil škof 1832–1845, se je na škofovskem sedežu zvrstilo šest prelatov in sicer Legat (1846–75), Dobrila (1875–82), Glavina (1882–95), Šterk (1896–1901), Nagl (1903–1906) in Karlin (1911–19). Zanimivo je, da se je Kosmač najbolj podrobno ustupil prav pri Jerneju Legatu, ki se je rodil 16.8.1807 v Naklem, bil nato v Gorici in v Trstu kot stolni župnik, pa ga je Pij IX. potrdil za tržaško-koprskega škofa. V ta čas je spadala še sklenitev konkordata. Škof je imel težave politične narave s tržaškimi liberalci že takoj od imenovanja dalje. Stratigrafija mestnih cerkva in uporaba obeh jezikov pri službi božji se je po Kosmaču odvijala na sledeči način: v stolni cerkvi Sv. Justa so uporabljali dva jezika, v cerkvi Sv. Antona starega prav tako, v cerkvi Sv. Marije isto, pri Sv. Antonu novem so uporabljali tri jezike, pri cerkvi Sv. Jakobu, ki je bila posvečena 1845, pa slovenščino in italijanščino. Avtor je nato podal dokaj idilično sliko tedanjega Legatovega pastirstva: Italijanov je bilo k službi božji bolj malo, verno ljudstvo je bilo v glavnem slovensko, mešanih zakonov ni bilo, vera in versko življenje sta bila spoštovana in Slovenci so prihajali iz zdravega podeželja. Duhovnikov v Trstu in okolici ni bilo veliko; še posebej so manjkali domači duhovniki, veliko je bilo doseljene duhovne delovne sile. Njihovo gospodarsko stanje ni bilo rožnato, vendar so si pomagali z uradovanjem v cerkvenih uradih. Vsak duhovnik je skrbel za približno 2.000 ljudi. Po letu 1849 so ustanovili malo semenišče v Koprin in tu so se šolali bodoči duhovniki iz poreško-puljske, tržaško-koprske in krške škofije. Sorazmerno s širjenjem mesta ter z naraščanjem prebivalstva so gradili tudi nove cerkve. Edini plačnik je bil tržaški magistrat, ki je pogojeval plačilo računov za ukinitev slovenskih pridig. Tako so eno za drugo zgradili cerkve v tržaških predmestjih: že omenjeno pri Sv. Jakobu (1845), pri Sv. Ivanu (1858), v Rojanu (1862) in v Škednju (1860). Legat je po avtorjevih podatkih poklical v Trst kapucine (Montuzza), ki jih pa oblastniki na tržaškem magistratu niso marali. Legat se je zaradi vseh naštetih pritiskov vdal v usodo in ukazal, da se prepove slovenska pridiga v stolnici. Temu se je odločno uprl kanonik Peter Aleš. V letu velikih italijanskih protislovenskih nacionalističnih izpadov se je ta bes prenesel tudi na cerkev, ko so organizirali veliko proticerkveno manifestacijo. Razširjenost slovenskega bogoslužja kaže na to, da so novopečeni priseljeni meščani mogoče pozabljali na svoj jezik na ulici ali v službi, pri službi božji pa so se posluževali materinega jezika. Kot zanimivost je Kosmač povedal, da se je Legat v Rimu izjasnil za Strossmayerja in da se je vpisal v tržaško

čitalnico. Ostale škofove v Trstu do prve svetovne vojne je avtor zaradi omejenega časa prepustil pisanemu prispevku.

France Kralj, župnik v Slapu na Vipavskem in škofijski arhivar v Kopru, je spregovoril o »Verskem življenju v Gorici od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne«. Avtor je v smislu boljšega poznavanja cerkvene zgodovine omenil rimska predavanja, ki so do letos obravnavala kar nekaj goriških škofov in sicer Mahniča, Missio, Sedeja, Jegliča in Attemsa. Po omembi Gorice v listini Otona III. je avtor omenil solkansko praforo in goriški arhidiakonot iz 16. stoletja. Za Gorico je bila značilna močna prisotnost ubožnih redov, jezuitov ter častitih sester, ki so imeli močne posesti. Jožefinske reforme so vse to zrušile. Za Gorico je bilo značilno, da so bili imenovani v obdobju 100 let (1818–1930) le slovenski škofje, kar veliko pove o etnični sestavi dežele. V Gorici je ob katolikih bilo še 260 judov in 178 pravoslavnih. Za Gorico je bilo pomembno to, da je bila cerkev v vseh štirih župnijah zelo upoštevana tudi zaradi poudarjenega ekumenizma. Cerkev pomirja in ne buri duhov, zato je bila bližina med Furlani in Slovenci razumljiva. Ob koncu vojne se je nova država znesla nad obema cerkvama, Furlana Faiduttija poslala v izgnanstvo, Sedeja pa v počasno smrt.

Feliks J. Bister je s »Kulturnopolitičnim pregledom celovškega cerkvenega okraja in katoliškega mišljenja« odprl nekatera zanimiva vprašanja. Jožefinska Avstrija je za funkcioniranje države najemala nizozemske janzeniste in napredne duhovnike, ki so se borili proti črnemu Rimu. Kljub vsemu se je 100 let kasneje Avstrija odločila za Rim in od takrat dalje ni več ločitve med državo in cerkvijo. Škofje so bili na Koroškem v glavnem Nemci. Nekateri med njimi so bolj razumeli Slovence in njihove potrebe (J. Kahn), drugi pa manj. Celovško bogoslovje je bilo v očeh nemških liberalcev valilnica slovenskega nacionalizma. Ta duhovniški proletariat se je potem razilil po deželi in ohranjal nacionalno identiteto, obenem pa zagotavljal Celovcu slovenski videz.

France M. Dolinar je s svojim referatom »Versko življenje v Ljubljani od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne« pokazal na težavnost krize, ki je v cerkvi nastala po jožefinskih reformah. Težko je bilo, po njegovih besedah, spet doseči primat cerkve in prevzgojiti duhovščino, tako se šele pod škofom Wolfom spet obnavljajo bratovščine in verske družbe. Ljubljanska cerkev je bila dvojezična in je imela pet župnij in sicer 2 mestni (stolna in Sv. Jakob) in 3 predmestne (Trnovo, frančiškani in Sv. Peter). Verska strpnost je bila orientirana k luterancem, ki jih je bilo leta 1914 nekaj nad 400. V navedenih petih župnijah je bilo 20 bratovščin, kar priča o tem, da je bilo versko življenje Ljubljančanov zelo živahno. Od Wolfa do Jegliča se je po mnenju Dolinarja odvila dolga pot od božje besede do apologetike in vernost je postala prisila.

Mariborski škofijski arhivar *Anton Ožinger* je za temo svojega referata vzel »Maribor 1848–1918, od multietničnega do multireligioznega« in v njem prikazal, kako je živela vera med Slovenci in Nemci. Značilno za Maribor je bilo, da se je tu ohranila močna židovska skupnost s sinagogo. Značilnost mesta ob Dravi je tudi prekrščevanje v luteranstvo in nazaj v katolištvo. Te prestope je v glavnem pogojevala politična in državna situacija. Spor v Mariboru ni tekell, po mnenju avtorja, med pripadniki različnih veroizpovedi, ampak med isto veroizpovedjo različnih narodov.

Bogdan Kolar, škofijski arhivar v Ljubljani, je govoril o »Navzočnosti cerkve v vsakodnevem življenju Celja v letih pred prvo svetovno vojno«. Za osnovo je vzel *Celjsko kroniko* iz leta 1906 in ugotovil, da sta bili v Celju dve cerkvi, nemška in slovenska. Šolske sestre so imele izjemno zaslugo pri ustanavljanju slovenskega šolstva v Celju, velik prispevek so dajala tudi romanja npr. v Lurd in na Brezje. Slednjega se je udeležilo tudi do 2.400 božjepotnikov. V Celju je bilo veliko samostanov ter bratovščina Sv. Cirila in Metoda, ki jo je ustanovil Slomšek. To močno nacionalno gibanje v celjski cerkvi je pripomoglo k temu, da so jo ljudje čutili kot sestavni člen njihovega vsakdana. V tem je bila ta cerkev boljše in širše sprejeta kot v drugih slovenskih mestih.

Na koncu tega dolgega poročila, ki je tak zaradi pomembnosti dogodka, kot zaradi tega, ker na straneh te revije prispevki ne bodo objavljeni, se lahko vprašamo, ali je vsebina simpozija odgovorila na zastavljena vprašanja, ki si jih je J. Cvirn, povzemajoč Zwitterja in Grafenauerja, postavil. V marsičem smo res slišali veliko novega, predvsem s strani mlajše generacije zgodovinarjev. Z druge strani smo razumeli, da je pojem »slovenska mesta« tesno vezan na politično in državno pripadnost teh mest. Na kratko bi lahko parafrazirali »cuius regio eius civitas« in s tem povedali, da so mesta, ki so ostala izza državnih meja, izgubila svojo slovensko identiteto, pa čeprav so bila tik pred prvo svetovno vojno bolj slovenska kot druga, ki so kasneje to postala. Na koncu še misel o tem, da niso – ob obilni predstavitvi izbranih mest – bila izbrana še druga mesta, kot Novo Mesto, Koper, Kranj in še mnoga druga, ki so v zgodovini slovenskega naroda veliko pomenila. Čeprav razumemo izbiro organizatorjev, bi si mogoče želeli kaj več slišati še o njih in o njihovi vlogi, pa čeprav so bila manjša in manj pomembna od naštetih. Ker bo o teh temah in extenso spregovoril še zbornik, svetujem vsem, ki jih ta tematika zanima, da si ga priskrbijo bodisi zaradi bogastva povedanega, bodisi zaradi kompleksne dragocenosti celotnega sklopa tem.

OCENE IN POROČILA

Herwig Wolfram, Salzburg, Bayern, Österreich. *Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit*. Wien-München, 1996. 464 strani. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 31 ; 1995)

Fritz Lošek, *Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg*. Hannover, 1997. 184 strani. (Monumenta Germaniae Historica, Studien und Texte ; Bd. 15)

Konverzija (*Conversio Bagoariorum et Carantanorum*) ni samo – kot je to formuliral Alphons Lhotsky, ki je bil zagotovo eden najboljših poznavalcev srednjeveških virov na področju med Jadranom, Alpami in Donavo – »glavno in najbolj bleščeče delo slovite salzburške historiografije«,¹ ampak je hkrati tudi daleč najpomembnejši vir za zgodovino vzhodnoalpskega in panonskega prostora v 8. in 9. stoletju, ki mu kot pripovednemu viru za ta čas in prostor ni enakega.² Tekst je, kot je danes splošno sprejeto, nastal leta 870 v Salzburgu za vzhodnofrankovskega vladarja Ludvika Nemškega ob priliki sinode v Regensburgu, kjer se je odvijal proces proti Metodu. Njegov namen je bil s pomočjo zgodovinskega prava legitimirati salzburške pravice v Spodnji Panoniji, kjer je Metod s Kocljevo podporo začel uveljavljati slovansko bogoslužje. Prvi, za katerega zagotovo vemo, da je uporabil ta znameniti tekst pri svojem pisanju, je bil že v prvi polovici 14. stoletja Janez iz Vetrinja, opat istoimenskega cistercijanskega samostana na Koroškem. V tiskani obliki pa je tekst prvi izdal Matija Vlačič Ilirik leta 1564 v Baslu in od takrat je Konverzija doživela več kot dva ducata izdaj (in ponatisov),³ med katerimi po svojem pomenu še posebej izstopajo štiri. Prva je tista, ki jo je Wilhelm Wattenbach leta 1854 pripravil za *Monumenta Germaniae Historica*⁴ in je prva kritična izdaja z upoštevanjem vseh tedaj znanih ohranjenih rokopisov Konverzije. Prelomnega pomena za nadaljnje raziskave je nato bila izdaja Milka Kosa iz leta 1936,⁵ ki je bila v pogledu edicijske tehnike še boljša od Wattenbachove, še zlasti pomemben za nadaljnje raziskave pa je bil Kosov izčrpen in obsežen komentar. Naslednjo temeljno izdajo Konverzije je leta 1979 pripravil Herwig Wolfram,⁶ ki se je pri sami ediciji vira, kateremu je dodal vzporeden nemški prevod, praktično povsem naslonil na Kosa, tako da je resnična vrednost Wolframove izdaje v komentarju, ki vsebuje celo vrsto faktografskih in interpretativnih novosti. Kot četrto v seriji izstopajočih in markirajočih izdaj Konverzije sedaj lahko štejemo še izdajo Fritza Loška iz leta 1997, ki bo podrobneje predstavljena v nadaljevanju. Že sedaj pa velja omeniti, da smo s tem delom, ki je tako kot Wattenbachovo izšlo v okviru *Monumenta Germaniae Historica* in s čimer se je krog na nek način zaprl, dobili novo standardno izdajo za nas tako temeljnega zgodnesrednjeveškega teksta in vira.

Ko je leta 1979 izšla Wolframova izdaja Konverzije, je seveda takoj zbudila tudi zanimanje slovenskih medievistov in Bogo Grafenauer je celo svoj zadnji seminar na fakulteti, preden je odšel v pokoj, posvetil prav Konverziji in primerjavi Kosovega in Wolframovega komentarja. V tem je bilo gotovo tudi nekaj simbolike, saj je Grafenauer svojo univerzitetno kariero zaključil s temo, s katero jo je na določen način tudi začel in s katero je prvič stopil v svet prave znanosti: ko je namreč Milko Kos ob pripravi svoje izdaje Konverzije obravnaval le-to v študijskem letu 1935/36 v svojem seminarju, je bil med seminaristi tudi Grafenauer, ki je ob tem napisal svojo prvo pravo znanstveno razpravo, v kateri je popravil Kosovo

¹ Alphons Lhotsky, *Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs* (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (=MIOG), Ergänzungsband 19, 1963) 155.

² Prim.: Hans-Dietrich Kahl, *Das Fürstentum Karantanien und die Anfänge seiner Christianisierung*, v: *Karantanien und der Alpen-Adria-Raum im Frühmittelalter*, 2. St. Weiter Historikergespräche (hg. Günter Hödl und Johannes Grabmayer 1993) 39 sl.

³ Gl. seznam na str. 17–21 tu predstavljene Loškove knjige.

⁴ Wilhelm Wattenbach (Hg.), *De conversione Bagoariorum et Carantanorum libellus*, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum* 11 (1845) 1–11.

⁵ Milko Kos, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (Razprave Znanstvenega društva v Ljubljani 11, Historični odsek 3, 1936).

⁶ Herwig Wolfram, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Daß Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien* (Wien-Köln-Graz 1979).

kronologijo podreditve Karantancev Bavarcem⁷ in s katero je dosegel, da je učitelj argumente svojega študenta tudi upošteval.⁸ Kar Grafenauer ob svojem odhodu v pokoj v začetku osemdesetih let ni naredil, čeprav je to obljubljal in čeprav je bil od slovenskih zgodovinarjev zagotovo najbolj poklican za to, je bila ocena Wolframove izdaje in komentarja Konverzije. Slovenska publika je tako ostala prikrajšana za strokovno predstavitev ene od v zadnjih dveh desetletjih zagotovo najpomembnejših knjig za zgodovino vzhodnoalpskega in panonskega prostora v zgodnjem srednjem veku in s tem za slovensko zgodovino v tistem času. Takšna ocena bi bila še toliko bolj zaželena, ker se je Grafenauerjeva koncepcija slovenske zgodovine, povezana z nastankom, vlogo in položajem Karantanije v vzhodnoalpskem prostoru in v bavarski Vzhodni prefekturi, v nekaterih bistvenih točkah razlikovala od Wolframovega prikaza (npr. etnogeneza Karantancev, vprašanje Karniole, notranja upravna struktura Vzhodne krajine, razmerje med Karantanijo in Panonijo itd.).⁹ Danes, 18 let po izidu Wolframove izdaje Konverzije, ki je vzbudila marsikatera nova razmišljanja in nove raziskave ter predvsem na konkretnem primeru Karantancev – to je na slovanskem ljudstvu – preizkusila in kot zelo plodno potrdila metodo modernih etnogenetskih raziskav, razvito ob proučevanju germanskih etnogenez,¹⁰ nima seveda nobenega smisla več pisati takšne ocene. Zamujeno je bilo le delno popravljeno s referatom, ki ga je podpisani imel na kolokviju ob stoletnici rojstva Milka Kosa leta 1992 v Ljubljani in v katerem je poročal o doseženem stanju raziskav Konverzije,¹¹ pri čemer pa je Kosovo in Wolframovo izdajo podrobno primerjal le z viroslovnega vidika, razlike v komentarju pa je zaradi preobsežnosti materije moral v glavnem pustiti ob strani.

Z leta 1995 izšlo obsežno monografijo *Salzburg, Bavarska, Avstrija*, ki ima v podnaslovu *Conversio Bagoariorum et Carantanorum in viri njenega časa*, se je Wolfram po dolgem času – recimo temu tako – vrnil na »kraj zločina«, ki ga pravzaprav ni nikoli zapustil. Knjiga, ki temelji na izredno obsežnem poznavanju virov (smo se sploh zavedali, da jih je toliko za zgodovino širšega vzhodnoalpskega prostora v zgodnjem srednjem veku?) in literature, je avtorju zrasla iz 13 njegovih že prej objavljenih raziskav, kot so že omenjena izdaja Konverzije, študije o sv. Rupertu in Virgilu v Salzburgu, o etnogenezah v obdonavskem in vzhodnoalpskem prostoru, o Bavarski itd.¹² Na podlagi tega bi lahko kdo sklepal, da gre v knjigi le za ponatis in izbor posameznih avtorjevih del. Vendar temu ni tako. V njej ni nobenega nespremenjenega ponatisa, pri vseh ponovno uporabljenih razpravah je upoštevano zadnje stanje raziskav, tako da sta marsikateri problem in materija doživela v celoti novo obdelavo, veliko pa je v knjigi tudi povsem novih avtorjevih študij in razmišljanj. Wolfram je dejansko napisal novo knjigo z jasno strukturo in zaokroženo tematiko, ki je imela – kot je avtor sam zapisal v uvodu – predvsem dva cilja. Na eni strani je hotel z njo na podlagi ponovnega branja virov preveriti, dopolniti in kjer je potrebno tudi popraviti svoje lastne raziskave o zgodnjem srednjeveški zgodovini širšega vzhodnoalpskega prostora. Na drugi strani pa je bila knjigi namenjena vloga neke vrste »logistične podpore« za drugo veliko knjigo, ki je avtorju izšla istega leta, za *Zgodovino Avstrije (pred njenim nastankom) 378–907*,¹³ ki je kot sestavni del pravkar izhajajoče in občudovanja vredne *Avstrijske zgodovine* v desetih knjigah pač morala biti razbremenjena podrobne razprave o posameznih problemih, predvsem pa polemike. Mimogrede, to drugo Wolframovo delo je predelana knjiga *Rojstvo srednje Evrope*,¹⁴ ki je ob svojem prvem izidu pred desetimi leti naletela na več kot ugoden odmev med bralci.

V vsebinskem oziru se knjiga *Salzburg, Bayern, Österreich* deli na pet velikih poglavij. Prvo je posvečeno etnogenezam v obdonavskem in vzhodnoalpskem prostoru, ki gredo od Langobardov (v moravsko-panonski fazi) v začetku 6. stoletja, preko Bavarcev (»najdenčkov« preseljevanja ljudstev),

⁷ Bogo Grafenauer, Priljučitev Karantanije na Zapad, Čas 26 (1942) 17–40.

⁸ V komentarju k izdaji Konverzije (str. 25 sl.) je Kos dokazoval, da je do podreditve Karantancev Bavarcem prišlo pred 743, kasneje pa je sprejel Grafenauerjevo datacijo »po 743« (oz. okrog 745): Milko Kos, Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja (Ljubljana 1955) 84.

⁹ Le v: Bogo Grafenauer, Spreobrnjenje Bavarcev in Karantancev. *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, v: Sveta brata Ciril in Metod v zgodovinskih virih. Ob 1100-letnici Metodove smrti (Acta Ecclesiastica Sloveniae 7, 1985) 11 sl., je komentiral in polemiziral z od Wolframa vpeljano in vsekakor upravičeno trodelno kompozicijo Konverzije.

¹⁰ Prim.: Peter Štih, Plemenske in državne tvorbe zgodnjega srednjega veka na slovanskem naseljenem prostoru v Vzhodnih Alpah, v: Slovenci in država, Razprave SAZU I/17 (1995) 24.

¹¹ Peter Štih, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* po Kosovi izdaji leta 1936 (poročilo o stanju raziskav), ZČ 47 (1993) 385–396.

¹² Gl. seznam prvih objav na str. 446 tu predstavljene Wolframove knjige.

¹³ Herwig Wolfram, Grenzen und Räume. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung. Österreichische Geschichte 378–907 (1995).

¹⁴ Herwig Wolfram, Die Geburt Mitteleuropas. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung 378–907 (1987).

Alamanov, Slovanov, Avarov, Karantancev do »Nemcev« 10. stoletja. Sledi mu poglavje o geografskih pojmi in predstavah, ki v veliki meri izvirajo iz pozne antike in so velikega pomena tudi za zgodnjersrednjeveško zgodovino obravnavanega prostora. V posameznih podpoglavjih so obravnavani pojmi Panonija, Norik, Karantanija (s posebnim podpoglavjem o geografski terminologiji Konverzije), Karniola, Vzhodna krajina (z več kot simpatično variacijo Clemenceauju pripisanega stavka iz 1919/20 v naslovu: *Oriens oder l'Ostarrîchi c'etai ce qui restait*), Recija in nazadnje še Moravska, ki je pravzaprav ena sama velika in prepričljivo vodena polemika s pred kratkim izšlo izredno obsežno monografijo Martina Eggersa,¹⁵ v kateri le-ta dokazuje, da je Mojmirova, Rastislavova in Svetopolkova Moravska ležala vzhodno od Tise in ne severno od Donave, kar so na podoben način in za približno isti prostor pred njim dokazovali že drugi, med njimi zlasti Imre Boba.¹⁶ Tretje veliko poglavje je posvečeno političnim ureditvam in institucijam obravnavanega prostora v obravnavanem času. Tu predstavljena zgodovina institucij, ki sega od razpustitve rimske ureditve v Panoniji, Noriku in Reciji preko zgodnjih oblik frankovskega fevdalizma, komitatne, dukatne in gentilne ureditve do nastanka karolinških mark v začetku 9. stoletja, kaže dve veliki značilnosti: na eni strani nespregledljive poznoantične usedline in zgodnjersrednjeveške nove oblike ter na drugi strani samostojnost prostora ob hkratni odvisnosti od velikih državnih ureditev Rima, Bizanca, avarske in karolinške države.

Četrto poglavje, ki je najboljše med vsemi, je posvečeno Konverziji in predstavlja težišče knjige. V tem delu svoje monografije je Wolfram pustil ob strani vsa viroslovna in edicijska vprašanja, povezana s tem slavnim tekstom – tudi zato, ker je to problematiko vzel v podroben pretres njegov učenec in zadnji izdajatelj Konverzije Fritz Lošek – in je svoj interes usmeril v podrobno zgodovinsko interpretacijo teksta. Pri tem »novem branju« Konverzije so ga ob naslonitvi na široko paleto sočasnih virov zanimala zlasti diplomatična in ustavnogodovinska vprašanja. Strukturo temu centralnemu poglavju Wolframove knjige je s svojimi štirinajstimi poglavji določila že Konverzija sama, za uvod pa je avtor dodal še dve študiji (poglavji), ki sta posvečeni dvema seznamoma salzburške posesti iz časa okrog leta 800 (*Notitia Arnonis, Breves Notitiae*) in salzburški bratovščinski knjigi (*Liber confraternitatum*), ki jo je leta 784 zastavil Virgil. Zaključno, peto poglavje knjige je posvečeno frankovsko-bavarski zgodovini od agilulfinških vojvod Odila in Tasilla III. izpred srede 8. stoletja do mogočnega Arnulfa v prvi polovici 10. stoletja in razvoja Bavarske v postlupitpoldinskem obdobju. Na koncu se knjiga formalno zaključuje z več kot trideset strani obsežnim seznamom literature in več kot deset strani dolgo listo virov ter seveda osebnim in krajevnim registrom.

Na tem mestu niti približno ni mogoče opozoriti na vse novosti, ki jih prinaša to Wolframovo delo; to zaradi obsežnosti ni mogoče narediti niti za tisti del, ki se neposredno ali posredno dotika slovenske zgodovine. Tu si bo moral vsak bralec pomagati sam, se prebiti skozi obsežno materijo in si ustvariti lastno sliko. Seveda se z marsikatero ugotovitvijo, interpretacijo ali pa formulacijo marsikdo ne bo strinjal in knjiga bo nedvomno spodbudila znanstveno polemiko ob zelo različnih vprašanjih. Že sedaj pa je nesporno dvoje: prvič, s to knjigo je Wolfram serviral v polje zgodnjersrednjeveških raziskav našega širšega prostora zelo močno žogico, ki bo še dolgo ostala na igrišču, in drugič, to je knjiga, mimo katere ne more noben resen raziskovalec, še zlasti, če želi biti tudi igralec v tem zgodnjersrednjeveškem »matchu«.

Druga, nič manj pomembna knjiga, na katero želim opozoriti v tem prikazu, je prav tako izpod peresa avstrijskega kolega. Podpisal jo je Fritz Lošek, klasični in srednjeveški filolog ter – ne nepomembno – Wolframov učenec. Tudi njegovo ukvarjanje s Konverzijo ima že kar dolgo, poldrugo desetletje trajajočo preteklost. Odločilen impulz je dobilo z Wolframovo izdajo iz leta 1979 in prvi veliki Loškov rezultat na tem področju je bila njegova dunajska doktorska disertacija iz leta 1982,¹⁷ katere glavni izsledki so bili v skrajšani obliki objavljeni leta 1985¹⁸ in pri nas tudi že predstavljeni.¹⁹ Najnovejšo Loškovo izdajo

¹⁵ Martin Eggers, *Das »Großmährische Reich«. Realität oder Fiktion? Eine Neuinterpretation der Quellen zur Geschichte des mittleren Donauraumes im 9. Jahrhundert.* (Monographien zur Geschichte des Mittelalters 40, 1995) 525 str.

¹⁶ Imre Boba, *Moravia's History Reconsidered. A Reinterpretation of Medieval Sources* (1971). Knjiga je izšla tudi v hrvaškem prevodu z naslovom *Novi pogledi na povijest Moravie* (Split 1986), ki je bila tudi pri nas kritično ocenjena: Peter Štih v *ZČ* 42 (1988) 299–303.

¹⁷ Fritz Lošek, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Kritische Edition und deskriptive Grammatik* (Diss. Wien 1982).

¹⁸ Fritz Lošek, *Philologisches zur Conversio Bagoariorum et Carantanorum, v: Die Bayern und ihre Nachbarn I*, hg. von Herwig Wolfram und Andreas Schwarz (Denkschriften der phil.-hist. Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 179, 1985) 254–268.

¹⁹ Štih, *Conversio* (kot v op. 11) 387 sl.

Konverzije in več kot (ne)običajnega pisma salzburškega nadškofa Teotmarja iz leta 900 lahko razumemo tudi kot del avtorjevega dolgoročnega in zahtevnega programa ponovne kritične objave najpomembnejših literarnih tekstov izredno bogate salzburške produkcije 8. in 9. stoletja. Na to misel napeljuje dejstvo, da je Lošek že leta 1990 vzorno izdal oba, za zgodovino Salzburga in njegove nadškofije tako pomembna seznama posesti iz časa okrog leta 800²⁰ in da se za prihodnost napoveduje tudi njegova izdaja življenjepisa sv. Ruperta (*Gesta Hrodberti*),²¹ katerega t.i. verzija B je, kot je splošno znano, hkrati prvo poglavje Konverzije.

Na nek način je neobičajno, da se je Lošek odločil objaviti skupaj v eni knjigi tako Konverzijo kot Teotmarjevo pismo. Še zlasti, če pomislimo, da nista oba teksta v ne tako skromnem rokopisnem izročilu nikoli posredovana na takšen način, ampak nam je Teotmarjevo pismo brez izjeme vedno posredovano le skupaj z znamenitimi lorškimi falsifikati passauskega škofa Pilgrima (971–991), s katerimi je le-ta hotel doseči povzdig svoje škofije v nadškofijo. To »kompromitirajoče sosodstvo« meče vse do danes senco dvoma tudi na pristnost pisma salzburškega nadškofa, medtem ko je avtentičnost Konverzije seveda izven vsake diskusije. Na drugi strani pa oba vira povezuje dejstvo, da se prav z njima konča »slovita salzburška historiografija« 8. in 9. stoletja, da je nastanku obeh tekstov botrovala podobna izhodiščna situacija in da oba zasledujeta isti cilj: obrambo salzburško-bavarskih interesov v Podonavju in Vzhodnih Alpah, pri čemer oba manipulirata z zgodovino.

Kritično izdajo obeh tekstov uvaja Lošek z dvema obsežnima študijama – za vsak tekst ena –, v katerih podrobno razpravlja o posameznih viroslovnih vprašanjih; še zlasti veliko pozornost pa je kot filolog posvetil analizi jezika, stila in diktata. Študijo o Konverziji uvaja pisec z razpravo o avtorju in času nastanka tega vira, kjer se ne oddaljuje od že znane slike. S posameznimi opazkami je sicer še podprl Wolframovo domnevo, da bi avtor Konverzije lahko bil – nihče drug kot – sam salzburški nadškof Adalvin (859–873), a pri tem poudaril, da ostaja vse skupaj še naprej samo domneva.²² Glede časa nastanka pa je – tako kot ostala nova historiografija – tudi Lošek sprejel Dopschevo »srednjeveško« računanje,²³ ki postavlja nastanek Konverzije, v leto 870 (namesto v tradicionalno 871). Tudi v naslednjem kratkem poglavju o vzrokih nastanka in tendenci Konverzije se Lošek pridružuje danes povsem uveljavljenemu mnenju, da je tekst nastal kot (zavestno manipulirana) informacija vzhodnofrankovskemu kralju Ludviku Nemškemu o zaslugah Salzburga za karantanski in panonski misijon v sporu z Metodom, ki so ga jeseni 870 (po 1. novembru) na sinodi v Regensburgu, sklicujoč se na določila kanonskega prava, obsodili kot vsiljivca v tuji diecezi. Kljub doseženemu konsenzu v zgodovinopisju glede naslovnika pa po mojem mnenju in videnju še vedno ni bilo odgovorjeno na vprašanje, ali ne bi bilo glede na naravo teksta – le-tega je Wolfram posrečeno in doslej verjetno najbolj precizno označil kot »belo knjigo salzburške cerkve« in h kateri je kot neke vrste priloga z dokumenti morda sodil tudi več kot dva metra dolg pergamentni zvitek s prepisi sedmih papeških listin in pisma Ludvika Pobožnega Eugenu II. (t.i. »salzburški rotulus«)²⁴ – potrebno misliti, da Konverzija ni bila namenjena samo eni in edini osebi, ampak morda širšemu krogu ljudi, vključno z rimskim papežem.²⁵

Posebno in obsežno poglavje Loškove izdaje je namenjeno vprašanju, ki so povezana z izročilom (Überlieferung) Konverzije. Najprej so zelo temeljito obravnavani rokopisi, v katerih se je Konverzija v celoti ali deloma ohranila. Na tem področju se do Loškove izdaje stanje ni spremenilo vse od leta 1915, ko je bil na gradu Mala Vožice pri Taboru na Češkem najden kodeks iz 12. stoletja, ki je prvotno izviral iz Admonta in je vseboval tudi tekst Konverzije do vključno 9. poglavja (danes je ta kodeks v privatni posesti v Salzburgu). Z Loškovo izdajo pa se je število rokopisov, ki so nosilci izročila Konverzije, povečalo še za

²⁰ Fritz Lošek, *Notitia Arnonis und Breves Notitiae. Die Salzburger Güterverzeichnisse aus der Zeit um 800: Sprachlich-historische Einleitung, Text und Übersetzung, Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde 130 (1990) 5–192.*

²¹ Wolfram na str. 13 tu predstavljene knjige.

²² Nič več od domneve ni tudi Kosovo in Grafenauerjevo mnenje, da bi pisec Konverzije lahko bil nadduhovnik Rihbald, ki se je kot vodja salzburške cerkve v Spodnji Panoniji moral zaradi uspešne Metodove akcije 869 vrniti v Salzburg. Gl. Štih, *Conversio* (kot v op. 11) 388 in op. 24, 25.

²³ Podrobneje o tem gl. Štih, *Conversio* (kot v op. 11) 388 sl. in isti, K diplomatični analizi 12. poglavja Konverzije, *ZČ* 47 (1993) 220 in op. 33, kjer je navedenih nekaj konkretnih primerov takšnega štetja v salzburški analistiki.

²⁴ Willibald Hauthaler, Franz Martin, *Salzburger Urkundenbuch II. Bd. (Salzburg 1916) XII sl.*; Heinrich Fichtenau, *Das Urkundenwesen in Österreich vom 8. bis zum frühen 13. Jahrhundert (MÖG Ergänzungsband 23, 1971) 97*; Wolfram, v tukaj predstavljeni knjigi, 295.

²⁵ Navedba v pismu papeža Ivana VIII. iz leta 873 Ludviku Nemškemu, da naj se nihče ne izgovarja na število let, odkar Panonija ni neposredno pod rimsko cerkvijo, saj nobena državna delitev ne more biti v škodo privilegijem rimske cerkve, vsekakor asociira na onih 75 let, odkar je po Konverziji (pogl. 14.) Panonija pod Salzburgom in s tem na poznavanje našega teksta: gl. Kos, *Conversio* (kot v op. 5) 108.

enega: za papirnati kodeks iz 15. stoletja iz Bavarske državne knjižnice v Münchnu (*Clm 14894*), v katerem je izdajatelj našel zapisane dele našega vira, tako da je danes poznanih skupno deset rokopisov Konverzije, od katerih jih šest prinaša bolj ali manj celoten tekst Konverzije (prva skupina), štirje rokopisi pa vsebujejo le njene dele, pomešane z drugimi teksti (druga skupina). Medsebojna primerjava rokopisov je Lošku rezultirala v grafično prikazani genealogiji rokopisov, ki razkriva tudi razmerja med njimi in ki je pokazala, da je med najstarejšim ohranjenim rokopisom (napisan od dveh rok, od katerih je starejša že iz 10. stoletja) – le-ta je tudi podlaga vsem dosedanjim izdajam Konverzije, vključno z Loškovo – in danes izgubljenim arhetipom (originalom) Konverzije obstajal najmanj še eden, danes prav tako izgubljeni vmesni rokopis (subarhetip). Tekstna analiza je tudi pokazala, da ima pet mlajših rokopisov prve skupine značilnosti, ki jih najstarejši ohranjeni rokopis Konverzije nima, kar pomeni, da so morali nastati na podlagi neke druge (prav tako izgubljene) predloge in ne iz omenjenega najstarejšega rokopisa. Poglavlje o izročilu zaključuje seznam tiskov in prevodov Konverzije, ki ga je malenkostno dopolniti v toliko, da prinaša dele Konverzije ne samo prva, ampak tudi druga knjiga Kosovega *Gradiva za zgodovino Slovencev v srednjem veku*, ki je izpadla tudi v enakem seznamu, narejenem za Teotmarjevo pismo.²⁶

Loškova izdaja prinaša dosedaj tudi najpopolnejši in hkrati najbolj kritično preverjeni seznam predlog in virov, ki so služili piscu pri sestavljanju Konverzije. Ne da bi se spuščali v podrobnosti, velja omeniti, da je po Lošku potrebno iz tega seznama dokončno črtati Fredegarjevo kroniko in Kroniko Marcellinusa Comesa, saj je veliko bolj verjetno, da so bili dotični podatki črpani iz *Gesta Dagoberti* in Orosijeve *Historia adversus paganos*; to je iz del, katerih rokopisi so v 9. stoletju tudi izpričani v Salzburgu. Prav tako ni nobenih resnično oprijemljivih indicov, ki bi kazali na povezavo Konverzije z Evgipijevo *Vita Severini* in Pavlovo *Historia Langobardorum*. Na drugi strani pa je Lošek opozoril na zanimive paralele med življenjepisom sv. Ruperta v Konverziji in *Acta (Passio) Sebastiani*, ki so nastala pred 6. stoletjem in so tudi zabeležena v knjižničnem katalogu samostana sv. Petra v Salzburgu. Medtem ko je glede predlog in virov Konverzije stanje raziskav takšno, da je dosežena že zelo visoka stopnja védenja, pa bi podrobnejše in obsežnejše raziskave verjetno lahko še precej dopolnile katalog tistih del, ki so posredno ali neposredno povzemale iz Konverzije. V tem oziru je simptomatično, da je topogledna Kosova lista iz leta 1936 doživela precejšnjo dopolnitev že do leta 1979,²⁷ še bolj pa se je ta lista razširila z Loškovim opozorilom, da je tekst Konverzije v svoji Kroniki uporabljal Magnus von Reichersberg v 12. stoletju, da je poznavanje Konverzije zaslediti pri Eneju Silviju Piccolominiju (v *De Europa* in *Historia Bohemica*) in tudi pri Johannu Serlingerju, ki je konec 15. stoletja sestavil Katalog salzburških (nad)škofov. Ne znam pa si razložiti, da se Lošek v svojem seznamu recepcije Konverzije v kasnejših historiografskih delih (do uveljavitve tiska) ni niti z besedo opredelil do lorških falsifikatov passauskega škofa Pilgrima iz konca 10. stoletja, za katere je Fichtenau pokazal, da so za predlogo zelo verjetno imeli tudi Konverzijo.²⁸

Centralni del Loškove knjige je seveda kritična izdaja Konverzije (kot tudi Teotmarjevega pisma). Tudi njemu je pri postavitvi »pravega teksta« na podlagi obstoječega rokopisnega izročila služil za osnovo – tako kot predhodnim glavnim izdajateljem (Wattenbach, Kos, Wolfram) – najstarejši ohranjeni rokopis Konverzije (označil ga je s siglo W 1), ki mu gre prednost tudi po genealogiji rokopisov oz. zgodovini izročila (ni namreč nujno, da je najstarejši rokopis hkrati tudi nosilec najboljšega izročila izvornega teksta), ki pa se ga hkrati ni držal kot pijanec plota: od njega je odstopil na tistih nekaj mestih, kjer se mu je to zdelo potrebno zaradi jezikovnih razlogov.²⁹ Izdajo teksta spremlja aparat z dvema vrstama opomb: tekstno-kritičnimi in vsebinskimi; prvo poglavje Konverzije, ki je t.i. verzija B življenjepisa sv. Ruperta, pa je poleg tega pod črto opremljeno še z *Gesta Hrodberti* (verzija A). Vzporedno z latinskimi tekstom Konverzije teče nemški prevod, ki ga je oskrbel izdajatelj sam in pri čemer je skušal – po lastnih besedah – slediti dvema osnovnima principoma: kolikor je le mogoče latinski tekst prevajati in ne parafrazirati³⁰ ter hkrati ujeti

²⁶ Franc Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku II* (Ljubljana 1906) št. 21 itd. (Konverzija); št. 324 (Teotmarjevo pismo).

²⁷ Gl. Štih, *Konverzija* (kot v op. 11) 389 sl.

²⁸ Fichtenau, *Urkundenwesen* (kot v op. 24) 124 sl.; isti, *Zu den Urkundenfälschungen Pilgrims von Passau*; v: Heinrich Fichtenau, *Beiträge zur Mediävistik. Ausgewählte Aufsätze Bd. II* (Stuttgart 1977) 164.

²⁹ Gl. tu predstavljeno Loškovo knjigo, 4 in op. 20.

³⁰ Temu bi se v večji meri lahko izognil tudi slovenski prevod Konverzije Kajetana Gantarja, *Spreobrnjenje Bavarcev in Karantancev*, v: *Sveta brata Ciril in Metod v zgodovinskih virih. Ob 1100-letnici Metodove smrti* (*Acta Ecclesiastica Sloveniae* 7, 1985) 15–27. Npr.: Hotimirjevo prošnjo na škofa Virgila naj obišče »*populum gentis illius*« (c. 5) je prevajalec zelo ohlapno prevedel z »njegovi rojaki« (mišljeni pa so kristjani, tj. krščanski del (*populus*) večinoma še poganskih Karantancev (*gens*)); nadškof Arn in grof Gerold nista (pokrajinskemu) škofu Teoderiku izročila »deželo Karantancev in sosednje kraje« ampak »pokrajino Karantancev in njihovih sosedov« (c. 8: *illi episcopo regionem Carantanorum et confines eorum...*); Pribina ni dobil zemlje v spodnji Panoniji v »najem« ampak v »fevd« (c. 11: *in beneficium*) itd.

njegov stil. Ali je v tem tudi uspel, podpisani ni kvalificiran presoditi, opozarjam pa, da je izdajatelj obsežno poglavje uvodne študije namenil tudi analizi jezika in stila Konverzije. Izdajo obeh virov zaključuje izčrpen imenski in stvarni register ter seznam besed izdanih tekstov. Loškova izdaja Konverzije – in Teotmarjevega pisma, kajti kar je bilo glede edicijskih principov povedano za Konverzijo, velja tudi za pismo – je primer uporabe in izpolnitve vseh najvišjih edicijskih standardov, ki jih praktično ni mogoče preseči. To hkrati pomeni, da so topogledne raziskave z Loškovim delom v glavnem zaključene in da smo z njim dobili standardno izdajo za naslednja desetletja, ki bi bila potrebna ponovnega pretresa le v primeru, da bi se čudežno našel nek nov rokopis, ki bi pomembno spremenil zgodovino rokopisnega izročila Konverzije.

Za konec ostane še, da se nekoliko pomudimo pri pismu, ki naj bi ga verjetno poleti leta 900 napisal Teotmar (*Epistola Theotmari episcopi*), peti salzburški nadškof in naslednik Adalvina, v katerega času je nastala Konverzija. Ta bavarski metropolit, ki je svoje življenje izgubil v za Bavarce uničujoči bitki z Madžari leta 907 pri Bratislavi in katerega prvo poznano dejanje je bila posvetitev Kocljeve cerkve na Ptuj leta 874 (s tem je bil prvi salzburški nadškof, za katerega zagotovo vemo, da je prišel na današnje slovensko ozemlje),³¹ je bil nadkancler zadnjih vzhodnofrankovskih kraljev Karlmana, Arnulfa in tudi Ludvika Otroka ter vodja dvorne kapele, ki je pomenila enega glavnih instrumentov vladanja. Toda kljub temu uradno tako visokemu položaju odkriva njegova biografija³² človeka, ki je interese svoje cerkvene province in Salzburga vedno postavljaj pred veliko politiko. V tej luči je opazovati tudi njegovo pismo, ki ga je skupaj z bavarskimi škofi naslovil na papeža Janeza IX. in ki naj bi nastalo julija leta 900 na sinodi v Reisbachu. Po podatkih tega pisma naj bi papež poslal na prošnjo kneza Mojmirja II. na Moravsko nekega nadškofa Janeza in škofa Benedikta in Danijela, ki naj bi po odhodu Wichinga (kot škof v Nitri je bil že Metodov sufragan) tam postavljali škofo. Bavarski škofje s Teotmarjem na čelu so na to prizadeto reagirali in v pismu napadli Moravane, ki da pajdašijo s poganskimi Madžari in da so lažni kristjani; samozavestno pa so očitali lekcijo tudi papežu, češ da je pri ordinaciji novih moravskih škofov postopal proti določbam kanonskega prava. Pri tem so posamezne citate, ki jih navajajo, pa tudi zgodovinska dejstva (npr. kdaj so bili Moravani pokristjanjeni in kakšno je v formalnopравниem oziru njihovo državno-cerkveno razmerje do Vzhodnofrankovske države) v že poznani maniri Konverzije preprosto priredili.

Tako kot Konverziji leta 870, gre tudi Teotmarjevemu pismu iz leta 900 za obrambo salzburških in bavarskih interesov na spornih ozemljih na vzhodu. Teotmarjevo pismo je edini vir, ki poroča o papeški cerkveni iniciativi na Moravskem v času, ko je bila Panonija zaradi madžarske zasedbe že izgubljena za Vzhodnofrankovsko državo,³³ pomembno pa osvetljuje in hkrati v drugače nepoznatih konturah riše tudi medsebojna razmerja v trikotniku Bavarci – Moravani – Madžari, ko sta si obe prvoimenovani stranki v boju za Podonavje skušali zagotoviti pomoč »novih Avarov«.

Centralno vprašanje pri vrednotenju Teotmarjevega pisma kot zgodovinskega vira, ki nam je poznano – kot je bilo že omenjeno – izključno v »kompromitirajoči družbi«³⁴ lorških falsifikatov passauskega škofa Pilgrima, je vprašanje njegove pristnosti, na katerega je bilo v znanosti 20. stoletja različno odgovarjano. Lošek – pa tudi Wolfram v zgoraj predstavljeni monografiji (str. 96) – se je izrekel za njegovo pristnost. Do tega zaključka je prišel po obsežni primerjalni analizi jezika, stila in diktata pisma s teksti, povezanimi z njim; analiza je pokazala, da je potrebno izključiti Pilgrima kot morebitnega avtorja Teotmarjevega pisma. Za njegovo pristnost pa naj bi govorile tudi zgodovinske okoliščine; zlasti Teotmarjevo opravičilo v pismu, da zaradi poganske nevarnosti (tj. Madžarov) ni mogel poslati papežu dolžnega denarja, sedaj pa, ko je »hvala bogu osvobodjena Italija«, bo to naredil kakor hitro bo mogel. S tem naj bi bil mišljen poraz, ki so ga ob svojem vračanju iz Italije doživeli Madžari pred Benetkami 29. junija leta 900. Toda kljub vsem argumentom, ki jih je navedel Lošek, lahko pričakujemo, da se bo diskusija o pristnosti tega pisma, za katerega je Egon Boshof – njegova študija je bila ena temeljnih za Loškove raziskave – le malo predtem (leta 1995) menil, da je nepristno,³⁴ še nadaljevala.

Peter Štih

³¹ Gl. Peter Štih, Salzburg, Ptuj in nastanek štajersko-madžarske meje v današnji Sloveniji, ZČ 50 (1996) 538 sl.

³² Gl. Heinz Dopsch, Die Zeit der Karolinger und Ottonen, v: Geschichte Salzburgs Bd. I/1 (hg. Heinz Dopsch 1983) 191 sl.

³³ Gl. Peter Štih, Madžari in slovenska zgodovina v zadnji četrtini 9. in prvi polovici 10. stoletja, ZČ 37 (1983) 183 sl.

³⁴ Egon Boshof, Das Schreiben der bayerischen Bischöfe an einen Papst Johannes – eine Fälschung Pilgrims?, v: Papstgeschichte und Landesgeschichte. Festschrift für Hermann Jakobs zum 65. Geburtstag (Beihefte zum Archiv für Kulturgeschichte 39, 1995) 37–67.

Acta historico-oeconomica. Časopis za ekonomsku povijest. 22. Zagreb 1995. 151 strani

Nekdanja jugoslovanska, zdaj seveda hrvaška revija za gospodarsko zgodovino še vedno izhaja, čeprav z zamudo, ker se bori z velikimi finančnimi težavami. Zdi se, da to brez izrednih naporov glavnega in odgovornega urednika dr. Ivana Ercega ne bi bilo mogoče. Pred nedavnim sem prejel vol. 22 za leto 1995.

Prvi prispevek v njem je Kratak prilog za upoznavanje modruškega urbara (1486) (str. 7–23) Ivana Ercega. V njem prikazuje različne podatke, ki osvetljujejo gospodarske razmere in podložniške odnose v desetih krajih nekdanj obsežnega modruškega gospostva v lasti kneza Bernardina Frankopana.

Šime Perić objavlja Prilog poznavanju uzgoja duhana u Dalmaciji (str. 25–33). Tobak so v Dalmaciji gojili že v 18. stoletju. Po avstrijski pridobitvi Dalmacije je ta zaradi monopolnih razlogov prepovedala to pridelovanje in ga dovolila šele leta 1884, čeprav so tobak ves čas skrivoma gojili. Pisec je zato za dobo trideset let (do 1914) zbral precej zanimivih literaturnih in arhivskih podatkov.

Mira Kolar-Dimitrijević je prispevala razpravo Ekonomski podaci o gospodarstvu Hrvatske do 1945. godine (str. 35–53). Na podlagi raznih objavljenih finančnih, bančnih in gospodarskih »kompasov« je prikazala, kakšne so bile možnosti tujih in domačih vlagateljev v razne gospodarske projekte na Hrvaškem od 1848 do 1941.

Stjepan Matković je napisal sestavek Pomorski promet Splita izmedju dvaju svjetskih ratova (str. 55–73). Na podlagi objavljenih virov in literature je nazorno prikazal pomorski promet na tem območju. Posebno pozornost je namenil normativnim in drugim aktom, ki so tvorili podlago za ves pomorski promet.

Ivan Erceg je kot nekak povzetek predvidenega večjega dela objavil Uvod u ekonomsku povijest (Izvori, pomoćne povijesne discipline i metodologija) (str. 75–89). Gre za prikaz disciplin, virov, kritike, interpretacije in metod v gospodarski zgodovini. Zanimive so navedbe zgodovinsko ekonomskih del za Hrvaško od *De administrando imperio* (913) do Bericht der Handels- und Gewerbekammer für Kroatien (1853, 1854, 1858, 1860).

Vlatka Filipčić je prispevala razpravo Gradnja pruga u sjeverozapadnoj Hrvatskoj do 1918 godine (str. 91–104). Delo temelji na nekaj objavljenih virih in na literaturi ter prikazuje izgraditev železniške mreže na širšem območju Hrvaškega Zagorja.

Zlata Živaković-Kerže je objavila Osnivanje i djelovanje Obrtničkog udruženja u kotaru Ilok od 1927–1941 (str. 105–127). Na podlagi arhivskih virov in literature obdeluje stanje obrti v letih velike gospodarske krize in po njej.

Ivan Erceg objavlja strokovni članek Obavijest i znanstveni osvrt na dva ekonomsko-povijesna djela (str. 129–139). V njem s stališča Hrvaške obravnava in dopolnjuje knjigo David F. Good, *Der wirtschaftliche Aufstieg des Habsburgerreiches 1750–1914, Forschungen zur Geschichte des Donauraumes, Band 7, Herman Böhlau Nachf. Wien-Köln-Graz, 1986, 290 str.* Kritika se nanaša predvsem na dejstvo, da je v delu upoštevana le nemška, ne pa tudi slovanska in madžarska literatura. V drugi knjigi: Antonio Di Vittorio – Sergio Anselmi – Paola Pierucci: *Ragusa (Dubrovnik) una repubblica adriatica – Saggi di storia economica e finanziaria – cispalino. Istituto Editoriale universario, Monduzzi Editore, Bologna, 1994, 312 str.*, prikazuje in dopolnjuje 12 znanstvenih razprav iz obravnavane tematike.

Zadnji je strokovni članek Ivana Ercega Fond arhivske građe (filmovi) srijemske županije iz godine 1827/28. u Budimpešti i u Srijemskim Karlovcima (str. 141–150). Prikazan je podroben seznam davčnega popisa iz let 1827–1835, s katerim so urejana razna davčna vprašanja, zlasti državna kontribucija (*De regni conscriptione pro adjunctione Portarum deservitarum*).

Pri prikazu prejšnjih števil te revije sem že nekajkrat omenil, da povzetki v nemškem jeziku ne ustrezajo. Tako je tudi v št. 22. Ne samo, da večinoma niso uporabljeni običajni nemški izrazi iz ekonomske zgodovine, temveč tudi številni naravnost napačni izrazi (die Leibeigenen namesto die Untertanen, der Lehsherr namesto Grundherr, der Besitz nam. der Bauerngrund, die Hufe, Hube, der Herrscher nam. die Territorialgrundherrschaft, itn.). Škoda, ker se tako vrednost razprav v očeh tujcev močno razvrednoti.

Jože Maček

500 let kolegiatnega kapitlja v Novem mestu. Dolenjski zbornik 1996. Novo mesto : Dolenjski muzej, 1997. 252 strani.

Za Dolenjski zbornik, ki nosi letnico 1996, bi lahko rekli, da predstavlja piko na i vrsti prireditve, ki so se zvrstile od leta 1993 dalje, ko je kolegiatni kapitelj, ta ugledna novomeška in splošno slovenska cerkvena ustanova praznovala 500-letnico ustanovitve. Načrtovano je bilo, da bi ta številka vsebovala vse

referate, ki so bili vključeni v program dvodnevnega mednarodnega simpozija, ki je 22. in 23. aprila 1993 potekal v prošnji in je želel osvetliti pomembnejše vidike zgodovine kapitlja. Urednik zbornika dr. Stane Granda v uvodniku pove, da vseh 22 prispevkov ni bilo mogoče dobiti; čakanje nanje pa je bil glavni razlog, da je zbornik izšel šele v začetku leta 1997. Tako tokratni zbornik prinaša 18 prispevkov 17 avtorjev, ki skupaj z drugimi publikacijami, izdanimi ob istem jubileju (razstavni katalog, Prošti novomeškega kapitlja 1493–1993, popis Kapiteljski arhiv Novo mesto), zaokroženo postavlja častitljivo dolenjsko ustanovo v njeno zgodovinsko ozadje in v slovenski cerkveno-narodni okvir ter hkrati nudi dodatne možnosti njenega spoznavanja.

Globalna in groba razdelitev obravnavanih in objavljenih prispevkov nam omogoča, da jih razdelimo v dva osrednja sklopa: kapitelj v svojem bistvu in v razgibanih dejavnostih ter nekateri posamezni vidiki cerkvene navzočnosti v Novem mestu. Kakšno mesto in vlogo imajo kapitlji (stolni in kolegiatni) v zgodovini Cerkve in še posebej na Slovenskem, pojasnjuje prispevek Franceta Dolinarja.

Predzgodovini prostora, kjer se nahaja prošnja in kapiteljska cerkev in ima že dolgo naselitveno tradicijo, ter dvema arheološkima najdiščema (Marof in Kapiteljska njiva), ki sta v lasti novomeškega kapitlja, je namenjena razprava že pokojnega Toneta Kneza z naslovom Arheološko pričevanje kapitlja. Vlogo novomeškega kapitlja v urbanistični zasnovi Novega mesta, ki po svojih gradbenih in urbanističnih značilnostih predstavlja izjemo glede na druga srednjeveška mesta v celinskem delu Slovenije, obravnava Jelka Pirkovič. Za ustanovitev in utrditev mesta kapitlja v družbi drugih cerkvenih ustanov so bile pomembne številne listine. Za obdobje 1493–1509 jih izstopa kar osem, med katerimi nekatere po svoji strukturi in obliki pritegnejo posebno pozornost. Za njihovo predstavitev in transkripcijo je v svojem prispevku poskrbel Božo Otorepec; prepisi so objavljeni v prilogi. Skupnost kanonikov v Novem mestu je bila ustanovljena iz pastoralnih razlogov in takšna je bila tudi utemeljitev, ki so jo pripravili pobudniki. V teku stoletij so v oskrbo kapiteljskih članov prišle številne župnije na Dolenjskem in na Štajerskem. Novomeškemu kapitlju inkorporirane župnije in dolenjski arhidiakon, skupaj s pravnimi osnovami takšnih odnosov je preučil Jože Mlinarič ter sestavil seznam vseh kapitlju pridruženih župnij in vikariatov ter bratovščin z beneficiji (leta 1755 je v ta okvir spadalo kar 133 podružničnih cerkva).

Zaradi njegove vloge je posebno pozornost v obravnavi zaslužil dolenjski arhidiakon in nekateri vidnejši arhidiakoni. Tri razprave so obravnavale tri člane kapitlja, ki so se v cerkveno in kulturno zgodovino zapisali na izviran način. Vincenc Rajšp spregovori o novomeškem proštu Polydorju pl. Montagnani, ki je kapitelj vodil v dobi reformacije in protireformacije ter si zaradi svojega delovanja prislužil poseben sloves. O prizadevanju prošta Janeza Andreja pl. Stemberga, da bi dosegel ustanovitev škofije v Novem mestu, piše Ana Lavrič; kot že predhodni poskusi je bil tudi ta neuspešen. Skico za portret Matije Kastelca, uglednega novomeškega kanonika in baročnega književnika, je prispeval Jože Faganel. Podravnatelj semeniške knjižnice iz Gorice Luigi Tavano je pozornost namenil 143 pismom, ki jih je prvi goriški nadškof Karel Mihael Attems (ki je bil v letih 1756–74 tudi novomeški prošt) poslal svojemu prijatelju Francu Ksaverju Tauffererjerju, stiškem opatu, ter v njih našel vrsto dragocenih informacij o verskem in cerkvenem življenju v stiškem arhidiakonatu. Francoske oblasti so leta 1810 ukinile novomeški kapitelj in podržavile njegovo premoženje. Ponovno je kapitelj zaživel 1831. Razgiban čas od obnovitve do konca druge svetovne vojne sta v besedo prenesla Stane Granda (kapitelj v obdobju med obnovitvijo in začetkom II. svetovne vojne, dodana je priloga z opisom kapiteljskega gospodarstva iz leta 1831) in Andrej Vovko (kapitelj v letih 1941–1945).

Drugi del zbornika, če je ta delitev dovoljena, vsebuje prispevke o posameznih razsežnostih cerkvene navzočnosti v Novem mestu, pri katerem je svoj ugleden delež imel tudi kapitelj. Jože Ciperle je svojo pozornost namenil šolskim ustanovam Katoliške cerkve in še posebej kapiteljski šoli v Novem mestu; o šolarjih pri kapitlju govori tudi listina cesarja Maksimilijana iz leta 1509. Edo Škulj je za zbornik pripravil dva prispevka: v prvem je orisal zgodovino orgel v cerkvi sv. Miklavža (dodanih je 22 prilog z važnimi dokumenti, ki govorijo o šestih orglah, ki so bile doslej postavljene v kapiteljsko cerkev), v drugem je isto pozornost namenil orglam v frančiškanski cerkvi sv. Lenarta (sedanje so četrte; dodanih je trideset dokumentarnih pričevanj). Razprava Barbare Jaki je namenjena kornim klopem v kapiteljski cerkvi, ki jih je leta 1766 oskrbel prošt Karel Mihael Attems. Baročno fresko Marije Snežne v proštijski kapeli je preučil Ferdinand Šerbelj; freska po svoji sestavi in tipičnih značilnostih sodi med redkosti cerkvenega slikarstva pri nas. Pregled glasbenega življenja v obdobju klasicizma in ohranjenih sledov v novomeških arhivih je pripravil Tomaž Faganel. Zadnji prispevek v zborniku je pregled zgodovine navzočnosti in dejavnosti reda kapucinov v Novem mestu, ki so svojo skupnost ustanovili v letu 1658, do 1786, ko so novomeški kapucini dobili odlok o razpustu njihovega samostana, ker naj bi bil »za dušno pastirstvo nepotreben«. Pregled zgodovine je pripravil Metod Benedik.

Celovitemu orisu podobe kapitlja bi dodali še večjo vrednost, poleg kakšnega kronološko zasnovanega, predvsem prispevki s področja umetnostne zgodovine, ki so sicer bili predvideni in na simpoziju tudi predstavljeni, a jih uredniku ni uspelo pridobiti za tisk; v svoji uvodni predstavitvi to

obrazloži. Morda bi enako zanimivo bilo izvedeti, kako je navzočnost kapitlja vplivala na vsakodnevno življenje Novomeščanov in njihovo versko prakso, ali vprašanje, kaj bi ustanovitev škofije v Novem mestu pomenila za razvoj mesta samega in cerkvenega življenja nasploh. Nekaj vprašanj, povezanih s kapitljem in njegovim delovanjem, ostaja torej še za naslednja leta in radovednosti tistih, ki se bodo poglobljali v doslej zbrano gradivo. Mogoče pa je reči, da Dolenjski zbornik 1996 nudi bralcu obilje novih informacij in nam ugledno dolensko ustanovo naredi še bolj domačo in poznano. Tako v določeni meri pomeni nadgradnjo Vrhovčevega zgodovinskega dela iz leta 1891 in hkrati, v skladu z novimi pogledi in možnostmi raziskovalnega dela, odpira vedno nova vprašanja in izzive.

Bogdan Kolar

Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787. Josephinische Landesaufnahme 1764–1787 für das Gebiet der Republik Slowenien. 2. zvezek. Ed. Vincenc Rajšp, transl. Aleksandra Serše, Majda Ficko, Marija Grabnar, Vladimir Kološa. Ljubljana : Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Arhiv Republike Slovenije, 1996. 328 strani, 19 zvd.

Kot je bilo načrtovano, sta Znanstvenoraziskovalni center SAZU in Arhiv Republike Slovenije v roku enega leta izdala drugi zvezek jožefinske izmere, ki je za slovensko ozemlje nastala v času od 1784 do 1787 (poročilo o prvem zvezku glej v ZČ, 50/3, 1996, str. 457–459). O nastanku gradiva in njegovi dosedanji uporabi sem razpravljaval v poročilu o prvem zvezku. Tudi drugi zvezek je urejen po istem sistemu in obliki kot prvi.

V drugem zvezku so zajeta mesta in trgi Ljubljana, Vrhnika, Litija, Višnja Gora in Brežice z okolico ter starodavni cistercijski samostan Stična. Obdelane so sekcije 189, 190, 191, 201, 202, 203, 204, 205, 212, 213, 214, 215, 216, 219, 220. Jožefinska izmera je izdelana v dveh delih. V prvem delu je opis pokrajine po sekcijah v nemškem originalu (transliteracija iz gotice) in slovenskem prevodu (to zamudno delo so izvršno opravili: Aleksandra Serše, Majda Ficko, Marija Grabnar, Vladimir Kološa). Toponomijo posameznih sekcij in seznam (indeks) takratnih in današnjih poimenovanih krajev pa je prispeval vodja projekta Vincencij Rajšp.

Drugi del predstavljajo barvni zemljevidi v originalni velikosti 24 x 62 cm. Devetnajst izredno kvalitetnih reprodukcij kart (zemljevidov) originalov z izredno kartografsko barvitostjo predstavlja pokrajinsko podobo Ljubljanskega barja, Cerknice s Cerkniškim jezerom, dolino reke Krke, področje Višnje Gore, Grosupljega in Trebnjega, dolino reke Mirne ter reko Savo od Litije, Zidanega Mosta, Radeč do Brežic. Sami zemljevidi so vzorni primerki tedaj najsodobnejše kartografije. Jožefinski vojaški zemljevidi na osnovi natančne izdelave posredujejo dragocene podatke o kulturni pokrajini. Tako karte kot priloženi opisi pa predstavljajo dragocen vir za preučevanje številnih vprašanj o preteklosti posameznih področij, od vegetacije do sestave tal, od poselitve do ohranjenosti posameznih kulturnih spomenikov (gradov, cerkva, bivališč), od vremenskih in hidroloških razmer do objektov, pomembnih za proučevanje gospodarske zgodovine. Na dveh primerih bi skušal opozoriti na izredno bogato gradivo, ki ga nudijo tako karte kot opisi. Številni podatki bodo lahko zadovoljili strokovnjake različnih raziskovalnih področij.

Mesta in vasi so na kartah prikazani v miniaturnih tlorisih, ki kažejo ustrezno podobo kraja. Talni načrt Ljubljane z razporeditvijo ulic, oznako posameznih pomembnih objektov (cerkva, samostanov, ostankov obzidja) in predmestij daje predstavo mesta z druge polovice 18. stoletja. Na karti je upoštevan že novi Gruberjev prekop, saj je bil zgrajen neposredno pred mapiranjem. V opisu je posebej navedeno, da je »Ljubljana deželno knežje glavno mesto, kjer so nadškofija s stolnico, deželna hiša, okrožni urad, nato trdno grajene hiše. Mesto je sčasoma dobilo trdno zgrajene zgradbe, edino nekaj hiš v predmestjih je lesenih. Na t.i. Grajskem hribu je stari deželni grad, ki je bil sedež starih deželnih knezov, utrjen je po starem gradbenem načinu, sedaj nenaseljen in namenjen je za mestni zapor. V šentpeterskem predmestju je vojaška kasarna, kjer sta trenutno dva bataljona. Dalje ob reki Ljubljanici je na t.i. Bregu glavni bankalni urad za vso deželo«. Za Gruberjev prekop pa imajo popisovalci naslednje pripombe: »Odvajalni kanal je naprava, s katero so si prizadevali izsušiti bližnje močvirje, da bi preprečili poplave. Most preko tega kanala je na Karlovški cesti 100 korakov dolg, 10 širok, je kamnit in trdno zgrajen. Pod njim je zapornica, ki to vodo zadržuje, da ne bi ob velikih poplavah povzročala škode onkraj Ljubljane. Koristnost in uporabnost tega kanala ni taka kot so glede na porabljena sredstva predvidevali.« Tloris Ljubljane in dodani opisi bi zaslužili podrobnejšo obravnavo strokovnjakov s področja urbanizma in umetnostne zgodovine.

Za proučevanje gospodarske zgodovine na področju, ki ga zajemajo sekcije v drugi knjigi, so upoštevanja vredni naslednji podatki. V okolici Ljubljane je takrat delovalo več raznovrstnih proizvodnih obratov. V Selu je bila suknarna, pri gradu Fužine je bila majhna kovačnica in štirje leseni mlini, v Glincah

na Viču tobačni mlin, v Zadvoru pri Dobrunjah pa tovarna smodnika in trije leseni mlinci za smodnik. V bližini Radeč na potoku Sopota pod Žebnikom je omenjen papirni mlin. Blizu Zagradca je bila v vasi Fužine upravljavska hiša, v opombi pa je rečeno, da so tam zelo znamenite fužine (delovale že v 16. stoletju) in da večina prebivalcev tega področja živi od njih, tako da dovažajo les in oglje. Pri opisu gozda v bližini Ambrusa je zapisano, da je tam redki bukovi gozd, kjer pridobivajo oglje, ki ga potrebujejo v Fužinah in ga tja tovorijo s konji. V prostornem, toda zapuščenem gradu Dob pri Rakovniku blizu Šentruperta je tovarna usnja. Nad Loko pri Zidanem mostu je na najbolj izrazitem hribu cerkev sv. Lovrenca. Pod vrhom v smeri proti Lokovcu so kopali kositer in drugo rudo, vendar to opuščajo. Žila namreč presiha, izdatki pa menda presegajo dohodke. Zaradi steklarne pri Svibnu je v Legnamskem vrhu visok gozd že zelo iztrebljen. Na podoben ekološki problem opozarja tudi podatek, da je zaradi oglarjenja gozd v okolici Vidma pri Krškem popolnoma izsekan. Glažute izpod Veternika, kjer je gozd prav tako zelo iztrebljen, nameravajo prestaviti v predel pod Henino, t.j. v dolino od Lahovega grabna do Polane. V ta namen bodo začeli izkoriščati velik gozd pod Lisco.

Kmečka trgovina je bila vezana tudi na prodajo pridelkov v bližnjo in daljno okolico. Kam so vozili svoje pridelke in na kakšen način, nam povedo posamezni zapisi. Kmetje iz Studenca pri Igu in sosednjih krajev so pridelke vozili po Ižci ali pa z enoosnimi vozički po cesti v Ljubljano. Prebivalci vasi Bezuljak, Kožljek, Dobec in Stražišče pri Uncu so pridelke lahko prepeljali deloma s tovrnimi konji, deloma pa z majhnimi kmečkimi vozovi do ceste na Uncu, nato pa po njej v Trst ali Ljubljano. Pot, ki pelje iz Spodnje Pohance proti Dolenji vasi in naprej proti Krškemu, je, kot je ugotovljeno v opisu, vseskozi prevozna, kajti na njej je razvita močna trgovina z vinom. Danes bi takšno cesto poimenovali kot »vinsko cesto«. Še in še bi lahko brskali po opisih in kartah, povezovali in analizirali podatke in predstavili z različnih zornih kotov slovenske dežele, kakršne so bile pred dvesto leti.

Uvodne misli so prispevali Feliks J. Bister, Erich Hillbrand in Vincenc Rajšp z dopolnjenimi študijami o viru. Medtem ko so bili članki v prvem zvezku dvojezični, nemško-slovenski, se bo s prevodom nekaterih tekstov v angleščino krog bralcev in uporabnikov še razširil. Ta enkratni projekt izdaje pomembnega staroavstrijskega zemljevida je izreden prispevek k skupni zgodovini srednje Evrope in hkrati tudi izziv za druge dežele in države, ki jih je mapiranje zajelo, da sledijo slovenskemu zgledu.

Ignacij Voje

Thorikild Kjaergaard, **The Danish Revolution 1500–1800. An Ecohistorical Interpretation.** Translated by David Hohnen. Studies in environment and history. Cambridge, New York, Melbourne : University Press, 1994. 314 strani

Že dobro stoletje je Danska najbolj uspešna kmetijska dežela evropskega tipa, t.j. takega, kjer ni na voljo veliko kmetijskih zemljišč, v nasprotju s severnoameriškim, kanadskim in avstralskim, kjer zemljišča niso omejujoč dejavnik. Toda Danska je postala takšna šele, ko je prebrodila veliko okoljsko (ekološko) krizo, ki jo je zajela v 18. stoletju. Nekako do 16. stoletja je bila ta sicer rodovitna dežela v ekološkem ravnovesju: deleži kmetijskih, gozdnih in drugih zemljišč ter voda in pridelki ter ulovi z njih so se ujemali s potrebami prebivalstva po živežu. Dežela je tedaj seveda bila še v glavnem avtarkična. Gozd je okoli leta 1600 pokrival še približno četrtno ozemlja, kar dokazuje, da so gozdove že v prejšnjih stoletjih sorazmerno močno krčili, leta 1750 le še 8–10 %, zdaj pa gotovo še bistveno manj. Ker osuševanje močvirskih zemljišč, ki jih je na Danskem veliko, tedaj še ni bilo mogoče v večjem obsegu, je seveda pridobivanje kmetijskih zemljišč bilo mogoče predvsem s krčenjem gozdov. Hitra rast prebivalstva je ta pojav še pospeševala. Še prej pa velja omeniti, da so tla na Danskem drobno peščena in podvržena peščenim viharjem in seveda izpiranju. Že tako ne prav obsežne gozdove (pri nas je bilo ob dokončni izdelavi franciscejskega katastra okoli leta 1830 32 % gozdov, zdaj jih je okoli 54 % državnega ozemlja) so krčili za pridobivanje kmetijskih zemljišč in za les, ki je bil tedaj še skoraj edini vir energije (poleg človeške in vprežnih živali) in najpomembnejša surovina. Odnášanje vrhnje plasti tal z vetrovno in vodno erozijo, siromašenje rodovitnosti zemljišč, ker je bilo gnojenje z živalskimi iztrebki ob tripoljnem gospodarjenju sila skromno, zniževanje števila živine in številne nalezljive živalske bolezni (zlasti goveda, ne nazadnje tudi človeške bolezni – kuga, malarija, jetika, koze), so povzročile pravo ekološko krizo, ki je zelo pestila tedanje prebivalstvo in je pustila kvarne posledice tudi v pokrajini. Zanimivo je, kako nezanesljiv je ljudski spomin. Svetli bukovi gozdovi, dišeče žive meje ali rodovitna polja z deteljo, ki so značilnosti šele 19. stoletja, pesniki in pisatelji v svojih opisih projicirajo nazaj v prejšnja stoletja, ko tega še sploh ni bilo. V gozdovih so prevladovali hrasti. Prehod od te drevesne vrste na bukev pa je nedvomno poslabšanje kakovosti gozda, da gospodarske škode ne omenjam.

Pisec navaja, da so krizo prebrodili v 19. stoletju z biotehnoško revolucijo. Dozdaj smo ta pojav navadno imenovali agrarno revolucijo ali agrarnotehnični prevrat, ki je spremljevalni ali ponekod celo predhodni pojav industrijske revolucije. Izraz biotehnoška revolucija bi bilo bolje nameniti za uvajanje dosežkov sedanje biotehnologije (namerni prenos zaželenih genov iz sorazmerno tujih organizmov, transgene rastline, pridobivanje npr. človeških substanc z bakterijami, itn.), ki pa je znanstveno tako zahtevna, da ni mogoča nikakršna primerjava s sorazmerno preprostimi postopki agrarne revolucije.

Podrobnejši opis teh postopkov seveda daleč presega možnosti in potrebe tega prikaza, omenim naj le, da so zajeti vsi faktorji, ki so omogočili vrnitev v ravnovesno stanje (seveda na mnogo višji ravni). Posebej velja omeniti, da so na Danskem že zgodaj začeli uvajati arondacijo in komasacijo zemljišč ter razseljevanje vasi, ki še zdaj daje značaj tamkajšnjemu podeželju, v nasprotju s stanjem pri nas, kjer se tega še dozdaj skoraj nismo lotili, tako da ima tam vsak kmet svoje posestvo v enem kosu. To je seveda gospodarsko zelo ugodno in tam lažje, ker je pokrajina zelo izenačena in omogoča lahko obdelavo tal.

Obravnavana knjiga prikazuje na konkretnem zgledu Danske nastanek ekološke krize že v prejšnjih stoletjih in ne v zadnjih desetletjih, kot radi trdijo ekopessimisti brez zgodovinskega vpogleda. Nakazuje pa tudi, kako je mogoče krizo prebroditi.

Jože Maček

Vera Kržišnik-Bukić, **Bosanska identiteta. Med preteklostjo in prihodnostjo**. Ljubljana : Inštitut za narodnostna vprašanja, 1996. 135 strani.

Knjiga Vere Kržišnik-Bukić »Bosanska identiteta« je izšla neposredno po »daytonskem sporazumu«, to je v času, ko je bosanska kriza dosegla svoj tragični višek. Reševanje bosanskega narodnostnega vprašanja se je znašlo spet na začetku, kajti nadaljnja usoda BiH je odvisna od sprave, strpnosti in ponovnega sožitja treh konstitutivnih narodov. Zato bo knjiga privlačna in poučna za slovenskega bralca, ki ga problematika nemirnega Balkana zanima. Napisana je na razumljiv, strpen in strokoven način. Študija je poskus bolj ali manj strnjene zgodovinske sinteze bosanskega narodnostnega vprašanja. Posebej zanima avtorico identitetni presek bosanskega danes in jutri.

Zgodovinski razvoj Bosne in Hercegovine je zelo specifičen in z ozirom na osrednjo lego na Balkanskem polotoku, heterogen. BiH je v zgodovinskem razvoju šla skozi vse faze, ki so jih doživljali ostali narodi in pokrajine v jugovzhodnem delu Evrope. Toda v Bosni ima vsaka faza svoje specifičnosti, ki so vplivale na oblikovanje bosanske identitete. Odločilno je bilo obdobje v času selitev narodov od 5. stoletja dalje, ko se je sesula ureditev, ki se je oblikovala v času rimskega imperija. Da je BiH dokaj pozno stopila na zgodovinsko prizorišče, je posledica geografske konfiguracije tal – hribovitega področja, težje dostopnosti in odmaknjenosti od pomembnejših komunikacij. Kljub temu se v BiH odvijajo vsi zgodovinski procesi, ki so značilni za evropsko družbo od 6. stoletja dalje, ko se v bosanski prostor naselijo slovanska plemena. Seveda se ti procesi odvijajo počasneje in z zamudo.

Dokaj temno in nejasno je zgodnjersrednjeveško obdobje, ki traja v Bosni od 6. do 12. stoletja, čeprav tudi v tem obdobju zasledimo dokaj močne razvojne tendence tako na družbenem kot na političnem področju. Zaradi pomanjkanja virov so ti premiki komaj opazni.

Srednjeveško obdobje (od 12. do 15. stoletja) zaznamuje razgibano politično, gospodarsko, družbeno in kulturno življenje, ki ima izrazito samonikle poteze (slab položaj vladarja in rodbine Kotromaničev, odločilna vloga plemiškega sabora, vpliv heretične bosanske cerkve, viden gospodarski napredek v rudarstvu in trgovini, posebne oblike kulturnega izražanja). Bosansko srednjeveško obdobje je za nastajanje bosanske identitete prav gotovo najplodnejše. To je čas nastanka, utrjevanja in vsebinskega bogatenja pojma bosanstva. Do prihoda Turkov na Balkan se je na južnoslovanskem prostoru, prav tako tudi v Bosni, oblikovala nacionalna zavest podobno kot drugod v Evropi. Oblikovala se je kot zavest o jezikovni in politični povezanosti prebivalstva v fevdalni državi.

Perspektivni razvoj v smislu oblikovanja bosanske identitete je zavrl prodor osmanskih Turkov. Večstoletno turško obdobje je v zgodovinski razvoj BiH prineslo odločilne strukturalne spremembe. Po letu 1463 so na področju BiH ustanovili več sandžakov, ki so se leta 1570 povezali v večjo upravno enoto Bosanski pašaluk. Ker je ležal na obrobju osmanske države v konfrontaciji s habsburškim teritorijem, je ta politično upravna enota dobila večjo samostojnost in je predstavljala odskočno desko za prodor osmanskih Turkov proti zahodni Evropi. Turška osvojitvev je v BiH ustvarila pogoje za specifičen razvoj družbenega in kulturnega življenja ter posredovala poseben način civilizacije (množična islamizacija domorodnega prebivalstva, migracijski procesi, orientalna kultura, urbanizacija). Prodor islama v versko mešano Bosno (katolištvo-frančiškani, pravoslavje, ostanki bosanske cerkve) je vnesel sicer diskontinuiteto v družbeno

življenje, vendar ni pomenil tudi izgube bosanske identitete njenega prebivalstva. V Bosni so se med prebivalci razvile skrite notranje vezi, ki so spontano ustvarjale vzdušje tolerance med pripadniki različnih verskih skupnosti. Zdi se, da je bilo to privajanje »vseh na vse« izjemen etnični dosežek, ki ga je Evropa razumela šele mnogo kasneje.

Avtorica je pokazala izredno dobro poznavanje razmer v Bosni v sodobnem zgodovinskem obdobju, kateremu je posvetila tudi največ pozornosti. Čeprav je bilo obdobje avstroogrške vladavine v Bosni desetkrat krajše od turškega, so se v razreševanju bosanskega nacionalnega vprašanja zgodile velike spremembe. Takrat je bilo več poskusov oblikovanja enotnega »bosanskega naroda« (Benjamin Kallay, kapetan Husein Gradašćević, fra Ivan Franjo Jukić), vendar so se vsi ti poskusi končali neuspešno. Toda to je tudi čas dokončne institucionalizirane polarizacije na tri osnovne bosansko-hercegovske nacionalne skupnosti po verskem kriteriju. Prav ta etnoreligijska heterogenost kot temeljna značilnost bosanske identitete je omogočila v naslednjih sto letih dve grozoviti kataklizmi bosanskega ljudstva: v času druge svetovne vojne in leta 1991.

V času II. svetovne vojne, ko je bila identiteta Bosne povezana z vojaškimi in političnimi zgodovinsko pomembnimi dogodki (ofenzive, I. in II. zasedanje AVNOJ-a), in takoj po vojni, ko je KPJ s konceptom »bratstva in enotnosti« vsilila splošno narodno očiščenje, se je zdelo, kot meni avtorica, da je v teh naporih bosansko narodnostno vprašanje rešeno. S »priznanjem« naroda Muslimanov v šestdesetih letih pa je bilo bosansko narodnostno vprašanje potisnjeno v ozadje. V hudo bolni Jugoslaviji na začetku devetdesetih let, v ozračju razpadanja enopartijskega komunističnega sistema, so v Bosni vzniknile izključno nacionalno profilirane politične stranke v demokratični preobledi. Razpad Jugoslavije sodi med najusodnejše zgodovinske prelomnice v življenju Bosne in nakazuje njeno nadaljnjo usodo. Povzročil je, da so bili dani pogoji za nastanek nadnarodne, ali kot pravi avtorica, nove etničnosti, ki bi temeljila na državni neodvisnosti. Zanimivo je, da se je Bosna, seveda v drugačnih zgodovinskih okoliščinah, natančno po 600 letih (1391 je umrl kralj Tvrtko I., eden najuspešnejših bosanskih vladarjev) spet približala srednjeveškemu zenitu svoje državnosti. Svojo državno samostojnost želi sedaj Bosna in Hercegovina nasloniti na tradicijo srednjeveške identitete (takrat Bosna ni bila niti muslimanska, niti srbska, niti hrvaška). Leta 1992 je namreč za državni grb sprejela grb kralja Tvrtka I. (objavljen na ovitku knjige).

Kakšna je videti bosanska identiteta v bližnji prihodnosti, se sprašuje avtorica. Bosanski Muslimani so se končno prav v času agresije na BiH javno in uradno samoopredelili. Poimenovali so se za Bošnjake, kot se je to vsiljeno zgodilo že pred stoletjem v času Avstro-Ogrske. Sedaj je prišlo do novega narodnega imena zaradi neprimernosti verskega označevanja naroda. Z imensko promocijo bošnjaštva so želeli oznaniti narodno voljo za preživetje. Ker obstaja grupacija, ki meni, da bošnjaštvo pripada samo Muslimanom, brez dvoma zavira bošnjaško samoidentifikacijo onih bosanskih Srbov in Hrvatov, ki so zanj zainteresirani. Kljub mnogim zaviralnim momentom (vpliv sosednjih držav Srbije in Hrvatske), se je razvoj začel naravnjavati k skupnemu bosanstvu. Vzoren primer je mesto Sarajevo – primer modernega družbeno-skupinskega sožitja v Evropi.

To, kar se je dogajalo v BiH po letu 1991, ni toliko posledica preteklosti, ki je bila bolj naklonjena zblizjevanju in povezovanju ljudi, pač pa posledica razmišljanja in opredelitev »voditeljev« ali skupin političnih grupacij, ki svoje poglede na nacionalno opredelitev gradijo na mitologiji. Preteklost jih ne zanima, ali pa je nočejo razumeti. Iz analize in predstavitve bosanskega narodnega vprašanja sledi, da problem bosanske identitete skoraj ni primerljiv s pojmovanjem narodnostne in nacionalne identitete drugih narodov.

Vera Kržišnik-Bukić s historično-sociološkim pristopom na podlagi že dosedanjih dognanj uporabljene znanstvene literature ter osebnih raziskovalnih študij podaja pregled stičiščnih koordinat bosanske identitete v preteklosti vse do sodobnega zgodovinskega trenutka ter razlaga okoliščine, ki so vplivale in vplivajo na kontinuiteto oziroma diskontinuiteto bosanskega narodnostnega vprašanja.

Publikaciji sta dodana obsežna povzetka v angleškem in nemškem jeziku ter spisek literature, ki je izrazito selektivna in obravnava navedeno problematiko. Slikovno gradivo predstavlja najbolj značilne identitetne motive iz tisočletne zgodovine Bosne ter nas seznanja z bogato kulturno dediščino Bosne in Hercegovine.

Ignacij Voje

Foibe. Il peso del passato. Venezia Giulia 1943–1945. Ur. Giampaolo Valdevit. Venezia : Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli – Venezia Giulia – Marsilio, 1997. 127 strani.

Kot v uvodni besedi pove Giampaolo Valdevit, je delo namenjeno italijanski javnosti, da bi se seznanila s pomembnim zgodovinskim pojavom in z njegovimi interpretacijami, s pojavom, ki je na

vsedrjavni ravni ostajal dolgo nepoznan, kljub temu da je bil predmet historiografskih raziskovanj in da že desetletja buri tržaško in goriško italijansko javnost. Tako fojbe kot obdobje angloameriške uprave cone A in istrskega begunstva niso bile prezrte teme, kot so danes prepričani italijanski mediji in celo nekateri politiki. Res pa je, trdi Valdevit, da se je z njimi ukvarjal in soočal le omejen krog največkrat strokovne javnosti.

Če se je za povojno Italijo, ki je vse svoje energije vlagala v obnovo, vprašanje vzhodne meje razrešilo in zapečatilo z mirovno pogodbo leta 1947, je za italijansko prebivalstvo, živeče v Julijski krajini, ostajalo še naprej sporno in odprto. Po Valdevitu slednje ni znalo pritegniti pozornosti italijanskega naroda in je prav zaradi rimske neodzivnosti zašlo v obsesivno ukvarjanje s preteklostjo: fojbe so postale krajevno vedno vnovčljiva dediščina. Za tržaško in goriško hranjenje z zgodovinskimi okostnjaki išče Valdevit potemtakem krivce in Rimu, v naravnosti italijanskega povojnega razreda.

Toda zgodovinska dejstva govorijo po mojem drugače. Kljub protislovnemu vedenju je Rim vendarle poskrbel, da je usoda Trsta in Gorice stopila v ospredje italijanskega imaginarija, italijanskih medijev, ministrskih pisarn in nenazadnje njihovih proračunov. Nesposobnost uresničitve demokratičnih načel in pristajanje na drugorazrednost Slovencev, kar se je že v prvih povojnih mesecih najbolje pokazalo v Slovenski Benečiji, pa kaže prav tako na sožitje centra in periferije. Prav dogajanje na tistem delu ozemlja, ki ga je Italija najprej pridobila, postavlja na glavo Valdevitevo tezo, da se je na vzhodni meji po koncu vojne veskozi bila bitka med demokracijo in totalitarizmom in da je bilo početje demokratično oklicanih oblasti tudi vselej zakonito. Najprej v Beneški Sloveniji, potem pa tudi na Goriškem in Tržaškem, se je pokazala ozkogledost italijanskega vodilnega razreda, ki ni bil sposoben radikalno preseči večvrednostnega kompleksa in najti v večetničnosti obmejnega prostora kulturnega in političnega bogastva.

Ker je treba po Valdevitovem mnenju umestiti fenomen fojb v kontekst italijanske zgodovine in ga očistiti lokalističnih odpadkov, se mi ob tem zastavlja še eno vprašanje: kako vključiti zgodovino večetničnega teritorija v nacionalno zgodovino? Dobro vemo, da zgodovino Julijske krajine in Primorske pišejo tako italijanski kot slovenski zgodovinarji. Je ena objektivnejša, resničnejša od druge? Zgodovinarji naj bi se za razliko od amaterjev in domoznancev opirali na vire, k njim pristopali z znanstvenim instrumentarijem, toda čeprav si prizadevajo za nepristransko branje zgodovine, so otroci časa in družbe, v kateri živijo, in kot taki podvrženi njenim vplivom pri približevanju zgodovinski resnici.

Bralna mreža, ki jo Valdevit uporablja v svoji razpravi, je grajena na bipolarnosti nasprotujočih si sil, nacij-držav in iredentizmov, ki iz periferije pogojujeta center, in zato samoumevno dopušča poenostavljanje in enozvočno branje povojnih dogajanj. Menim namreč, da se Valdevit kot opazovalec preteklega dogajanja ne postavi na vsa možna gledišča, ki so mu dana in so vendarle predpogoj globalnega videnja nasilnih dogodkov v maju in juniju leta 1945. Če so dogodki zgodovinski prah dolgotrajnih procesov, pena najglobljih vodnih tokov, kot trdi F. Braudel, potem je treba vzgibe povojnega nasilja iskati v globljih plasteh zgodovinskega toka, ki so zaznamovale družbene prakse, v nacionalni nestrpnosti, ki je od srede druge polovice 19. stoletja znala pridobivati vse večje število privrženecv.

Ali so iz konteksta ekstrahirane izjave tedanjih slovenskih očividcev res lahko priča o slovenski maščevalnosti, potrdilo o izbruhu »iracionalnega« in radikalnem preobratu vrednot? Odgovornost jugoslovanskih oblasti, zlasti OZNE, je ob branju dokumentov na dlani, toda od kod politični konsenz, ki so ga takratne partizanske oblasti uživale med primorskimi Slovenci? Morda je treba vzroke zanj iskati v krvoločnosti večinskega dela slovenskega prebivalstva, v množični izprijenosti? Odgovor tiči v miselnem svetu in sistemu vrednot takratnih zgodovinskih akterjev, ki jih je dvajsetletje fašističnega režima in obdobje vojne močno zaznamovalo, v razpoznavanju tega, kar Valdevit imenuje iracionalno, ki ni, kot potrjujejo zlasti številne študije francoske nove zgodovine, tako nerazpoznavno, kot bi si na prvi pogled predstavljali. Prepričana sem, da je naloga raziskovalca, ki preučuje politična dogajanja, da se sooči tudi z večznačno stvarnostjo, z dvomiji, ki jih na institucionalno-politično zgodovino oprte paradigme zaradi svoje togosti ne morejo povsem zajeti.

Kot ugotavlja Raul Pupo, avtor prispevka *Politično nasilje med vojno in v povojnem obdobju: primer julijskih fojb 1943–1945*, imajo »fojbe« ideološke, nacionalne in socialne korenine. Preštevanje žrtev po njegovem ni odločilnega pomena, pomembno pa je poznavanje obsega nasilnega obračunavanja. V dveh momentih, ko je novo nasledilo staro, to je v septembru 1943 in v maju 1945, so si sledila nasilna dejanja, ki so dejansko podaljšala vojno stanje. Pupo pripominja tudi, da se radikalni prelomi od francoske revolucije naprej niso dogodili brez preliivanja krvi. Žrtve v septembru 1943, kot tudi tiste v maju 1945, niso bile le kolaboracionisti, temveč tudi civilisti, člani CLN-a in antifašisti, ki so bili nasprotni jugoslovanskim oblastem. Pupo se sicer le delno strinja s Gallianom Fogarjem in Giovannijem Miccolijem, in potemtakem tudi z Nevenko Troho, da je bil izbruh nasilja po razpadu Italije in v maju 1945 posledica fašizma in vojne. Po njegovem ni šlo za spontan obračun, temveč za strategijo uničenja t.i. reakcije. Šlo je za revolucijo, ki je vodila neizprosno boj s svojimi sovražniki.

Tako iz razprave R. Pupa kot tudi iz prispevka Roberta Spazzalija je razvidno, da se osvetlitev fojbnemalokrat odvija na močvirnatih tleh, da so dokumentarne praznine še vedno velike in da dopuščajo manipuliranje s pomanjkljivimi podatki. Spazzalijev namen je namreč seznaniti bralca z razpoložljivim gradivom. Toda, namesto da bi postavil na kritično rešeto sezname žrtev, primerjal metodologijo zbiranja podatkov in končni rezultat, se odloča za nizanje seznamov, od Pirinovega, Papovega pa vse do Pahorjevega. Vprašanje večje ali manjše zanesljivosti virov ni povsem obdelano, tako kot tudi ni pojasnjen manko v številkah, zabeleženih v arhivskem gradivu, če le-te primerjamo s tistimi, objavljenimi v nekaterih seznamih.

Na obstoječe gradivo slovenskih arhivov se medtem opira študija Nevenke Trohe, slovenske zgodovinarke, ki se v zadnjih letih sistematično posveča raziskovanju povojnega časa v Trstu in v Istri. Vprašanje pridobivanja političnega konsenza je bilo po njenem zlasti v zadnjem letu vojne vseskozi v ospredju vodstva KPS. Spodbujanje italijansko-slovenskega bratstva je bila ena izmed oblik za njegovo pridobitev. Najnevarnejši tekmeč pri vzpostavitvi nadzora v Julijski krajini je bil CLN, in to za to, ker je bil kot antifašistična organizacija privilegirana sogovornik zaveznikov. Njegove pripadnike je bilo treba delegitimirati in jih predstaviti kot kolaboracioniste. Z mrzlično gradnjo državnega, upravnega in sodnega aparata so jugoslovanske oblasti poskušale zapolniti institucionalno praznino, ki pa je kljub vsem naporom vendarle obstajala, kar najbolj nazorno dokazujejo navodila, ki so prihajala iz političnih centrov, Ljubljane ter Beograda, in delovanje Ozne v krajevni stvarnosti. Trenja med Ozno in političnim vodstvom, s katerimi nas seznanja Trohova, vendarle pričajo o dvoumnem delovanju, ki ga Valdevit in Pupo ne zaznavata kot pomembnega. Med drugim Trohova ugotavlja tudi, da je večina likvidiranih sodelovala s fašisti in Nemci in da so bili t.i. nedolžni marsikdaj zaposleni v vojaških ali policijskih formacijah in so zato posebej bili fašistično državo in njena nasilja.

Že iz tega sintetičnega povzetka je razvidno, da argumentacije posameznih avtorjev med seboj odstopajo, da sta konceptualni okvir in bralna mreža prav tako neenotni, da pa je dialog med slovenskim in italijanskim zgodovinskim vpisjem vzpostavljen. Cilj tega dialoga pa ne sme postati priznanje, da je eno zgodovinsko vpisje vendarle sposobno objektivnejše rekonstrukcije kot drugo in da mora zato slednje avtomatično sprejeti njegove argumentacije in interpretacije. Cilj mora postati soočenje bralnih mrež in kritični pretres, kateremu lahko sledi pisanje ne italijanske ali slovenske nacionalne zgodovine, temveč zgodovine večnarodnostnega območja, ki ne dopušča ostro potegnjenih etničnih ločnic niti ob najbolj burnih zgodovinskih dogodkih. Ni namreč natančno dejstvo, da so se med žrtvami tako v septembru leta 1943, kot v maju in juniju leta 1945 znašli tudi Slovenci in Hrvati, in da so med likvidatorji bili tudi Italijani. Ni nezanimljivo, da so se povojna obračunavanja dogajala tudi drugod po Sloveniji, da se je novi red vzpostavljala z nasiljem marsikje v Evropi in da je zato potrebna umestitev povojnega nasilja v kontekst ne le italijanske, temveč tudi slovenske, jugoslovanske in nenazadnje tudi evropske zgodovine. Mogoče bo šele ta umestitev pokazala dejansko težo preteklosti.

Marta Verginella

OBVESTILA

Obvestila o delu Zveze zgodovinskih društev Slovenije

16. junija 1997 je bil sestanek Izvršilnega odbora Zveze zgodovinskih društev Slovenije (ZZDS), na katerem je bilo sklenjeno, da bo naslednje zborovanje slovenskih zgodovinarjev v Portorožu. Kraj je bil izbran tako z vidika regije kot tudi prenočitvenih možnosti. Osrednja tema zborovanja bo množična smrt na Slovenskem. Obravnavali bomo naravne nesreče, kužne in druge bolezni ter vojne z vidika človeških izgub od najstarejših do sodobnih časov. Poleg zgodovinarjev bomo skušali pritegniti še naravoslovca in zgodovinarja medicine.

12. junija 1997 je na pobudo Zveze zgodovinskih društev Slovenije predsednik Državnega zbora Republike Slovenije dr. Janez Podobnik sprejel delegacijo Zveze zgodovinskih društev Slovenije, ki so jo sestavljali prof.dr. Franc Rozman, dekan Pedagoške fakultete v Mariboru in podpredsednik naše zveze, izr.prof.dr. Jera Vodušek-Starič kot naša članica in predsednica Sveta za humanistiko pri Ministrstvu za znanost in tehnologijo, Barbara Šatej, prof.zgod. kot tajnica in doc.dr. Stane Granda kot predsednik ZZDS. Seznanili so ga s pomembnimi obletnicami, ki se jih bomo spominjali v letu 1998:

- 150-letnica odprave fevdalizma in razglasitve ideje Združene Slovenije,
- 130-letnica začetka taborskega gibanja,
- 90-letnica septembrskih dogodkov v Ljubljani,
- 80-letnica razpada Avstro-Ogrske, nastanka Države SHS in Kraljevine SHS,
- 50-letnica resolucije Informbiroja,
- 10-letnica procesa proti četverici.

Po izmenjavi mnenj in stališč so udeleženci sestanka skupno ugotovili, da so vse obletnice zelo zaznamovale našo preteklost in nedvomno vplivale tudi na sedanost. Osrednjo državno pozornost zasluži predvsem prva. Slovenski zgodovinarji so pod pokroviteljstvom Državnega zbora pripravljani v Mariboru sredi aprila naslednjega leta organizirati dvodnevni znanstveni simpozij »**Slovenija 1848–1998: iskanje lastne poti.**« Predsednik državnega zbora dr. Janez Podobnik je predlog načelno sprejel, dokončno stališče pa bo oblikoval kolegij Državnega zbora.

Društvo slovenskih pisateljev in Zveza zgodovinskih društev Slovenije sta ob dnevu slovenske državnosti objavili poziv slovenski javnosti, ki ga objavljamo v prilogi. Glede na stalne očitke na račun slovenskih zgodovinarjev v različnih medijih, bi pričakovali veliko večji odziv na stališča pisateljev in zgodovinarjev. Ugotavljamo, da postaja preteklost vse bolj sredstvo medsebojnih političnih obračunavanj. Raven znanja osnovnih zgodovinskih dejstev je neverjetno nizka. Očitno to mnogim ustreza, tudi veliki večini medijev, in zato nimajo interesa za strokovne pristope k obravnavi naše preteklosti. Zdi se, da je to prava vsebina gesla: «Pustimo zgodovino zgodovinarjem.»

Ne glede na nekatere nejasnosti si Zveza zgodovinskih društev Slovenije prizadeva naslednje leto izpeljati tako simpozij ob pomembnih obletnicah kot redno zborovanje. Za simpozij v Mariboru so Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete in njen Znanstveni inštitut, Oddelek za zgodovino Pedagoške fakultete v Mariboru, Inštitut za novejšo zgodovino, Inštitut za zgodovino Cerkve Teološke fakultete v Ljubljani, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU in Zveza zgodovinskih društev Slovenije sestavili pripravljalni odbor. Vodi ga predsednik ZZDS doc.dr. Stane Granda. Na treh dosedanjih sestankih so prišli do sklepa, da bo na simpoziju sedem osrednjih referatov in vrsta krajših koreferatov. Osrednji predavatelji bodo: akad.prof.dr. Vasilij Melik, dr. Žarko Lazarevič, prof.dr. Janez Juhant, prof.dr. Peter Vodopivec, dr. Jure Perovšek, prof.dr. Jože Pirjevec in prof.dr. Jera Vodušek-Starič. Zveza zgodovinskih društev Slovenije si bo prizadevala, da bi udeležbo na simpoziju učiteljem priporočilo tudi Ministrstvo za šolstvo in šport.

Izvršilni odbor Zveze zgodovinskih društev Slovenije je na svoji seji 3. novembra 1997 na podlagi soglasij devetih območnih društev sprejel svoj statut in v skladu z zakonom vložil prošnjo za registracijo na ustrezen upravni organ. Ob tem je bilo ugotovljeno, da se nekatera društva ne odzivajo na dopise zveze. Najbolj zapleten in nejasen je odnos z mariborskim društvom, na katerega letijo tudi očitki politizacije, ki ni

združljiva s poklicnim združenjem. Izvršilni odbor si bo še naprej prizadeval za ureditev odnosov z omenjenim društvom. V kolikor ne bo uspel, bo dejansko moral razmisliti o ustanovitvi območnega društva, ki bo del strokovne organizacije slovenskih zgodovinarjev. Nemogoče si je zamišljati, da drugo največje slovensko in povrh še univerzitetno mesto, ki ima tako znamenito preteklost strokovnega organiziranja zgodovinarjev, ne bi imelo organizacije, ki bi bila povezana z ostalimi slovenskimi kolegi.

Izvršilni odbor Zveze zgodovinskih društev Slovenije prosi vsa vodstva območnih zgodovinskih društev kot tudi posameznike, naše spoštovane kolege, za obvestila o nameravanih ali izvršenih strokovnih prireditvah, čeprav jih organizirajo druge ustanove. Ugotavlja, da je teh toliko, da nismo prepričani, da za vse vemo. Zveza si glede organiziranja območnih prireditev ničesar ne lasti, prav in kolegialno pa bi bilo, če bi se o njih medsebojno obveščali. Če to ni mogoče dolgoročno vnaprej, pa nam pošljite vsaj njihove programe s podatki, kdo in kaj bo oz. je dejansko predaval.

Barbara Šatej

Poziv Zveze zgodovinskih društev Slovenije in Društva slovenskih pisateljev javnosti

Prihodnje leto bo Slovenija, svobodna in samostojna, obhajala vrsto okroglih obletnic. Naša dolžnost je, da opozorimo še posebej na 150 let od razglasitve programa Združene Slovenije in 130 let od prvih velikih narodnih taborov. V evropski pomladi narodov 1848 so tudi Slovenci zahtevali združitev v skupno državno enoto z lastnim parlamentom in slovenskim uradnim jezikom. Dvajset let pozneje je bila ta misel potrjena na množičnih taborih na skoraj celotnem etničnem ozemlju in je postala stalnica resnične slovenske narodne politike. Ti za razvoj narodne zavesti in demokratične volje Slovencev nadvse pomembni dogodki stojijo na začetku moderne dobe slovenskega narodnega in političnega življenja, v kateri smo pa hudih preizkušnjah naposled dosegli samostojno slovensko državo. Zato sta obletnici priložnost za premislek tako o slovenski preteklosti kot o razpotjih sedanjega trenutka v življenju naroda, o njegovi mladi državi in o njeni prihodnosti. Ne bi smeli mimo nas brez vidnih javnih znamenj, da se zavedamo njunega pomena.

Zveza zgodovinskih društev Slovenije in Društvo slovenskih pisateljev, nestranskarški združenji slovenskih zgodovinarjev in pisateljev, pozivata slovensko javnost, posebej pa državna in politična predstavništva in zlasti šolske, kulturne in znanstvene ustanove, da obletnici primerno proslavimo.

Zveza zgodovinskih društev Slovenije:
dr. Stane Granda, predsednik

Društvo slovenskih pisateljev:
Evald Flisar, predsednik

Ljubljana, na Dan državnosti, 25. junija 1997

UDK 341.7(=8)+325.11(450.36)"69"

GESTRIN Ferdo, dr., akademik, redni univ. prof. v pok., SI-1000 Ljubljana, Gestrnova 1

Slovani v Italiji v zgodnjem srednjem veku

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 51/1997, št. 2 (107), str. 157–164, 33 cit.

Sn. (It., Sn., En.)

Razprava nakazuje naseljev Slovanov z Balkana na Apeninski polotok v zgodnjem srednjem veku kot posledico selitve ljudstev, vojske v agrarne kolonizacije v obdobju od prve polovice 7. stoletja dalje. Posebej opisuje slovenske kolonije na Mome Garganu in v Furlanji okrog leta 1000.

Avtorski izveček

UDK 355.422(436.5 Griffen)+398"13"

KOS Dušan, dr., univ. doc., višji znanstveni sodelavec, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, ZRC SAZU, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 4

Pot na Avalon

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 51/1997, št. 2 (107), str. 165–186, 91 cit.

Sn. (De., Sn., En.)

V bitki pri Grebinju (Griffen) na Koroskem leta 1293 je po legendi v *Otokarjevi rimani kroniki* iz začetka 14. stoletja padel kranjski vitez Viljem Svibenski. Njegova popularnost je botrovala nastanku legende, po kateri naj bi umiraloci Viljem izročil čudežni prstan, ki mu je doleži zagotavljal neperenagljivost, zrnogovornemu nasprotniku. O nadaljnji usodi njegovega trupla kronist molči, vendar je mogoče dogajanje ob smrti tega in drugih srednjeveških vitezov rekonstruirati z ozornostjo na splošne navade. Posmrtno dogajanje z Viljemovim truplom služi za model in rdečo nit raziskave o umiranju in posmrtnih aktivnostih med plenstvom in meščanstvom v poznem srednjem veku na ozemlju današnje Slovenije.

Avtorski izveček

UDK 929 Gregorij Karbonarji de Wsesenegg

BORISOV V. Peter, dr. sci. med., red. univ. prof., Univerza v Ljubljani, Medicinska fakulteta, Inštitut za zgodovino medicine, SI-1000 Ljubljana, Zalaška 7/a

Dr. Gregorij Karbonarji (Oglar, Voglar) de Wsesenegg (1651–1717) – zdravnik in diplomat

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 51/1997, št. 2 (107), str. 187–204, 73 cit.

Sn. (De., Sn., En.)

Dr. Gregorij Karbonarji je do 1687 deloval v Radgoni kot *magister sanitatis* in uspešno zatiral kugo, natanj je odpoval v Rusijo in bil kot edini Slovenec v zgodovini od 1688 osebnih zdravnik carja Petra Velikega. Spremljal ga je na popotovanjih po Zahodu in se udeležil mnogih bitk. Svedl so ga 1700 ujeti pri Narvi; iz rabotška je pošiljal ruski vladi tajna poročila o gibanju in številstnosti švedske vojske. Na intervencijo cesarja Leopolda I. je bil 1704 izpuščen in car Peter ga je imenoval za vladnega tajnega svetnika, avstrijski cesar pa ga je povabil v plemiški stan. Konec leta 1715 je Karbonarji odpoval iz Moskve, na poti je zbolel in 1717 na svojem domu v Naklem pri Kranju umrl.

Avtorski izveček

UDK 630:332.26(497.12)

KRESAL France, dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Gozdna veleposest ob likvidaciji agrarne reforme 1933 in problem socialne varnosti njenih namoščenecv

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 51/1997, št. 2 (107), str. 205–220, 33 cit.

Sn. (De., Sn., En.)

Razprava obravnava razvoj gozdne veleposesti v Sloveniji od zemljiške odveze in odprave zemljiških gosposiev 1853 do izvedbe agrarne reforme leta 1933. Na osnovi kratke zakonodaje ugotavlja, kakšen je bil status gozdarstevskega oseba, socialna varnost namoščenecv, delivcev in upokojencev ter analitično raziskuje njihove življenjske razmere.

Avtorski izveček

<p>UDC 929 Gregorij Karbonarij de Wiesenegg</p> <p>BORISOV V. Peter, MD, ScD, Ret. Full Professor, University in Ljubljana, Faculty of Medicine, Institute for the History of Medicine, SI-1000 Ljubljana, Zaloška 7/a</p> <p>Dr. Gregorius Carbonarius (Ogljar, Voglar) de Wiesenegg (1651–1717) – a Doctor and a Diplomat</p> <p><i>Zgodovinski časopis (Historical Review)</i>, Ljubljana, 51/1997, No. 2 (107), pp. 187–204, 73 notes</p> <p>Sn. (De., Sn., En.)</p> <p>Dr. Gregorius Carbonarius worked as <i>magister sanitatis</i> in Radgona (Radkersburg), successfully battling the plague until 1687, when he went to Russia where he became personal doctor to Czar Peter the Great in 1688. He accompanied the Czar on his journeys West and took part in many battles. In 1700 the Swedes captured him at Narva and imprisoned him until 1704. Dr. Carbonarius was sending secret messages to the Russian government on the movements and main-power of the Swedish army until he was set free in 1704 upon the intervention of Emperor Leopold I. Czar Peter the Great appointed him Government Secret Councillor, and he was made knight by the Austrian Emperor. At the end of 1715 Carbonarius left Moscow, took ill on the journey, and died in his home at Naklo (Slovenia) in 1717.</p> <p style="text-align: right;">Author's Abstract</p>	<p>UDC 341.7(=8)+325.11(450.36)"6/9"</p> <p>GESTRIN Ferdo, PhD, Academician, Ret. Full Professor, SI-1000 Ljubljana, Gestrinova 1</p> <p>Slavs in Italy in Early Middle Ages</p> <p><i>Zgodovinski časopis (Historical Review)</i>, Ljubljana, 51/1997, No. 2 (107), pp. 157–164, 33 notes</p> <p>Sn. (It., Sn., En.)</p> <p>The article deals with the settlement of Slavs on the Apennine Peninsula in the early Middle Ages which was the result of migrations of peoples and of military as well as agrarian colonisation in the period following the first part of the 7th century. Slovene colonies of Monte Gargano and Friuli (around the year 1000) are especially highlighted.</p> <p style="text-align: right;">Author's Abstract</p>
<p>UDC 630.332.26(497.12)</p> <p>KRESAL France, PhD, Senior Scientific Fellow, Institute for Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Kongressni trg 1</p> <p>The Great Forest Property In the Time of the 1933 Agrarian Reform Liquidation and the Problem of Social Security of Its Employees</p> <p><i>Zgodovinski časopis (Historical Review)</i>, Ljubljana, 51/1997, No. 2 (107), pp. 205–220, 33 notes.</p> <p>Sn. (De., Sn., En.)</p> <p>The article deals with the development of the great forest property in Slovenia from the 1853 land reforms and the ensuing abolishing of land domains to the 1933 realisation of agrarian reforms. Based on the legislation of that time it deals with foresters' status, social security of employees and retired personnel, and analyses their living conditions.</p> <p style="text-align: right;">Author's Abstract</p>	<p>UDC 355.422(436.5 Griffen)+398"13"</p> <p>KOS Dušan, PhD, Assistant Professor, Senior Scientific Fellow, Scientific-Research Centre at the Slovene Academy of Sciences and Arts, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 4</p> <p>The Road to Avalon</p> <p><i>Zgodovinski časopis (Historical Review)</i>, Ljubljana, 51/1997, No. 2 (107), pp. 165–186, 91 notes</p> <p>Sn. (De., Sn., En.)</p> <p>According to a legend from the <i>Ottokar's rhymed chronicle</i> from the beginning of the 14th century, Carniolian knight Wilhelm von Scharfenberg (Svibno) died in a battle of Griffen (Grebinič), Carinthia, in 1293. His immense popularity was manifested in the birth of a legend, according to which the dying Wilhelm handed over to his winning opponent the magic ring which had so far made him invincible. Although the author of the chronicle does not mention what had happened to the corpse, it is possible to reconstruct the events after the death of this as well as other medieval knights with the help of the general customs of the time. The events revolving around Wilhelm's corpse make it possible to reconstruct a model and to establish the main elements of the research of dying and after-death activities among the nobility and townspeople in late Middle Ages in the territory of today's Slovenia.</p> <p style="text-align: right;">Author's Abstract</p>

UDK 061.25.63(497.12)(091)

VIDOVIC-MIKLAVČIČ Anka, dr., višja znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Prispevek k zgodovini ustanovitve in dejavnosti Kmetijske zbornice v Sloveniji

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 51/1997, št. 2 (107), str. 221–233, 75 cit.

Sn. (De., Sn., En.)

Potrebo po »kmetickem stanovskem zastopstvu« je utemeljeval že J. Ev. Krek. V prvi jugoslovanski državi so kmetijske zbornice po večkratnih poskilih ustanovili šele 1937. Glede na volilni red in same volitve so v Sloveniji zbornični svetitvi in s tem vodstvo v petezhi meri pripadali slovenskemu delu JRZ. Ob tem ugotavljamo, da je zbornica dejansko prešla v vodstvo kmetiko-stanovske organizacije Kmetičke zveze. Pod okupacijo je delovala v mejni t.i. Ljubljanske pokrajine, pravno je prenehala spomladi 1942. Pod nemško okupacijo je znova pričela delovati, tudi tokrat samo v Ljubljanski pokrajini in še to le v okviru vojnih potreb.

Avtorski izvleček

UDK 78(497.12)“1941/1945“

KRIZNAR Franc, mag. habilitirani strokovni sodelavec za muzikologijo, glasbeni urednik, SI-4220 Škofja Loka, Reteče 127

Slovenska glasba v narodnoosvobodilnem boju (1941–1945)

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 51/1997, št. 2 (107), str. 235–239, 2 cit.

Sn. (En., Sn., En.)

Avtor razloži zgodovinski razvoj slovenske glasbe v narodnoosvobodilnem boju (1941–1945). Celotno obdobje razdeli na dva dela in ob zaključku navede še glasbeni opus tega časa. Med pomembnimi avtorji so bili aktivni udeleženci NOB tudi »klasiki« slovenske glasbe: B. Arnič, F. Bernardi, C. Cvetko, D. Cvetko, R. Gobec, D. Korotšek, M. Kozina, J. Kuhar, A. Lavrin, S. Marolt-Spink, K. Pahor, M. Pirnik, R. Simonič, F. Šivic, F. Sturm in D. Zebir.

Avtorski izvleček

UDK 325.25(4=50):32.019.5“1945/1954“

VOLK Sandi, diplomirani zgodovinar, vicolo degli Scaglioni 21, I-34141 Trst-Trieste

Italijanski begunci iz Istre kot subjekt »propagande Italijanstva« v Italiji in »nacionalne bonifikacije« v Trstu v letih 1945–1954 *Zgodovinski časopis*, Ljubljana, 51/1997, št. 2 (107), str. 241–254, 55 cit.

Sn. (It., Sn., En.)

Avtor analizira razvoj, značilnosti in načine politične uporabe problema italijanskih beguncev iz Istre po drugi svetovni vojni v Italiji. Na podlagi novih dokumentov iz arhiva Generalnega vladnega komisariata v Trstu (Commissariato Generale di Governo) posebej obravnava, razvoj matrnega naseljevanje beguncev za nacionalno bonifikacijo bivše Cone A Svobodnega tržiskega ozemlja. Izpostavljena je nečrtnost tega naseljevanja, ki je bilo uperjeno predvsem proti slovenski komponenti avtonomnega pribivalstva. Med številnimi državnimi ustanovami in drugimi organizacijami, ki so bile vpletene v uredničevanje tega matra, izstopa oddelčna vloga Odbora narodne osvoboditve za Istro (Comitato di Liberazione Nazionale dell'Istria). V zaključku so prikazane nekatere posledice politike italijanizacije na Tržškem.

Avtorski izvleček

UDK 929 Biber D.

REPE Božo, dr., univ. doc., Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, SI-1000 Ljubljana, Askercjeva 2

Dr. Dušan Biber – sedemdesetletnik

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 51/1997, št. 2 (107), str.257–259

Sn. (Sn., En.)

Dr. Dušan Biber se je rodil 25. maja 1926 v Ljubljani. Med 2. svetovno vojno je bil aktivist Osvobodilne fronte in nato partizanski vojni dopisnik. Osem mesecev je preživel v italijanskih koncentracijskih taboriščih. Po vojni se je nekaj časa ukvarjal z novinarstvom. Leta 1957 je iz zgodovine diplomiral na Filozofski fakulteti v Ljubljani, doktoriral pa leta 1964. Svojo delovno dobo je preživel kot raziskovalec na Institutu društvenih nauk v Beogradu, potem na Institutu za svernenemu istoriju v Beogradu, od leta 1974 pa na Institutu za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani (Institutu za novejšo zgodovino), kjer je leta 1992 tudi dočakan upokojitev. Področja njegovega znanstvenega dela se odražajo v njegovih objavah, med katerimi sta najpomembnejši knjiga *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941* (1966) in dokumentarna zbirka britanskih diplomatskih dokumentov *Tito – Churchill: sirno gibanje* (1981). Svoje prispevke je objavjal tudi v ZDA, Veliki Britaniji, Franciji, Nemčiji, Italiji in na Poljskem. Predaval je v doktorskih seminarjih univertz v Beogradu, Londonu, Stanfordu in Yaleu.

Avtorski izvleček

UDC 325.254(=50):32.019.5"1945/1954"

VOLK Sandi, BA, vicolo degli Scaglioni 21, I-34141 Trst-Trieste

Italian Refugees from Istria as Political Instruments of the »Propaganda of Italianism« in Italy and »National Reclaim« in Trieste in the Years 1945–1954

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 51/1997, No. 2 (107), pp. 241–254, 55 notes

Sn. (It., Sn., En.)

The author analyses the political use of Italian refugees from Istria in the post-war period in Italy, its evolution, characteristics and forms. In particular, on the ground of inedited documents found in the Record Office of the Government General Commissariat in Trieste, it is shown how the refugee settlement in former Zone A of the Free Territory of Trieste was planned in order to ethnically reclaim the land and how it evolved. Great emphasis is laid on the wilfulness and planning of this settlement, particularly directed against Slovene section of the native population. To accomplish this project several state institutions and various other organisations were involved; among these the »Istrian National Committee of Liberation« (Comitato di Liberazione Nazionale dell' Istria) stood out for its decisive role. The conclusion displays some of the consequences of such policy of Italianisation in the province of Trieste.

Author's Abstract

UDC 929 Biber D.

REPE Božo, PH.D., Assistant Professor, University in Ljubljana, Faculty of Arts, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2

Dr. Dušan Biber – Septuagenarian

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 51/1997, No. 2 (107), pp. 257–259

Sn. (Sn., En.)

Dr. Dušan Biber was born on May 25, 1926 in Ljubljana. During WW II he was a Slovene Liberation Front activist and later a partisan war correspondent. He spent eight months in concentration camps in Italy. After the war he worked as a journalist for some time. In 1957 he received his BA in history from the Faculty of Arts in Ljubljana, and his PhD in 1964. He worked as a researcher at the Social Sciences Institute and the Institute for Contemporary History in Belgrade, and from 1974 to 1992 when he retired at the Institute for the History of Worker's Movement (Inštitut za zgodovino delavskega gibanja) in Ljubljana (today: Institute for Modern History/Inštitut za novejšo zgodovino). The field of his research work is clearly evident in his writings. Two of his most prominent works are *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941* (Nazism and Germans in Yugoslavia 1833–1941; 1966) and a documented collection of British diplomatic documents entitled *Tito – Churchill: strogo tajno* (Tito – Churchill: Top Secret; 1981). His papers were published in the USA, Great Britain, France, Germany, Italy and Poland. He lectured in doctoral seminars in Belgrade, London, Stanford, and Yale.

Author's Abstract

UDC 061.25:63(497.12)(091)

VIDOVIČ-MIKLAVČIČ Anka, PH.D., Senior Scientific Fellow, Institute for Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

On the History of Chamber of Agriculture Establishment and Activities in Slovenia

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 51/1997, No. 2 (107), pp. 221–233, 75 notes

Sn. (De., Sn., En.)

Even though the need for farmers to have their own »representative bodies« had already been stressed by J. Ev. Krek, the Chambers of Agriculture in Yugoslav lands were constituted only in 1937. As far as electoral regulations and the elections themselves were concerned, the Chamber councillors in Slovenia – and thus the chamber leaders – belonged mainly to the Slovene part of the Yugoslav Radical Union (JRZ). It has been established that the Chamber leaders actually belonged to *Kmečka zveza* (Farmer's Union). During World War II the Chamber functioned within the so-called Ljubljana Province until the spring of 1942, and resumed its work under the German occupation, but also within the same territory, and only serving war requirements.

Author's Abstract

UDC 78(497.12)"1941/1945"

KRIŽNAR Franc, MA, Research Assistant, Music Editor, SI-4220 Škofja Loka, Reteče 127

Slovene Music During the National Liberation War (1941–1945)

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 51/1997, No. 2 (107), pp. 235–239, 2 notes

Sn. (En., Sn., En.)

The article deals with the historical development of Slovene music during the period of World War II (1941–1945). The four-year period is divided into two parts and followed by the music opus citations from both. Among other significant composers who worked during that period were also some »classical« Slovene composers, i.e. B. Armič, F. Bernard, C. Cvetko, D. Cvetko, R. Gobec, D. Koršec, M. Kozina, J. Kulhar, A. Lavrin, S. Marolt-Špič, K. Pahor, M. Pirnik, R. Simoniti, P. Šivic, F. Sturm, and D. Žebre.

Author's Abstract

ZGODOVINSKI ČASOPIS (ZČ)

osrednja slovenska historična revija
glasilo Zveze zgodovinskih društev Slovenije

Na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, v Ljubljani, Aškerčeva 2/I, tel: 061/1769-210, lahko dobite naslednje zvezke **Zgodovinskega časopisa (ZČ)**:

1/1947 (pon. 1977) – 560 SIT	31/1977, št. 4 – 440 SIT	42/1988, št. 4 – 420 SIT
2-3/1948-49 (1988) – 720 SIT	32/1978, št. 1-2 – 540 SIT	43/1989, št. 1 – 420 SIT
4/1950 (1987) – 680 SIT	32/1978, št. 3 – 420 SIT	43/1989, št. 2 – 420 SIT
5/1951 (1987) – 860 SIT	32/1978, št. 4 – 440 SIT	43/1989, št. 3 – 440 SIT
6-7/1952-53 (1986) – 1120 SIT	33/1979, št. 1 – 500 SIT	43/1989, št. 4 – 440 SIT
8/1954 (1990) – 780 SIT	33/1979, št. 2 – 440 SIT	44/1990, št. 1 – 420 SIT
9/1955 (1989) – 720 SIT	33/1979, št. 3 – 420 SIT	44/1990, št. 2 – 440 SIT
10-11/1956-57 (1990) – 780 SIT	33/1979, št. 4 – 360 SIT	44/1990, št. 3 – 440 SIT
12-13/1958-59 (1991) – 780 SIT	34/1980, št. 1-2 – 620 SIT	44/1990, št. 4 – 480 SIT
14/1960 (1993) – 840 SIT	34/1980, št. 3 – 300 SIT	45/1991, št. 1 – 480 SIT
15/1961 (1989) – 580 SIT	34/1980, št. 4 – 300 SIT	45/1991, št. 2 – 480 SIT
16/1962 (1991) – 640 SIT	35/1981, št. 1-2 – 500 SIT	45/1991, št. 3 – 440 SIT
17/1963 (1978) – 720 SIT	35/1981, št. 3 – 340 SIT	45/1991, št. 4 – 480 SIT
18/1964 (1980) – 700 SIT	35/1981, št. 4 – 280 SIT	46/1992, št. 1 – 420 SIT
19-20/1965-66 (1985) – 780 SIT	36/1982, št. 1-2 – 480 SIT	46/1992, št. 2 – 420 SIT
21/1967 (1992) – 700 SIT	36/1982, št. 3 – 300 SIT	46/1992, št. 3 – 360 SIT
22/1968, št. 1-2 (1983) – 440 SIT	36/1982, št. 4 – 280 SIT	46/1992, št. 4 – 440 SIT
22/1968, št. 3-4 (1994) – 840 SIT	37/1983, št. 1-2 – 420 SIT	47/1993, št. 1 – 600 SIT
23/1969, št. 1-2 (1989) – 500 SIT	37/1983, št. 3 – 280 SIT	47/1993, št. 2 – 600 SIT
23/1969, št. 3-4 (1989) – 420 SIT	37/1983, št. 4 – 300 SIT	47/1993, št. 3 – 600 SIT
24/1970, št. 1-2 (1981) – 420 SIT	38/1984, št. 1-2 – 420 SIT	47/1993, št. 4 – 600 SIT
24/1970, št. 3-4 (1988) – 480 SIT	38/1984, št. 3 – 280 SIT	48/1994, št. 1 – 680 SIT
25/1971, št. 1-2 (1985) – 500 SIT	38/1984, št. 4 – 300 SIT	48/1994, št. 2 – 800 SIT
25/1971, št. 3-4 (1986) – 480 SIT	39/1985, št. 1-2 – 440 SIT	48/1994, št. 3 – 880 SIT
26/1972, št. 1-2 (1980) – 580 SIT	39/1985, št. 3 – 400 SIT	48/1994, št. 4 – 960 SIT
26/1972, št. 3-4 (1984) – 540 SIT	39/1985, št. 4 – 300 SIT	49/1995, št. 1 – 960 SIT
27/1973, št. 1-2 (1989) – 500 SIT	40/1986, št. 1-2 – 540 SIT	49/1995, št. 2 – 1080 SIT
27/1973, št. 3-4 (1988) – 540 SIT	40/1986, št. 3 – 480 SIT	49/1995, št. 3 – 1080 SIT
28/1974, št. 1-2 (1988) – 540 SIT	40/1986, št. 4 – 480 SIT	49/1995, št. 4 – 1080 SIT
28/1974, št. 3-4 (1993) – 720 SIT	41/1987, št. 1 – 540 SIT	50/1996, št. 1 – 1160 SIT
29/1975, št. 1-2 (1994) – 960 SIT	41/1987, št. 2 – 500 SIT	50/1996, št. 2 – 1200 SIT
29/1975, št. 3-4 (1995) – 960 SIT	41/1987, št. 3 – razprodan	50/1996, št. 3 – 1200 SIT
30/1976, št. 1-2 – pred ponatisom	41/1987, št. 4 – 480 SIT	50/1996, št. 4 – 1280 SIT
30/1976, št. 3-4 – 560 SIT	42/1988, št. 1 – 420 SIT	51/1997, št. 1 – 1280 SIT
31/1977, št. 1-2 – pred ponatisom	42/1988, št. 2 – 420 SIT	
31/1977, št. 3 (1995) – 1040 SIT	42/1988, št. 3 – 440 SIT	

Člani zgodovinskih in muzejskih društev s poravnanimi tekočimi društvenimi obveznostmi imajo na navedene cene 25-odstotni popust, študentje pa 50-odstotni popust.

Za nakup kompleta ZČ odobravamo poseben popust. Za naročila, večja od 4000 SIT, je možno brezobrestno obročno odplačevanje. Ob takojšnjem plačilu pri nakupih v vrednosti nad 4000 SIT dajemo dodatni 10-odstotni popust. Za naročila iz tujine zaračunamo 60-odstotni pribitek na cene knjižne zaloge. Pri poštini nad 70 SIT zaračunamo dejanske poštno stroške.

Publikacije lahko naročite in prejmete osebno na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, prav tako pa tudi po pošti.

ISSN 0350-5774

9 770350 577019